

Міністерство юстиції України

Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

С. А. Тюленєв, В. Г. Нікітюк

**РАТИЩНА ХОЛОДНА ЗБРОЯ,
УТВОРЕНА
З СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗНАРЯДДЯ**

Книга друга

Монографія

Харків
2024

УДК 343.9:379.8:39.394.395:904
Т98

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України (протокол № 14 від 30.11.2023 р.)

Рецензенти:

Анатолій Долуда, кандидат технічних наук, доцент, доцент закладу вищої освіти
кафедри реставрації та експертизи творів мистецтва
Харківської державної академії дизайну і мистецтв;

Володимир Маслак, доктор історичних наук, професор, академік,
завідувач кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського;

Євген Письменський, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри
поліцейської діяльності факультету підготовки фахівців для підрозділів поліції
Луганського навчально-наукового інституту імені Е. О. Дідоренка
Донецького державного університету внутрішніх справ.

Т98 **Тюленев С. А., Нікітюк В. Г.** Ратищна холодна зброя, утворена з сільськогосподарського знаряддя. Книга друга : монографія. — Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. — 183, [1] с. : фото.

ISBN 978-617-8123-05-5.

Багатовікова історія України, зокрема боротьба українців за незалежність, неодмінно відбувалася з використанням усіх можливих засобів, серед яких — сільськогосподарське знаряддя та зброя, перероблена з нього. У монографії, що є продовженням першої книги «Бойові сокири», досліджено види ратищної бойової зброї, яка походить від сільськогосподарського знаряддя, їхні конструктивні особливості залежно від регіону походження.

Призначена для експертів і спеціалістів у галузі холодної зброї, мистецтвознавства, викладачів закладів вищої освіти та співробітників правоохоронних органів.

УДК 343.9:379.8:39.394.395:904

ISBN 978-617-8123-05-5

© С. А. Тюленев, В. Г. Нікітюк, 2024
© ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024

ВСТУП

Ратищна холодна зброя (лат. *Rax concursus telum*, англ. *Peaceful melee weapon*) — холодна зброя, бойову частину якої міцно та нерухомо закріплено на ратищі. Це один із найдавніших видів холодної зброї, появу якого відносять до палеоліту. Її використовували (окрім прямого призначення) для захисту й нападу, полювання, а також під час проведення ритуалів і церемоній.

У процесі еволюції людського суспільства розвитку зазнавала не тільки зброя, а й сільськогосподарське знаряддя (мотики, лопати, вила, граблі, серпи, коси, багри, сокири та ін.), робочу частину яких виготовляли з деревини, каменю, запеченої глини або металів, що давало змогу зробити його більш ефективним і зручним під час виконання господарсько-побутових робіт, а також можливість завдати супротивнику значні тілесні ушкодження.

З одного боку, простота та дешевизна виготовлення такого знаряддя призвели до його поширення серед

селян і ремісників у різних частинах світу. З іншого, неможливість придбати певну холодну зброю для особистого захисту призвела до потреби у переробленні сільськогосподарського знаряддя з метою надання йому бойових властивостей (хоча водночас і втрати частини функціоналу під час використання у господарських роботах). Перероблення зазнавала не лише бойова частина, а й ратище, яке залежно від способу використання могли скоротити або подовжити; посилити лапгнетами, кільцями, втулками; обладнати додатковими уражаючими (шипамн, гаками, ланцюгами, втоками тощо) та захисними (гардою) елементами. Так само й бойова частина ставала міцнішою, а форми й розміри змінювалися залежно від способу її застосування.

Тому внаслідок перетворень утворилося багато нових видів холодної зброї, деякі з них до сьогодні використовують в американській, чилійській, непальській і деяких інших арміях світу.

1. ВИЛА

Вила (лат. *furca*, англ. *Pitchfork*, праслов. *Vidla* — розвилка, похідне від *viti* — вити, навивати сіно на стіг) — сільськогосподарський ручний інструмент, який селяни використовували

в сільському господарстві для завантаження і вивантаження сіна й інших продуктів сільського господарства, а також створення проколів у ґрунті для його аерування.

1.1. Господарсько-побутові вила

Вила — це інструмент, що містить держак із кількома прямими зубами на його кінці. Зуби вил (на відміну від граблів) розташовані не під прямим кутом до держака, а є його продовженням (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Вила (2-га пол. XIX ст.)

Традиційно за матеріалом виготовлення сільськогосподарські вила поділяють на дерев'яні та металеві.

Дерев'яні вила використовували для змітування сіна чи подачі снопів на віз (рис. 1.2). Для накладання або перенесення гною використовували дерев'яні вила з металевими наконечниками (ральниками, наріжниками).

Рис. 1.2. Навантаження сіна дерев'яними вилами на віз

Більш досконалими були металеві вила з довгими, децю вигнутими та загостреними зубами, укріпленими на колодці з втулкою для кріплення дерев'яного держака (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Селянин із металевими вилами

Кількість зубів, конструктивно пов'язаних поперечкою в одне ціле, — від 2 до 12. Розрізняють сінні (рис. 1.4—1.5), гнойові (рис. 1.6) та коренеплідні (рис. 1.7—1.8) сільськогосподарські вила.

Рис. 1.4. Сінні вила

Рис. 1.5. Сінні вила

Рис. 1.6.
Гнойові
вила

Рис. 1.7. Ко-
ренеплідні
вила

Рис. 1.8. Ко-
ренеплідні
вила

Держак вил завдовжки зазвичай до 1500 мм, його діаметр — 30—50 мм. Він має невеликий вигин у зворотний (порівняно із зубами) бік. У горизонтальному положенні центр тяжіння дещо зміщено вниз, що необхідно для перенесення вантажу й уникнення перевертання вил. Також для стогування сіна або навантаження на сінок застосовують вила з подовженим (до 2500 мм) держакom (рис. 1.9). Легкі ціљнодерев'яні вила для сіна (рожнеці) із двома або більше зубцями виготовляли з гілки дерев із розвилкою.

Рис. 1.9. Дерев'яні вила (кін. XIX ст.)

Дерев'яні вила для зерна у XIX ст. використовували для накидання сіна, зерна, соломи та інших сільськогосподарських продуктів. До механізації жнив комбайнами, обмолот і віяння проводили вручну простими знаряддями, наприклад, дерев'яними вилами (рис. 1.10).

Рис. 1.10. Дерев'яні вила завдовжки 1500 мм (XIX ст.)

Конструкція вил передбачає застосування їх для навантаження / вивантаження сіна, гною, соломи тощо; розпушування сіна під час просушування; аерування (проколу) ґрунту.

Вила з кульками на кінцях зубів (тупі вила) використовують для викопування і навантаження картоплі й інших коренеплідів та навантаження вугілля (рис. 1.11—1.13). У таких вил зазвичай більше зубів (до 12). Невеликі, дворогі, тупі вила (в'янки) застосовують для перебою снопів на току під час молотьби; залізні вила (рожни) — для переміщення гною.

Рис. 1.11. Старовинні вила для копання (внизу)

Рис. 1.12. Вила-лопата для перекопування важких ґрунтів

Рис. 1.13. Вила для видалення коріння з ґрунту

1.2. Бойові вила

Бойові вила (лат. *Proelium Furcifer*, англ. *Battle Pitchforks*) — ратищна холодна зброя, що походила від господарсько-побутових вил і яку використовувала піхота.

Існує версія, що бойові вила походять від виделок, адже спочатку вони мали два сталеві зуби, що відходять від ратища. Вила як елемент комбінованої зброї іноді поєднували з алебардою, замінюючи ними списовий наконечник [10]. В Індії та Персії бойові вила мали плоскі, ланцетні або хвилясті зубці, що кріпилися на вертикальному щиті у формі серця.

Уважають, що бойові вила — один із найдавніших різновидів ратищної зброї, у давнину їх використовували мисливці у полюванні на дичину (вовків, лисиць, косуль тощо) та риболовлі (рис. 1.14).

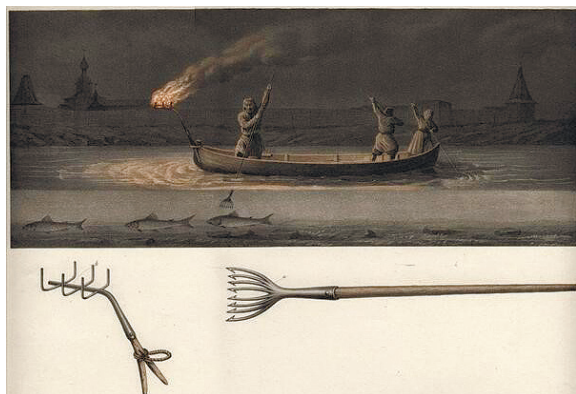

Рис. 1.14. Ілюстрація до книги «Малюнки до вивчення рибних та звіринних промислів на Білому та Північному морях» (1863)

Основний період використання бойових вил — від III тис. до н. е. до кінця XIX ст.

Австрійський зброєзнавець В. Бехайм зазначав, що в Європі ця зброя вперше з'явилась у XIV ст. Її назву *Kriegsgabel* перекладають із німецької як вила війни [107]. Згідно з описами, які навів науковець, зуби зброї завдовжки 500—600 мм містили два, рідше три зуби на втулці, яку

насаджували на ратище завдовжки приблизно 2000 мм.

У Європі бойові вила частіше мали два прямі або вигнуті зуби, із часом з'явилися вила з трьома зубами, середній з яких — загнутий (тризубці). У XIV—XV ст. в Італії були поширені вила з двома (іноді з трьома) зубами на тонкій металевій втулці, насадженій на ратище, але такі вила були слабкою зброєю, тому їх використовували ополченці, яким доводилося самим піклуватися про своє озброєння. У Німеччині піхотинці використовували традиційні вила та вила зі складаними вістрями на пружинах, які, захопивши руку або шию бійця, міцно його утримували, роблячи не дієздатним. Ці вила пізніше перетворилися на зброю захоплення й утримання, яку назвали менкетчер.

Узяття Бастилії (14.07.1789) викликало в багатьох провінціях Франції повстання селян, які озброювалися підручними інструментами, взятими з полів, серед яких були вила й серпи. Під час першої революції в Росії (1905—1907) вила також були зброєю селян.

Бойові вила (рис. 1.15) призначено для збиття супротивника з коня, проколювання та обеззброєння, а також захоплення ворога в полон та його конвоювання. До того ж бойові вила бійці могли використовувати як побутовий інструмент (до речі, під час облоги довгоратищні бойові вила встановлювали як сходи або за їх допомогою передавали припаси захисникам фортець).

Рис. 1.15. Європейські бойові вила (XVI ст.)

На Сході бойові вила були одним із найдавніших видів традиційної зброї ще з III тис. до н. е. (у Месопотамії), звідки вони поширилися до Малої Азії, Сирії, Єгипту, Ірану та Закавказзя та стали популярними. Також як вид холодної зброї бойові вила набули розвитку й поширення в Китаї та Японії, де вони належали до арсеналу основної бойової зброї.

Бойові вила мали колючу або колючо-рублячу дію. Їх могли оздоблювати гачками, за допомогою яких можна було стягнути вершника з коня. Бойові вила рідко були зазубреними й зазвичай мали зуби, які порівняно із сільськогосподарськими були прямими. До того ж порівняно з мечем вила були простішою у використуванні зброєю, але для ефективного володіння ними необхідні були тривалі тренування.

Із поширенням вогнепальної зброї вила втратили популярність, однак їх продовжували використовувати з церемоніальною метою (для супроводження палацовою вартою високопосадовців) та під час придворного полювання.

Парадна зброя мала різну форму, оздоблення та прикрашення: зуби вил могли бути прямими або хвилястими, подібно до язиків полум'я, а втулка — гладкої або конічної форми. Основними видами оздоблення східних вил (наприклад, іранських) були насікання золотом, різьблення та гравіювання у вигляді рослинного орнаменту, а також традиційні написи з Корану, вірші та побажання (рис. 1.16).

Рис. 1.16. Парадні бойові вила (Персія, кін. XVIII ст. — поч. XIX ст.)

Різновиди бойових вил: однозубі, двозубі, тризубі або багатозубі.

Найчастіше в науковій літературі згадують про:

- а) європейські бойові вила;
- б) азійські бойові вила:

- бірманські (м'янмські);
- в'єтнамські;
- індійські;
- індонезійські;
- іранські (перські);
- китайські;
- корейські;
- шрі-ланкійські;
- японські;

- в) африканські бойові вила.

1.2.1. Європейські бойові вила

У Європі бойові вила — це бойова зброя зазвичай із двома зубами, які мали трикутні в перетині вістря, за допомогою яких пробивали обладунки супротивника (рис. 1.17—1.26). Під терміном «виделка» вони з'явилися у XI ст. як модифікація сільськогосподарських вил. Пізніше їх оздоблювали додатковими елементами — гаками, розташованими під різними кутами до зубів, і бічними вістрями. Кількість зубів — від 2 до 8.

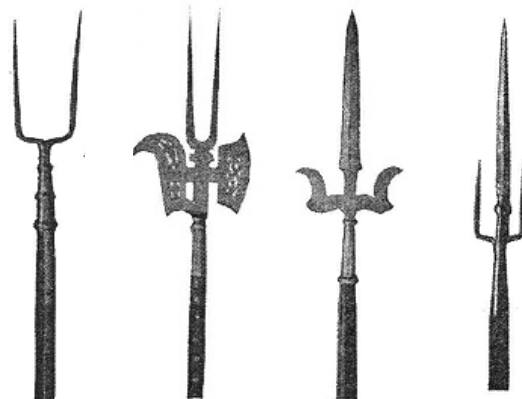

Рис. 1.17. Бойові вила (Франція, 1675) Рис. 1.18. Бойові вила (Франція, 1579) Рис. 1.19. Бойові вила (Італія, 1580) Рис. 1.20. Бойові вила (Франція, XVI ст.)

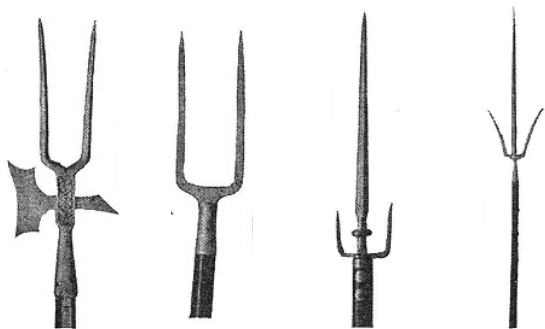

Рис. 1.21. Бойові вила (Англія, XVI ст.)
Рис. 1.22. Бойові вила (Швейцарія, XVII ст.)
Рис. 1.23. Бойові вила (Франція, 1590)
Рис. 1.24. Бойові вила (Італія, 1500)

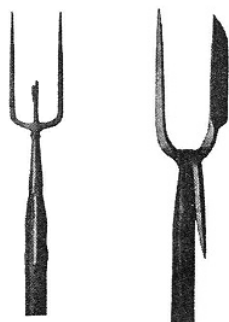

Рис. 1.25. Бойові вила (Франція, 1560)
Рис. 1.26. Бойові вила (Англія, 1550)

Брандшток (лат. *Brandstock*, англ. *Brandstock*) — вид тризубця, бічні клинки якого могли ховатися в ратище (рис. 1.27—1.28).

Рис. 1.27. Брандшток (Італія, 1585)

Рис. 1.28. Брандшток (Італія, 1580)

Брендисток (лат. *Brandysky*, англ. *Brandysky*, італ. *Brandistocco*), або **рунка** (лат. *Rune*, англ. *Rune*) — різновид холодної ратищної зброї

колючо-ріжучої або колючої дії завдовжки 2200—2700 мм і масою понад 2000 г, що є списом із двома додатковими бічними зубами, меншими за центральний (рис. 1.29—1.31), що з'явилась на початку XVI ст.

Рис. 1.29. Брендисток із клинками колючо-ріжучої дії (Італія, XVI ст.)

Рис. 1.30. Брендисток із клинками колючої дії (Італія, 1530)

Рис. 1.31. Мініатюра з «Люцернської хроніки» Д. Шиллінга молодшого (1513), зверху — брендисток, ліворуч — вульж

Термін «рунка» походить із польської мови (*runka*), схожі терміни щодо позначення списа з бічними відгалуженням уживають в іспанській (*roncona*) та французькій (*roncone*) мовах. Варто зазначити, що в італійській мові *roncone* (*ronco*) означало «гвізарма», а рунку називали *Brandistocco*.

Найбільшу популярність рунка набула в Німеччині, Італії та Іспанії. У XV ст. її використовували як зброю піхоти, на початку XVI ст. вона набула популярності в лейб-гвардії, а з 2-ї пол. XVI ст. — як парадна зброя (рис. 1.32).

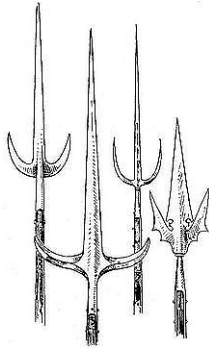

Рис. 1.32. Рунки XVI ст. на ілюстрації з «Посібника зі зброєзнавства» В. Бехайма (Лейпциг, 1890)

До сьогодні складані парадні рунки з позолоченими зубцями й обтягнутим шовком ратищем у Відні (Австрія) і Мадриді (Іспанія) використовують під час проведення військових зборів. Їх відмінною рисою є складані ратища й бічні зуби, у деяких видів рунок бічні зуби можуть мати заточені леза (рис. 1.33).

Рис. 1.33. «Воїн з рункою» з картини «Всесвітній театр старовинної та сучасної моди» (Лукас де Гір, 1575)

Брендисток-сокира (лат. *Brandycky-Securis*, англ. *Brandycky-Axe*, італ. *Brandistocco-Ascia*), або **рунка-сокира** (лат. *Runa-Securis*, англ. *Runa-Axe*) — італійська рунка, бічні клинки якої призначено для завдання колючих, ріжучих і рублячих ударів (рис. 1.34). В окремих випадках її робили складаною. У складаному вигляді її бокові зубці мали вигляд сокири, за допомогою якої завдавали

рублячих ударів. Загальна довжина в розкладаному стані — до 2000 мм, маса — приблизно 3500 г.

Рис. 1.34. Рунка-сокира (Італія, 1540)

Двозуб європейський (лат. *Binoculars Europae*, англ. *Binoculars European*) — бойові вила з двома зубами (рис. 1.35—1.36) [5] завдовжки 2189—2683 мм (бойова частина — 277—337 мм), бойова частина завширшки 86—106 мм, масою приблизно 1400—1500 г.

Рис. 1.35. Італійський двозуб (П'ємонт, поч. XVII ст.)

Рис. 1.36. Німецький двозуб (2-га пол. XVII ст.)

У Шумері та Аккаді використовували двозуби, які були символом Мардука — верховного божества шумеро-аккадської міфології, який ними вразив богиню п'їтьми.

Дезарконер (лат. *Excussum*, англ. *Unseat*, фр. *Désarçonner*), або **дезарсонер**, або **дезаронер** — тризуб зі складаними бічними колючими відгалуженими зубами-засувками, що приводять у рух за допомогою пружин, його призначено для стягування вершника з коня. Під час захоплення дезарконером руки, ноги або шиї вершника зубці випрямляються за допомогою пружини і як кліщами утримують захопленого (рис. 1.37). Їх застосовували винятково в Німеччині.

Рис. 1.37. Німецький дезарконер (XVIII ст.)

Люцерн хамер (лат. *Lucerna Hummer*, англ. *Lucerne Hammer*), або **потрійний наклъ** — європейський багатозуб, що нагадує алебарду [81] завдовжки приблизно 250 мм, масою приблизно 2800 г, однак замість леза сокири має горизонтально орієнтовані зуби полум'яподібної форми (рис. 1.38). Зуби могли розташовуватися не лише вертикально, а й по горизонталі. Легко пробивав шолом, рвав кольчугу, завдавав тілесних ушкоджень.

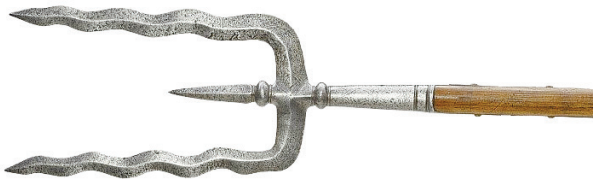

Рис. 1.38. Люцерн хамер європейських ополченців (2-га пол. XVI ст.)

Менкетчер (лат. *Homo Prehenderat*, англ. *Man Catcher* — «людинолов», «людинохоп») — англійський бойовий рогач (бойові двозубі вила), насаджений на ратище рогоподібний наконечник із гнучкими зубами, що часто всередині усіяні шипами (рис. 1.39—1.42). Застосовували в Європі до XVIII ст. для захоплення та утримання супротивника або спішування вершника (рис. 1.43—1.45).

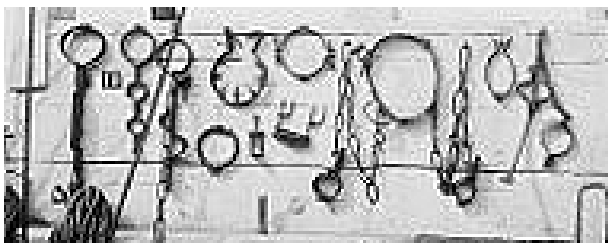

Рис. 1.39. Менкетчер (верхній ряд, четвертий зліва, без ратища)

Рис. 1.40. Німецький менкетчер (XVII ст.)

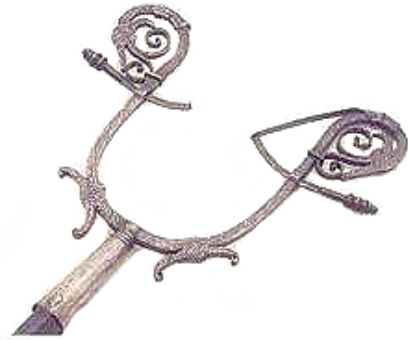

Рис. 1.41. Різновид менкетчера

Рис. 1.42. Менкетчер

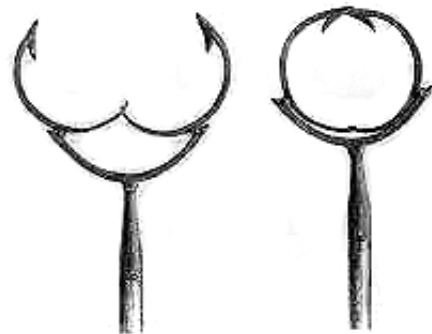

Рис. 1.43. Приклад захоплення менкетчером

Рис. 1.44. Приклад захоплення менкетчером лицаря

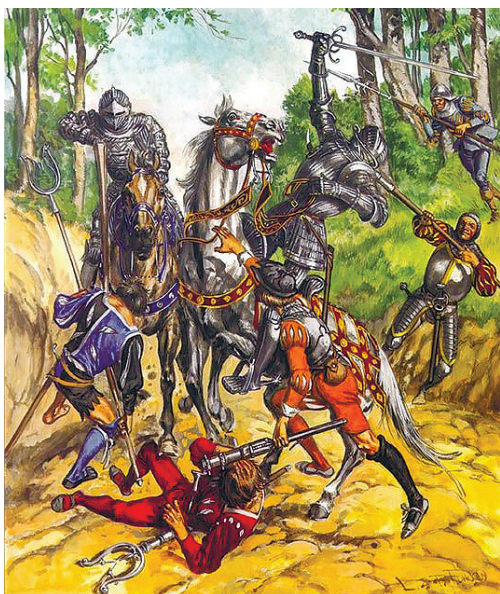

Рис. 1.45. Використання менкетчерів у бою

Менкетчер застосували у фільмі «Плоть і кров» в епізоді штурму міста.

Острога (лат. *Gaff*, англ. *Gaff*) — тризуб (багатозуб), що мав зазубрини на вістрях і легко входив у тіло супротивника, міцно ув'язуючи в ньому. Спочатку призначалася для полювання на крупну рибу, потім її використовували як холодну зброю (рис. 1.46—1.48).

Рис. 1.46. Давня острога для риболовлі

Рис. 1.47. Давня бойова острога

Рис. 1.48. Давня бойова острога

Пальник (лат. *Turibulum*, англ. *Burner*), або **лінсток**, або **ліншток** — зброя артилерійських офіцерів, різновид ранкони із загнутими вушками, через отвори яких пропускали гніт для займання порохового заряду в гарматі (рис. 1.49—1.52). Зазвичай завдовжки 1800—2100 мм, бойова частина завдовжки 300—450 мм, завширшки 175—245 мм і масою приблизно 1 кг.

Рис. 1.49. Англійський ліншток (1680—1730)

Рис. 1.50. Європейський ліншток (поч. XVIII ст.)

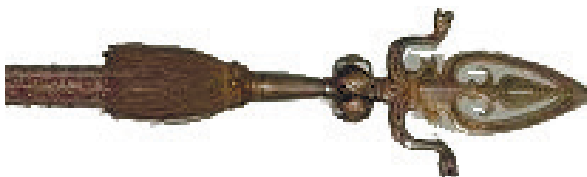

Рис. 1.51. Італійський ліншток (кін. XVI ст.)

Рис. 1.52. Англійський пальник на реконструкції історичних подій

Перо шведське (лат. *Swedish Calatam*, англ. *Swedish Pen*) — різновид двозуба із втоком і різнодовгими зубами (рис. 1.53). В Європі використовували як опорну вилку під час стрільби з мушкетів, а також як допоміжну холодну зброю піхоти (рис. 1.54).

Рис. 1.53. Перо шведське (XVI ст.)

Рис. 1.54. Мушкетер із мушкетом і шведським пером

Ранкона (лат. *Rancona*, англ. *Rancona*) — ратищна холодна зброя

завдовжки до 2700 мм і масою понад 2000 г із бойовою частиною завширшки приблизно 380 мм у вигляді тризуба з центральним зубом у вигляді меча, що виступає вперед (рис. 1.55—1.56), решта зубів менші та мають вигляд бічних відгалужень.

Рис. 1.55. Ранкона (Італія, XV—XVII ст.)

Рис. 1.56. Ранкона (Північна Італія, XV—XVI ст.)

Рогач бойовий (лат. *Certamina Cornibus*, англ. *Combat Antler*), або **рогулина**, або **рогуля**, або **рогатка** — старовинна холодна ратищна зброя колючо-ударно-дробильної дії у вигляді двозубих вил (рис. 1.57). Свою назву здобув через зовнішню схожість з пічним рогачем [9]. Іноді його називають рогатиною, але, на нашу думку, це неправильно.

Рис. 1.57. У селянина ліворуч — бойовий рогач, праворуч — тризуб (І. М. Прянишников, «У 1812 році»)

Бойовий рогач призначений для протидії іншій зброї чи захоплення супротивника, проведення переважно заламувальних прийомів на руки та ноги, а також обеззброєння і затримання супротивника. За умови високої підготовленості та швидкості

бойовими рогачами можна було ефективно протистояти багатьом видам холодної зброї.

У Давній Русі цільнодерев'яні бойові рогачі були на озброєнні народного ополчення (рис. 1.58).

Рис. 1.58. Давньоруські цільнодерев'яні бойові рогачі

Спетум (лат. *Spetum*, англ. *Spetum*) — ратищна холодна зброя колючо-рублячої дії завдовжки приблизно 2500 мм і масою до 1500 г, яку використовували в Європі з кін. XV ст. Найстаріші спетуми походять зі Швейцарії (серед. XV ст.). Також відома як фріульський спис. Це вид тризуба з дуже довгим середнім зубом (інколи до 1000 мм) та зазвичай плоскими бічними зубами-клинками. Ратище виготовляли з деревини та оздоблювали шкірою і металом (рис. 1.59—1.61).

Рис. 1.59. Спетум (Франція, 1560)

Рис. 1.60. Спетум (Північна Італія, 1600—1620)

Рис. 1.61. Спетум (Італія, кін. XV ст. — поч. XVI ст.)

Існували варіанти спетумів, у яких біля втулки розташовувалося два гострі гачкуваті відгалуження, загнуті вбік і назад (рис. 1.62—1.64).

Рис. 1.62. Спетум (Швейцарія, Німеччина, поч. XVI ст.)

Рис. 1.63. Спетум із бічними клинками, загнутими назовні (приблизно 1500)

Рис. 1.64. Спетум із бічними клинками, загнутими назовні (1500—1520)

Згодом з'явилася багато варіантів спетума [219] із центральним зубом завдовжки 300—350 мм, бічні зубці складали не більше ніж половина довжини центрального зуба. Спетум застосовували для збивання супротивника з ніг або стягування його з коня. Бічні зубці, імовірно, використовували для захисту від нападів, незагострену задню частину бічних зубців — для збивання щитів убік. Оскільки в спетумі застосовували шарнір, його не використовували для завдання ударів плоским боком зубця.

Також спетум використовували як парадну зброю (рис. 1.65—1.67).

Рис. 1.65. Парадний спетум зі складаними клинками (Північна Італія, 1550)

Рис. 1.66. Парадний спетум з розкладаними клинками (Північна Італія, 1550)

Рис. 1.67. Парадний спетум у складаному положенні (Північна Італія, 1550)

Спетум відрізняється від рансера і протазана тим, що його зуби мають одну ріжучу кромку і їх використовують для завдання рублячих ударів.

Іноді спетуми мали додаткові елементи, наприклад, довгий центральний клинок квадратного перетину, бічні клинки — у вигляді серпоподібних гаків для парирування ударів, біля п'яти — округле потовщення із чотирма шипами, розташованими хрестоподібно, під якими є ще два кручені довгі різноспрямовані шипи; дерев'яне ратище округлого перетину, посилене лангетами (рис. 1.68).

Рис. 1.68. Спетум (Італія, поч. XVII ст.)

Тризуб європейський (лат. *Tridenti Europae*, англ. *Trident European*) (санскр. — «три списи») — холодна зброя завдовжки приблизно 2000 мм і масою 2000 г, що містить довге ратище й наконечник із трьома зубами, прикріплені до ратища втулкою (рис. 1.69—1.70). Центральний зуб міг бути довшим або коротшим за бічні. Бойова частина завдовжки приблизно 235 мм і масою приблизно 1000 г.

Рис. 1.69. Бойовий тризуб (Франція, 1560)

Рис. 1.70. Бойовий тризуб (Франція, 1580)

За історичними даними, тризуб спочатку був заточеною палицею або кісткою (острогою) із розгалуженим кінцем, яку використовували рибалки. Але давнім поселенцям часто довелося відбивати набіги сусідів, тому виготовлені з кісток або дерева тризуби перетворили на бойову зброю шляхом видалення гачків на кінцях зубців, якими утримували рибу. Довгий і відносно гострий тризуб — **фусцина** (лат. *Fuscina*, англ. *Fuscina*) — ставав грізною холодною зброєю, особливо на дальній дистанції. У ближньому бою його перемагав кийок, через що почали використовувати сітку, оскільки вона сковувала рухи супротивника, уповільнюючи його дії й збільшуючи час ефективного використання тризуба. Воїнів поєднували у дві групи: одні намагалися сповивати ворогів сітками, другі — заколотити їх. Наприклад, легкоозброєний тип гладіаторів в Колізеї — ретіарій — був озброєний сіткою, тризубом і кинджалом-пугіо на поясі (рис. 1.71—1.74).

Рис. 1.71. Ретірій в Колізеї із сіткою та тризубом

Рис. 1.72. Тризуб і сітка (Давній Рим, Італія)

Рис. 1.73. Ретірій і скісор (реконструкція)

Рис. 1.74. Ретірій (реконструкція)

Тризуби кували з бронзи або сталі, ними озброювали правоохоронців. У той час члени воєнізованих загонів легко заспокоювали тризубом злочинця і за допомогою сітки тягули до суду. Більшість давніх тризубів, якими були озброєні правоохоронці, мали коротший середній зубець, що давало

змогу охороні не завдати смертельних ушкоджень злочинцю під час затримання, але зубці ефективно знерухомлювали, а середній зубець до того ж тиснув на шию [17, 72].

Бойову частину вил кріпили до ратища й обтягували старою шкірою для того, щоб кров ворога не потрапляла на ратище вил для запобігання його слизькості.

Європейські тризуби (залежно від дії):

- тризуб колючої дії, що має три широко розставлені витягнуті шипоподібні зуби й придатний тільки для завдання колючих ран;
- тризуб ріжучо-рублячої дії з центральним широким кинджалоподібним лезом і боковими зубцями, загнутими у вигляді коротких широких відгалужень (використовували як сокиру);
- тризуб колючо-рублячої дії з багатогранним центральним лезом (зубом), довшим за інші, для завдання колючих ударів; загнуті бокові зуби заточені по зовнішньому краю і призначені для завдання рублячих ран та слугують пасткою.

Різновидами європейських тризубців є дезарконер, острога, ранкона, брендисток, рунка, спетум, шайкістен та ін.

Шайкістен (лат. *Shaikisten*, англ. *Shaikisten*, нім. *Scheikisten*) — європейський тризуб, який використовували як протибордажну зброю (рис. 1.75) у XVIII ст. на кораблях Дунайської військової флотилії.

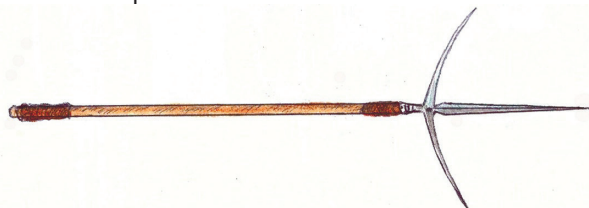

Рис. 1.75. Європейський шайкістен (XVIII ст.)

1.2.2. Азійські бойові вила

1.2.2.1. Бірманські (м'янмські) бойові вила

Тризуб бірманський (лат. *Trident Burmese*, англ. *Trident Burmese*) — бірманська холодна ратищна зброя з трьома прямими паралельними зубами (рис. 1.76). Зуби мають тайське оздоблення, обухи та різані наконечники, вкриті позолотою; до кожного окремого клинка — лаковані піхви.

Рис. 1.76. Тризуб Бірми (XVIII ст.)

1.2.2.2. В'єтнамські бойові вила

Динг ба (лат. *Trident*, англ. *Trident*, в'єтн. *Đinh Ba*) — в'єтнамський бойовий тризуб (рис. 1.77—1.178). Центральний зуб списоподібний, бічні — у вигляді змій.

Рис. 1.77. Динг ба

Рис. 1.78. Бойова частина церемоніального динг ба (династія Нгуєн, XIX ст.)

Дяо динг ба (лат. *Ding Ba*, англ. *Spear of Ding Ba*, в'єтн. *Giáo Đinh Ba*) — в'єтнамський бойовий тризуб-спис завдовжки 1300—1900 мм, аналог

китайського тау-тау (рис. 1.79—1.81). Бойова частина завдовжки — 305—415 мм і завширшки приблизно 350 мм.

Рис. 1.79. Дяо динг ба (XIX ст.)

Рис. 1.80. Дяо динг ба (XIX ст.)

Рис. 1.81. В'єтнамські воїни з тризубами (династія Мінх, 1368—1644)

Нга ба сунг (лат. *Cornua Furca*, англ. *HornsFork*, в'єтн. *Hai Móc Ba Dĩa*) — в'єтнамський бойовий двозуб-рогач (рис. 1.82).

Рис. 1.82. Нга ба сунг

Тап чі (лат. *Vouge*, англ. *Vouge*, в'єтн. *Tạp Chí*) — в'єтнамський бойовий тризуб із двобічною заточкою та трьома вістрями (рис. 1.83).

Рис. 1.83. Тап чі

Там тьем тхiong (лат. *Est Thiem Thiong*, англ. *There Is Thiem Thiong*, в'єтн. *Có Thiêm Thiếp*) — в'єтнамський бойовий тризуб зі сплюсненими ножоподібними зубами (рис. 1.84).

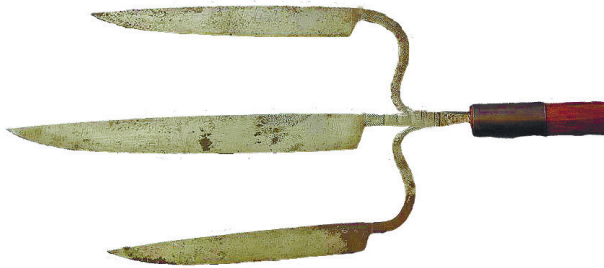

Рис. 1.84. Давній в'єтнамський тризуб

Хай мос ба дя (лат. *Duabus Hamis Tridentes*, англ. *Two Hooks Three Forks*, в'єтн. *Hai Móc Ba Dĩa* — два гачки, три виделки) — в'єтнамський бойовий тризуб (рис. 1.85—1.86), що відрізняється від динг ба двома гаками, загнутими назад.

Рис. 1.85. Церемоніальний хай мос ба дя

Рис. 1.86. Хай мос ба дя

1.2.2.3. Індійські бойові вила
Тришула (лат. *Trishula*, англ. *Trishula*), або **шула** — традиційний індійський тризуб особливої форми, релігійний символ у буддизмі й індуїзмі (рис. 1.87—1.88).

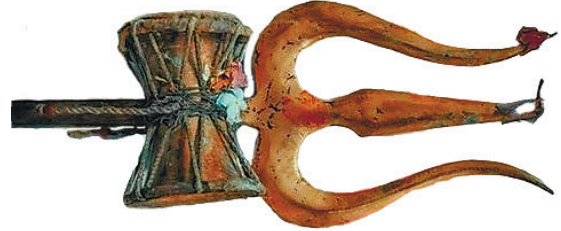

Рис. 1.87. Давня тришула

Рис. 1.88. Тришула

Тришула є зброєю індуїстського бога Шиви (рис. 1.89), вона символізує три стадії еволюції світу (Шива-Творець, Шива-зберігач, Шива-руйнівник), три часи (минуле, теперішнє і майбутнє), три гуни, три іпостасі Верховного Бога (Бхагавана), три форми втілення (люди, тварини, духи).

Рис. 1.89. Статуя Шиви з тришулою (м. Мурдешваре, Індія)

1.2.2.4. Індонезійські бойові вила
Лембінг (лат. *Lembing*, англ. *Lembing*) — однозубі бойові вила із зубом змієподібної форми (рис. 1.90), що використовували на о. Суматра як бойову та церемоніальну зброю.

Рис. 1.90. Лембінг

Двозуб яванський (лат. *Bicuspidis Javanese*, англ. *Bicuspid Javanese*) — двозубі бойові вила завдовжки понад 2000 мм із зубами листоподібної витягнутої форми (рис. 1.91), бойова частина завдовжки 292 мм і масою 1170 г.

Рис. 1.91. Яванський двозуб (XVI—XVIII ст.)

Сангамара (лат. *Sanggamara*, англ. *Sanggamara*), або **сангга** — індонезійський двозубий рогач схожий на менкетчер із трикутними зубцями, спрямованими в середину зубів та у бік ратища (рис. 1.92), що використовували у бойових діях для знерухомилення супротивника, а в мирний час — для полювання на крокодилів.

Рис. 1.92. Сангамара

Трисула (лат. *Trisula*, англ. *Trisula*) — індонезійський короткоратищний церемоніальний тризуб (рис. 1.93).

Рис. 1.93. Трисула

1.2.2.5. Іранські (перські) бойові вила

Мезрак (лат. *Mezrak*, англ. *Mezrak*), або **дурбаш** — перська короткоратищна холодна зброя завдовжки понад 600 мм, бойова частина якої була завдовжки 255—570 мм і мала вигляд двозуба або тризуба, зуби яких мали сплюснену полум'яподібну форму та вістря дещо розходилися один від одного (рис. 1.94—1.96) [91].

Рис. 1.94. Перський мезрак-тризуб (Караджський період, XIX ст.)

Рис. 1.95. Перський мезрак-двозуб (Караджський період, XIX ст.)

Рис. 1.96. Перський мезрак-двозуб (Караджський період, XIX ст.)

На Давньому Сході бойові вила застосовували як зброю піхоти та колісничних бійців (у момент, коли колісниця проноситься повз, вилами легше, ніж списом, завдати прицільного удару з більшою площею ураження, оскільки вила мають 2—3 зуби, а спис — одне вістря).

1.2.2.6. Китайські бойові вила

Дугуча (лат. *Inflexio*, англ. *Bending*, кит. 彎曲) — китайські однозубі вила завдовжки приблизно 2560 мм (рис. 1.97).

Шевей-цзі (лат. *Showei-Ji*, англ. *Shewei-Ji*, кит. 舍衛池) — комбінована зброя завдовжки 2240 мм, що містить секиру, однозубі вила та цзі — хвіст змії (рис. 1.98). Із ними тренувався монах Цзиань, який жив за часів династії Цин.

Шуанту мішао (лат. *Shuantu Meshao*, англ. *Shuantu Meshao*, кит. 轉圖目少) — китайські двобічні однозубі зміїні вила завдовжки приблизно 2240 мм (рис. 1.99). Із цією зброєю тренувалися ченці Цзиань (жив за часів династії Юань), Пубянь (династія Мін) і Чжаньцзюй (династія Цин).

Ляngu леча (лат. *Lianggu Tractans*, англ. *Lianggu Treating*, кит. 兩谷治

療) — китайські двозубі вила завдовжки 2400 мм, що використовували для захисту від диких тварин та грабіжників (рис. 1.100). Із ними тренувався монах Чжицзюй (династія Цин).

Тотянь ча (лат. *Totian Cha*, англ. *Totian Cha*, кит. 吐天茶 — виделка, що підтримує небо) — шаолінські вила із зубами, кінці яких спрямовані дещо назовні (рис. 1.101). Китайський двозуб завдовжки приблизно 1600 мм, довжина бойової частини — приблизно 330 мм. Із ними тренувався монах Хайцань (династія Цин) [232—233].

Туотянь ча (лат. *Tuotian Cha*, англ. *Tuotian Cha*, кит. 沱田茶 — тризуб, що піднімає небо) — китайський бойовий тризуб завдовжки 1880 мм із зубами приблизно рівної довжини: центральний — мечоподібної форми, вістря бічних зубів спрямовані назовні

Рис. 1.97. Дугуча

Рис. 1.98. Шевей-цзі

Рис. 1.99. Шуанту мішао

Рис. 1.100. Ляngu леча

Рис. 1.101. Тотянь ча

(рис. 1.102). Довжина головної частини — 400 мм. Із цією зброєю тренувався монах Хайцань (династія Цин).

Ча (лат. *Cha*, англ. *Cha*, кит. 茶) — китайські бойові двозубі вила (рис. 1.103). Загальна довжина — до 2500 мм, ратище — до 2000 мм, бойова частина — 500 мм, відстань між зубами — до 100 мм, маса — приблизно 3000 г. Двозубі вила в Китаї трапляються рідше, ніж тризубі.

Чагань (лат. *Chagan*, англ. *Chagan*, кит. 查幹) — китайська бойова ратищна зброя, що містить ратище з розвоєним кінцем, заточеним із внутрішньої кромки (рис. 1.104).

Тризуби (лат. *Tridentum*, англ. *Tridents*, кит. 三叉戟) — підгрупа багатозубів, холодна ратищна зброя із

трьома зубами, які спрямовані в один бік. Тризуб нагадує сільськогосподарські вила, але зазвичай має на протилежному кінці масивний вток. Зуби можуть мати лезову заточку.

Бісьюе юаньян фань (лат. *Bixue Yuanyang Fan*, англ. *Bixue Yuanyang Fan*, кит. 碧雪鴛鴦扇 — паркан качок-мандаринок, що перегороджує кров) — холодна ратищна зброя, бойова частина якої виконана у вигляді тризуба, що нагадує лапку качки, а на місці втока розташовано масивний об'єкт у вигляді качки (рис. 1.105). Загальна довжина — приблизно 1030 мм, ударна частина (качка) — приблизно 350 мм. Використовували як парну зброю, із якою тренувалася черниця Жуцзін (династія Цин).

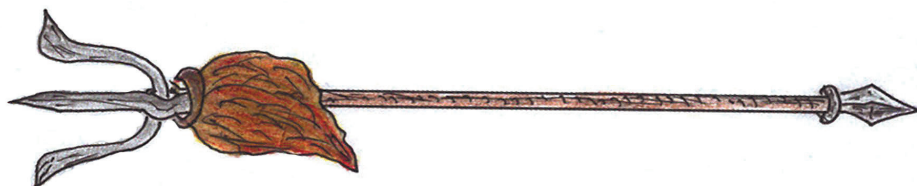

Рис. 1.102. Туотянь ча

Рис. 1.103. Ча

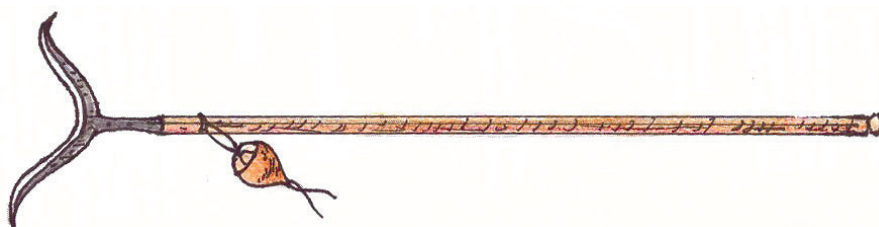

Рис. 1.104. Чагань

Рис. 1.105. Бісьюе юаньян фань

Гонг-тсар (лат. *Gong-tsar*, англ. *Gong-tsar*, кит. 貢沙皇) — китайський тризуб із плоскими широкими зубами без виражених колючих вістрів (рис. 1.106).

Даба (лат. *Duba*, англ. *Duba*, кит. 杜巴 — великі вила), або **б'ян ча** (лат. *Bian Cha*, англ. *Bian Cha*, кит. 扁茶) — різновид китайського важкого багатозуба завдовжки 2600 мм і масою 4350 г із наконечником, що має три зуби (рис. 1.107). Його бічні зуби утворюють широке півколо, що дає змогу використовувати техніку, спрямовану на обертання зброї навколо своєї осі. Бойова частина з втулкою завдовжки 1010 мм, завширшки — 496 мм. Застосовують у південно-китайському

напрямі бойових мистецтв (рис. 1.108).

Дан-джі (лат. *Danji*, англ. *Danji*, кит. 團吉) — вид китайського тризуба завдовжки 2150 мм зі звивистим центральним зубом і бічними зубами у вигляді неповного місяця, краї якого сильно загнуті до центрального зуба (рис. 1.109). Наконечник завдовжки 620 мм.

Нанфанг дан па (лат. *Nanfang Dan Pa*, англ. *Nanfang Dan Pa*, кит. 南方蛋吧 — тигрова лапа) — різновид китайського тризуба завдовжки 2200 мм, довжина бойової частини — 370 мм, розмах бічних зубів — 300 мм (рис. 1.110). Використовували у ву-шу південних шкіл.

Рис. 1.106. Гонг-тсар

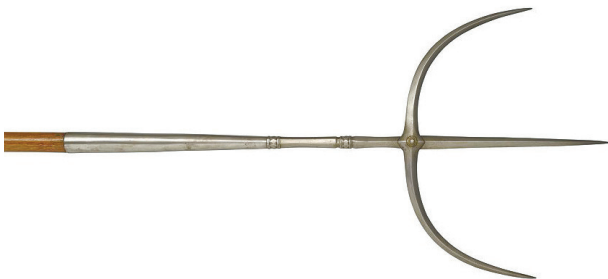

Рис. 1.107. Даба (серед. XIX ст.)

Рис. 1.108. Зброя учасників «боксерського повстання» (друга зліва — даба, четверта зліва — гонг-тсар)

Рис. 1.109. Дан-джі

Рис. 1.110. Нанфанг дан па

Санча (лат. *Sancha*, англ. *Sancha*, кит. 三岔) — китайський тризуб (рис. 1.111—1.112), центральний зуб якого має вигляд стилета або наконечника списа, а бічні зуби не мають заточки й вигнуті назовні з утворенням гаків.

Саньгу ле яньча (лат. *Sangu Le Yancha*, англ. *Sangu Le Yancha*, кит. 三鼓樂煙茶 — тризуб хвоста ластівки) — тризуб завдовжки 2400 мм, бойова частина якого нагадує хвіст ластівки (рис. 1.113—1.114). Із ними тренувався монах Чжаньде (династія Цин).

Саньяндао (лат. *Sanlyandao*, англ. *Sanlyandao*, кит. 三連島) — різновид китайського тризуба з трикутними клинками, що мають дволезове заточення (рис. 1.115).

Саньсуйча (лат. *Sanxuyscha*, англ. *Sanxuyscha*, кит. 三旭茶 — три бороди) — китайський тризуб (рис. 1.116), центральний зуб якого має вигляд клинка, стилета або наконечника списа (рис. 1.117), а бічні зуби вигнуті назовні та мають вигляд клинків або гаків.

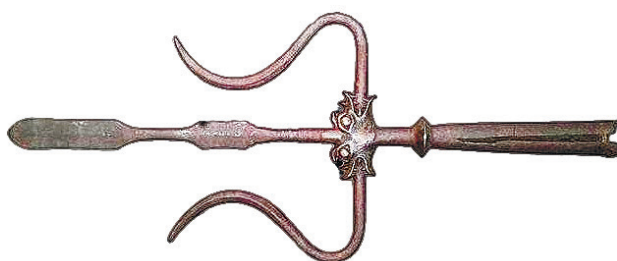

Рис. 1.111. Бойова частина старовинного санча

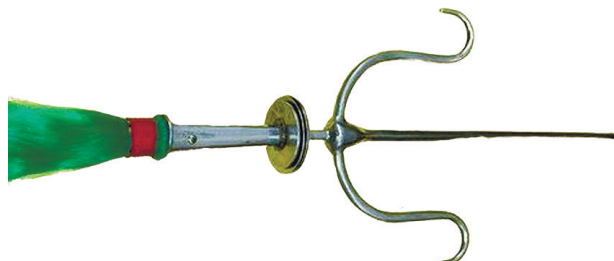

Рис. 1.112. Санча (сучасна репліка, Тайвань)

Рис. 1.113. Саньгу ле яньча

Рис. 1.114. Бойова частина давнього тризуба саньгу ле яньча часів династії Хань

Рис. 1.115. Саньяндао

Рис. 1.116. Саньсуйча з клиноподібним центральним зубом

Рис. 1.117. Саньсуйча зі списоподібним центральним зубом

Сань-цзянь-ляндженьдао (лат. *San-jian-liangzhendao*, англ. *San-jian-liangzhendao*, кит. 三間兩真道) — китайський бойовий тризуб (шаолінська зброя) завдовжки 2333 мм, бойова частина завдовжки 533 мм якого має вигляд меча з двома лезами та трьома вістрями (рис. 1.118). Із цією зброєю тренувався чернець Хуейцзюй (династія Юань).

Танг (лат. *Tang*, англ. *Tang*, кит. 鎗) — китайський бойовий тризуб, леза якого заточені за всіма кромками (може завдавати ріжучі, колючі та рублячі удари). Зуби мають складну форму, інколи з додатковими елементами (гаками, шипами, підвішеними кільцями тощо). Бічні зуби зазвичай

спрямовані під кутом до центрального вістря (рис. 1.119).

Тау-тау (лат. *Tau Tau*, англ. *Tau Tau*, кит. 牛头镜) — бойовий китайський тризуб із клиноподібним центральним зубом, який дещо довший за бічні, які мають сплюснену форму з двобічною заточкою у вигляді бичих рогів (рис. 1.120—1.121).

Тигровий тризуб (лат. *Tigris Tridenti*, англ. *Tiger Trident*, кит. 虎三叉戟), або **ху ші санча дзі** — важкий тризуб, бічні леза якого дещо загнуті до центрального (рис. 1.122—1.123). У шаолінських традиціях із тигровим тризубом виконують тички за складними траєкторіями, обертання і перехоплення, а також удари ратищем.

Рис. 1.118. Сань-цзянь-ляндженьдао

Рис. 1.119. Майстер Дзен у вправі з тангом

Рис. 1.120. Бойова частина тау-тау

Рис. 1.121. Бойова частина тау-тау (1800)

Рис. 1.122. Виконання вправи з тигровим тризубом

Рис. 1.123. Виконання вправи з тигровим тризубом

Тризуб Лю Цзиня (лат. *Liu Jing's Trident*, англ. *Liu Jing's Trident*, кит. 劉靜的三叉戟) — ратищна холодна зброя, центральний зуб якої має вигляд ромбоподібного наконечника списа, а бічні гакоподібні зуби відгалужуються в протилежні боки від кола, оздобленого у верхній частині шипами (рис. 1.124—1.125).

Фей ча (лат. *Fey Cha*, англ. *Fey Cha*, кит. 飛查 — літаюча виделка у вигляді тризуба) — сталева ратищна зброя завдовжки приблизно 750 мм (рис. 1.126), один із видів таємної зброї. Назву отримала через техніку, побудовану на різноманітних обертаннях,

підкиданнях, перехопленнях, завдяки яким вона нібито постійно знаходиться в повітрі й рука власника не торкається її (рис. 1.127). У Шаоліні її почав використовувати монах Фуцзюй (династія Сун). За династії Юань із нею тренувався монах Чжіань, за династії Мін — ченці Цзюешунь і Хунжун, за династії Цин — Цинлунь і Чжаньцзюй.

Цисінба (лат. *Tsinba*, англ. *Tsinba*, кит. 齊辛巴 — вила семи зірок) — бойові вила з розширенням на кінці центрального зуба та загнутими назовні бічними зубами на відносно короткому ратищі (рис. 1.128). Загальна довжина — 900 мм, довжина центрального

Рис. 1.124. Тризуб Лю Цзиня (сучасна репліка)

Рис. 1.125. Репродукція ратищної зброї біля Великої Китайської стіни (справа наліво: тризуб Лю Цзиня, тигровий тризуб, сань-цзянь-ляндженьдао, дугуча, фантянь цзі, цинлун цзі, цзючидинпа)

Рис. 1.126. Фей ча бойова

Рис. 1.127. Фей ча для полювання та риболовлі

Рис. 1.128. Цисінба

зуба — 350 мм, бокових — 160 мм, відстань між центральними й боковими вістрями — приблизно 80 мм. На центральний зуб нанизано кілька кілець, що вільно рухаються по ньому й не злітають завдяки ромбовидному розширенню вістря на кінці. Ці кільця призначені для балансування вил під час вправ із ними. У бою цю зброю тримають обома руками й завдають рублячі й підсікаючі удари, іноді підкидають у повітря.

Чженфен (лат. *Zhengfeng*, англ. *Zhengfeng*, кит. 正峰) — важкий тризуб із трьома різноспрямованими гостро заточеними хвилястими лезами з двобічною заточкою завдовжки 1800—2100 мм (рис. 1.129).

Юаньбао тетан (лат. *Yuanbao Thetan*, англ. *Yuanbao Thetan*, кит. 元寶天壇) — залізний важкий тризуб завдовжки 2300 мм (рис. 1.130). Центральний зуб має списоподібну форму, бічні — у вигляді пащі, вток — масивний. Із ним тренувався монах Чжичжу (династія Цин).

Дан (лат. *Dan*, англ. *Dan*, кит. 擔) — довгоратищна холодна контактна зброя колючої дії з бойовою частиною

у вигляді тризуба. Різновиди: крила фенікса, вуса дракона (лунсьютан), нічний бій, розкати грому, крила дикого гусака (янчитан) та ін.

Крила фенікса (лат. *Phoenix Alas*, англ. *Phoenix Wings*, кит. 鳳凰翅膀) — вид дана, холодна ратищна зброя колючо-ріжучої зброї з потрійним наконечником на ратищі з втоком (рис. 1.131). Центральний зуб має вигляд ромбовидного наконечника списа, бічні зуби (відгалуження) мають двобічну заточку. Бокові зуби мали по 8 зубців, із них 4 спрямовані вгору, 4 — вниз. Зубці можуть розташовуватися під прямим кутом до ратища або під певним нахилом. Бойову частину насаджували на ратище за допомогою втулки з потовщенням на кінці у вигляді гарди. Центральний зуб призначено для завдавання колючих ударів, бічні зуби захищають від зброї супротивника, блокують його атакуючі дії, а також завдають різаних ран. Загальна довжина — 2000 мм, розмах бічних відгалужень — 500 мм, загальна маса — 1500 г, маса наконечника — 1000 г.

Лунсьютан (лат. *Lunshuitan*, англ. *Lunshuitan*, кит. 論水潭), або **вуса**

Рис. 1.129. Чженфен

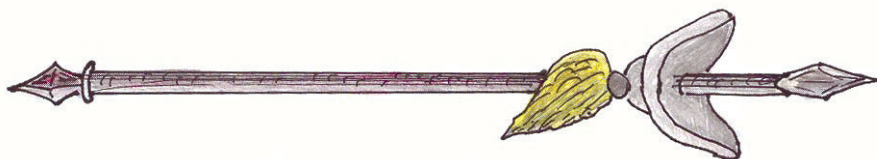

Рис. 1.130. Юаньбао тетан

Рис. 1.131. Крила фенікса (сучасна репліка)

дракона — різновид дана завдовжки 2100—2400 мм із боковими хвилястими зубами для завдання колючо-ріжучих ударів під час обертальних рухів ратища з втоком (рис. 132). Ратище завдовжки приблизно 1700 мм, бойова частина — до 700 мм, центральний зуб — 300—330 мм, бокові зуби — до 260 мм, відстань між кінцями бокових зубів — 450—500 мм. Центральний зуб — кинджального типу; бічні зуби з двобічною заточкою розходяться від ратища в протилежні боки. На тризубі може висіти султан або китиця для дезорієнтування супротивника і всмоктування крові. Лунсүйтаном можна колоти вперед і вбік, завдавати рвані рани зубчастими вістрями, ловити зброю супротивника та обрізати його пальці. Під час обертання лунсүйтаном можна завдати багато колючо-ріжучих ушкоджень. Із цією зброєю тренувалися ченці Чжіань і Чжицзюй (династія Юань), Пубянь і Цзучінь (династія

Мін), Цинлунь, Чжичжу, Чжаньцзюй, Цзицзію, Цзіі Цзипа, Цзицзюй, Цзипа Цзипац.

Тризуб «Нічний бій» (лат. *Trident Nox Pugna*, англ. *Trident Night Fight*, кит. 三叉戟夜戰) — різновид дана, холодна ратищна зброя колючо-ріжучої дії з втоком (рис. 1.133). Центральний зуб має вигляд ромбоподібного наконечника списа, бічні зуби хвилясті, розходяться в обидва боки перпендикулярно центральному вістрю.

Тризуб «Розкати грому» (лат. *Trident Volvere Tonitrua*, англ. *Trident To Roll The Thunder*, кит. 三叉戟滾雷) — різновид дана, холодна ратищна зброя колючо-ріжучої дії з втоком (рис. 1.134). Центральний зуб має вигляд ромбоподібного наконечника списа, бічні зуби — зазубрені й розгалужуються в обидва боки, кінці загнуті вниз.

Янчитан (лат. *Yanchitan*, англ. *Yanchitan*, кит. 雁翅), або **крила дикого гусака** — вид дана завдовжки

Рис. 1.132. Лунсүйтан

Рис. 1.133. Тризуб «Нічний бій»

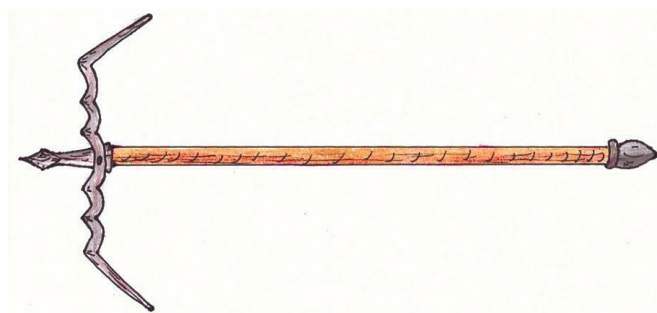

Рис. 1.134. Тризуб «Розкати грому»

2560 мм (рис. 1.135). Із ним тренувався монах Сюаньцзин (династія Мін).

Бачаму (лат. *Bachamu*, англ. *Bachamu*, кит. 巴查穆 — дерево з вісьмома гілками) — холодна ратищна зброя, ратище якої має вигляд стовбура, вток — маленький багатозуб у вигляді коріння, бойова частина — вісім різних за довжиною та розташуванням зубів (рис. 1.136). Загальна довжина — 3600 мм, бойова частина завдовжки 1266 мм. Із цією зброєю тренувалися ченці Юаньтун, Фуху, Хуейчен, Цзунцинь, Циньюань (династії Тан, Сун, Юань, Мін та Цин).

Іншуа (лат. *Inshua*, англ. *Inshua*, кит. 恩舒亞 — щітки для зустрічі) — холодна ратищна зброя у вигляді мітли зі сталевими зубцями (рис. 1.137), яку використовували як парну зброю. Загальна довжина — 750 мм, бойова частина завдовжки 300 мм. Із цією зброєю тренувався чернець Цзіцзюй (династія Цин).

Лансянь (лат. *Lanxian*, англ. *Lanxian*, кит. 蘭縣 — вовкозуба або вовкохвоста мітла) — холодна ратищна бойова зброя завдовжки 2100—5000 мм, бойова частина якої схожа на мітлу (рис. 1.138), а її довжина — від чверті до

Рис. 1.135. Янчитан

Рис. 1.136. Бачаму

Рис. 1.137. Іншуа

Рис. 1.138. Лансянь

двох третин загальної довжини зброї, середня маса — 3500 г.

Ратище виготовляли з бамбуку, до якого кріпили металеві гілочки, іноді — до основного стрижня (центрального зуба). Вістря можуть мати шипи або зазубрини зверху (рис. 1.139). Лансянь давав змогу тримати ворога на значній відстані. Розмашний підсікаючий удар міг скосити відразу кілька супротивників. Цю зброю активно використовували за часів Ци Цзигуна (XVI ст.). Із цією зброєю тренувалися чернець Цзуцінь (династія Мін), ченці Цзінчжао, Жулян, Чжаньхуа і Чжаньде (династія Цин).

Те лянхуа (лат. *Ligabis Lianhua*, англ. *Tie Lianhua*, кит. 鐵蓮花 — залізна квітка лотоса) — холодна ратищна зброя у вигляді квітки-багатозуба

(рис. 1.140) завдовжки 1600 мм (бойова частина — 433 мм). За династії Сун законоучитель Фуху таємно навчав володіння цією зброєю. Із цією зброєю тренувалися ченці Цинлянь, Цзінсю, Чжилін і Жуцзін (династія Цин).

Тесаочжоу (лат. *Tesaozhou*, англ. *Tesaozhou*, кит. 特掃洲 — залізна мітла, що змітає) — холодна ратищна зброя у вигляді віника зі сталевих прутів (рис. 1.141) завдовжки 1833 мм (бойова частина — 600 мм). Із цією зброєю тренувалися ченці Цзіцзін, Жуцзін і Чженьцю (династія Цин).

Цзі (лат. *Ji*, англ. *Ji*, кит. 戟) — різновид багатозуба, холодна бойова ратищна зброя, комбінація списа мао та сокири ге (рис. 1.142—1.144). Центральний зуб міг бути з бічними зубами як одне ціле або його одягали на

Рис. 1.139. Лансянь

Рис. 1.140. Те лянхуа

Рис. 1.141. Тесаочжоу

Рис. 1.142. Бойова частина бронзового цзі (період Воюючих царств, 475—221 рр. до н. е., Східний Чжоу)

ратище окремо. Кількість бічних зубів — від 1 до 4. Цзі використовували приблизно три тисячі років від часів династії Чжоу до кінця імперії Цин. Спочатку цзі мали ратище завдовжки 900—1800 мм, а з періоду Воюючих царств — збільшилася до 2800—5500 мм.

Рис. 1.143. Бойова частина цзі (період Воюючих царств, 475—221 рр. до н. е.)

Рис. 1.144. Бойова частина цзі (династія Хань, 206 р. до н. е. — 220 р. н. е.)

За часів династії Сун назвою цзі позначали кілька видів зброї: **цинлун цзі** (лат. *Qinglong Ji*, англ. *Qinglong Ji*, кит. 青龍戟 — блакитний дракон цзі) — багатозуб із списоподібним центральним

зубом із серповидним лезом з одного боку (рис. 1.145) і **фантянь цзі** (лат. *Fantian Ji*, англ. *Fantian Ji*, кит. 方天戟 — квадратне небо цзі), що мав серпоподібні леза з обох боків (рис. 1.146). Цзі мали кілька способів атаки: бічними зубами або лезами, центральним зубом або ратищем, якими можна було завдати удар супротивнику. Цзі став популярним завдяки історичному персонажу, відомому як Люй Бу (його зброя мала назву **фантяньхуа цзі**, кит. 方天画戟).

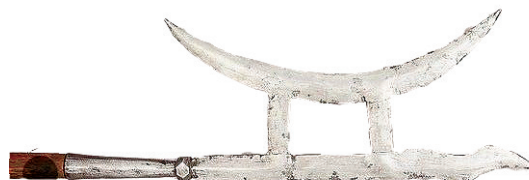

Рис. 1.145. Цинлун Цзі (Китай, XVIII ст.)

Рис. 1.146. Фантянь цзі (Китай, XVIII ст.)

1.2.2.7. Корейські бойові вила
Галгоричанг (лат. *Galgorichang*, англ. *Galgorichang*, кор. 갈고리창) — бойовий двозуб із місяцеподібною бойовою частиною (рис. 1.147).

Данг буддійського типу (лат. *Dang Buddhisticum Genus*, англ. *Dang of the*

Buddhist Type, кор. 불교식의 당) — двозуб типу данг па без центрального зуба (рис. 1.148).

Данг па (лат. *Dang Pa*, англ. *Dang Pa*, кор. 당파), або **танпха** — тризуб завдовжки 2300—2500 мм і масою 3000 г, який іноді називали потрійним

Рис. 1.147. Галгорічанг

Рис. 1.148. Данг буддійського типу

списом (рис. 1.149—1.151). Бойова частина за формою схожа на літеру «Ш», вістря бічних зубів спрямовані назовні. Бойову частину виготовляли з деревини або сталі, що давало змогу колоти, рубати, ловити, відводити та вибивати зброю супротивника (рис. 1.152). Був основною зброєю палацової варти.

Рис. 1.149. Данг па

Рис. 1.150. Бойова частина давнього данг па (династія Чосон)

Рис. 1.151. Бойова частина давнього данг па

Рис. 1.152. Корейський воїн з данг па (реконструкція)

1.2.2.8. Шрі-ланкійські (цейлонські) бойові вила

Шрі-ланкійський тризуб (лат. *Sri Lankan Tridente*, англ. *Sri Lankan Trident*) — бойова ратищна холодна

зброя з довгим кинджалоподібним (прямої або хвилястої форми) центральним зубом та короткими бічними зубами, які відгалужуються в протилежні боки та дещо загнуті вперед (рис. 1.153—1.154).

Рис. 1.153. Шрі-ланкійський тризуб

Рис. 1.154. Шрі-ланкійський тризуб

1.2.2.9. Японські бойові вила

Г'яку-ярі (лат. *Gyaku-yari*, англ. *Gyaku-yari*, яп. 逆槍) — холодна ратищна зброя типу дзюмондзі-ярі з бічними гаками, що нагадують бізонові роги (рис. 1.155).

Рис. 1.155. Бойова частина давнього г'яку-ярі

Дзюмондзі-ярі (лат. *Juumonji-yari*, англ. *Juumonji-yari*, яп. 十文字槍), або **магарі-ярі** — холодна ратищна зброя завдовжки 2000—3000 мм у вигляді тризуба, центральний зуб якого має мечоподібну форму, а бічні симетричні зуби (клинки) — різноспрямовані один до одного й розташовані перпендикулярно до центрального зуба і дещо загнуті вперед (рис. 1.156—1.157). Бойова частина завдовжки 270—325 мм, завширшки 195—220 мм.

Рис. 1.156. Дзюмондзі-ярі (XVIII ст.)

Рис. 1.157. Дзюмондзі-ярі (XVIII ст.)

Каварі-гата-ярі (лат. *Kavari-gata-yari*, англ. *Kavari-gata-yari*, яп. カバリガタヤリ) — холодна ратищна зброя у вигляді багатозуба (рис. 1.158). Центральний зуб короткий, мечоподібний, із потовщенням у бік вістря. Бічні зуби асиметричні: один розташований перпендикулярно до центрального та утворює гак із загином назад для зручності стягування супротивника

з коня; другий — загнутий уперед для зручності перехоплення зброї супротивника.

Рис. 1.158. Каварі-гата-ярі

Кагі-ярі (лат. *Kagi-yari*, англ. *Kagi-yari*, яп. 鍵槍) — холодна ратищна зброя у вигляді багатозуба завдовжки приблизно 2000 мм. Центральний зуб довгий і списоподібний, бічні — розташовані перпендикулярно центральному, один із яких має гак із загином уперед для зручності перехоплення та переламування зброї супротивника (рис. 1.159—1.160).

Рис. 1.159. Кагі-ярі (період Едо, 1781—1876)

Рис. 1.160. Прийом перехоплення зброї за допомогою кагі-ярі (реконструкція)

Катакама-ярі (лат. *Katakama-yari*, англ. *Katakama-yari*, яп. 片釜槍) — холодна ратищна зброя, бойова частина якої завдовжки 237 мм має вигляд тризуба, центральний зуб — мечоподібної форми, бічні асиметричні — різноспрямовані один до одного й розташовані перпендикулярно до центрального зуба й дещо загнуті вперед (рис. 1.161—1.162). Також існують катакама-ярі з одним бічним зубом (клином) (рис. 1.163).

Рис. 1.161. Бойова частина катакама-ярі з асиметричними бічними зубами (період пізнього Муроматі, XVI ст.)

Рис. 1.162. Като Кіомаса з катакама-ярі (Гравюра Утагава Йосііку, 1867)

Рис. 1.163. Бойова частина давнього катакама-ярі з одним бічним зубом (XVI ст.)

Омі-ярі (лат. *Omi-yari*, англ. *Omi-yari*, яп. おみ槍) — холодна ратищна зброя у вигляді багатозуба. Центральний зуб довгий і мечоподібний, бічні — розташовані перпендикулярно центральному та утворюють гаки із загином уперед для зручності перехоплення та переламування зброї

супротивника (рис. 1.164—1.165). Загальна довжина — 2790 мм, бойова частина — 625 мм.

Рис. 1.164. Давній омі-ярі (зверху: центральний зуб з хвостовиком; знизу — ратище з бічними зубами)

Рис. 1.165. Омі-ярі (XV ст.)

Симо-камадзюмондзі-ярі (лат. *Shimo-Kamajumondji-Yari*, англ. *Shimo-Kamajumondji-Yari*, яп. 下釜十文字槍) — холодна ратищна зброя, схожа за конструкцією із дзюмондзі-ярі, але бічні зуби спрямовані перпендикулярно до центрального зуба (рис. 1.166). Бойова частина завдовжки 397 мм, завширшки 200 мм.

Рис. 1.166. Бойова частина старовинної симо-камадзюмондзі-ярі

Ситамуко-кама-ярі (лат. *Shitamuko-Kama-Yari*, англ. *Shitamuko-kama-yari*, яп. 下向釜槍), або **сита-муко-дзюмондзі-ярі** (лат. *Sitamuko-Jumondji-Yari*, англ. *Sitamuko-Jumondji-Yari*, яп. シタムコ十文字槍) — холодна ратищна зброя, схожа за конструкцією із дзюмондзі-ярі, але бічні зуби спрямовані дещо назад (рис. 1.167).

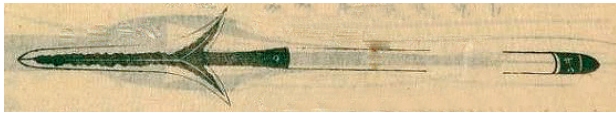

Рис. 1.167. Ситамуко-кама-ярі

Фукуро-ярі (лат. *Fukuro-yari*, англ. *Fukuro-yari*, яп. 袋槍) — холодна ратищна бойова зброя, бойова частина якої (зазвичай завдовжки 150—400 мм, іноді — до 900 мм) має металевий воронкоподібний розтруб із зубами — туллю, насадженою на ратище (рис. 1.168).

Рис. 1.168. Фукуро-ярі

Футомато-ярі (лат. *Futomato-yari*, англ. *Futomato-yari*, яп. 太苦槍) — холодна ратищна бойова зброя, двозуб на довгому ратищі (рис. 1.169).

Рис. 1.169. Футомато-ярі

Магарикунета (лат. *Magarikunetta*, англ. *Magarikunetta*, яп. 曲がりくねった — серпантин) — одноступі бойові вила, аналог китайських дугуча без втока із бойовою частиною у вигляді плаваючої змії завдовжки приблизно 250 мм (рис. 1.170—1.171). Форма бойової частини давала змогу завдавати глибокі поранення, які довго загоювались. Використовувалась у пізні часи династії Мін.

Рис. 1.170. Магарикунета (репліка)

Рис. 1.171. Японський воїн на коні з магарикунетою

Нунті бо (лат. *Nunti Bo*, англ. *Nunti Bo*, яп. ヌンティボー) — тризуб сай на довгому ратищі (бо) завдовжки 2000 мм. Центральний зуб стилетного типу прямий, бічні — відгалужуються перпендикулярно до центрального, їх кінці різноспрямовані: один — вгору для перехоплення зброї; другий — вниз для зачеплення супротивника (рис. 1.172—1.173).

Рис. 1.172. Нунті бо

Рис. 1.173. Нунті бо (попереду ліворуч, Окінава, 1368—1644)

Сасумата (лат. *Sasumata*, англ. *Sasumata*, яп. サスマタ) — бойовий двозуб (рогач) із рогачоподібною сплющеною бойовою частиною, ратище завдовжки приблизно 2000 мм,

нерідко посилене металом (рис. 1.174—1.175). З'явився у період Едо або навіть Муроматі. Існував варіант із третім відносно коротким центральним списоподібним зубом (рис. 1.176—1.177).

Рис. 1.174. Сасумата (зверху), содегарами та нагіната

Рис. 1.175. Давня сасумата

Рис. 1.176. Сасумата (XIX ст.)

Рис. 1.177. Давня сасумата з дерев'яною бойовою частиною

Поряд із содегарами та цукубо сасумату застосовувала поліція для

затримання злочинців. Бойовою частиною намагалися зловити зброю супротивника, затиснути ногу, шию або суглоб, зачепити частину одягу для затримання, поки інші поліцейські не зв'яжуть його. Ратище оздоблене шипами, щоб супротивник не міг ухопитись за нього.

Сасумати застосовують в Японії дотепер, сучасні зразки — алюмінієві та без шипів на ратищі (рис. 1.178—1.179). Вони є у школах, щоб учителі могли захистити себе та учнів у разі нападу.

Рис. 1.178. Японські поліцейські застосовують сасумати

Рис. 1.179. Тренування японських поліцейських із сасуматами

Існує вид бойового мистецтва сасумата-дзюцу — фехтування на рогаatinaх.

1.2.10. Африканські бойові вила
Багатозуб африканський (лат. *Multi-dentatus African*, англ. *Multi-toothed African*) — бойова ратищна холодна зброя народу тів (Нігерія) із 4—7 зубами (рис. 1.180).

Рис. 1.180. Нігерійський багатозуб із п'ятьма ножоподібними зубами, один із яких — центральний, решта навколо нього утворюють квадрат (XIX ст.)

Двозуб африканський (лат. *Bident African*, англ. *Bident African*) — бойова ратищна холодна зброя завдовжки приблизно 2000 мм із двома зубами, кінці яких мають листоподібні пласкі потовщення, розташовані в одній площині або паралельно (рис. 1.181—1.183).

Рис. 1.181. Набір бойових частин ефіопських двозубів (поч. XX ст.)

Рис. 1.182. Вершники з Багірми (Центральна Африка, XVI — кін. XIX ст.) із бойовими африканськими двозубими вилами

Тризуб африканський (лат. *Trident African*, англ. *Trident African*) — бойова ратищна холодна зброя з трьома зубами, кінці яких мають листоподібні пласкі потовщення, розташовані в одній площині або паралельно (рис. 1.184—1.186).

Рис. 1.183. Заїрський двозуб

Рис. 1.184. Малавійський церемоніальний тризуб

Рис. 1.185. Західно-африканський тризуб

Рис. 1.186. Бойові частини гамбійських тризубів

1.3. Символізація вил

1.3.1. Вила в міфології

У греко-римській культурі тризуб є найвідомішим символом влади та зброєю (у вигляді удару блискавкою) головного з богів-олімпійців Зевса (Юпітера), бога морів Посейдона (Нептуна) та є символом хаосу (світовий океан як первородний хаос).

У буддизмі тризуб символізує Небеса чистого полум'я й руйнування гніву, бажання й лінощів, також це символ дордже (рис. 1.187).

У християнстві тризуб символізує Воскресіння — символ Творця і Владики Всесвіту, Святої Трійці, а, з іншого боку, є символом пекла — Аїда. На багатьох православних і католицьких іконах чорти зображені з тризубами. Тризуб у руках сатани виконує ту саму роль, що й коса в руках Смерті.

У середньовічній Європі також із тризубами зображували давньогрецьких богів (Пана, Силена, Гефеста та ін.).

Рис. 1.187. Печатка «Пашупаті» з Мохенджо-Даро з прообразом Шиви

Вила були емблемою журналу «Крокодил», де був зображений червоний крокодил з вилами, а одна з рубрик журналу мала назву «Вили в бік!».

На картині Г. Вуда «Американська готика», що є одним із найбільш

упізнаваних образів в американському мистецтві XX ст., зображені вила, які символізують загрозу (рис. 1.188).

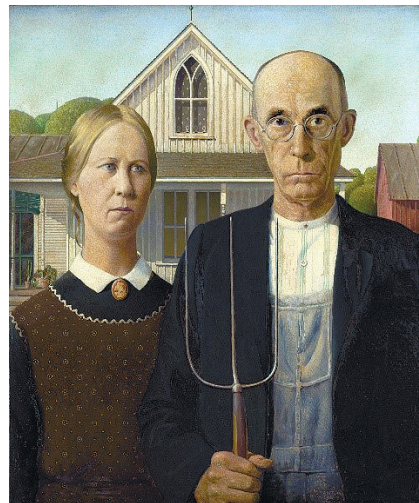

Рис. 1.188. Американська готика (Г. Вуд, 1930)

Тризуб дав ім'я метелику — тризубчаста стрільчатка (*Acronicta tridens*).

За легендою, Парацельс зцілював хворих за допомогою тризуба.

Тризуб був особистим знаком Чингісхана. Також він був знаком могутності в персів, тюрків, індіців, гунів, германців, слов'ян. Ще за часів Київської Русі тризуб став знаком правлячої династії. Зображення тризуба знаходять на тогочасних монетах, печатках, посуді, цеглі, настінних розписах [19]. До того ж посли київського князя Ігоря (912—945) під час підписання договору з візантійцями озброєні тризубами. Нині є символом влади в Україні та Монголії.

1.3.2. Вила на логотипах автомобілів

Тризуб є символом фірми Мазераті (рис. 1.189).

Рис. 1.189. Логотип Maserati SpA

Логотип *Zhonghua Motors* у Китаї також схожий на тризуб (рис. 1.190). Основний ідентифікаційний візерунок походить від ієрогліфа 中, який має яскраво виражені китайські особливості.

Рис. 1.190. Логотип *Zhonghua Motors*

1.3.3. Вила в геральдиці

Тризуб був символом слов'янських князів часів Київської Русі. Його вважають фамільним знаком Рюриковичів, які використовували тризуб для позначення прав власності на певні предмети. Тризуб зображували на їхніх клеймах, печатках, монетах тощо. Варто зазначити, що знаки Рюриковичів належали не всій родині чи роду, а були особистими: кожен князь мав свій знак [23, 49, 56, 60, 70, 73—74].

1917 р. Михайло Грушевський тризуб князя Володимира Великого запропонував як національний символ України. Особистий знак Володимира 22.03.1918 р. отримав статус малого герба Української Народної Республіки внаслідок ухвалення його Центральною Радою (рис. 1.191—1.193). Зі встановленням на Україні радянської влади тризуб втратив свій державний статус, але продовжував використовуватись організаціями українських націоналістів, а також (із додаванням хреста на зуб) як складник герба проголошеної 1939 р. Карпатської України (рис. 1.194). 1941 р. його використовувало Українське державне правління (рис. 1.195).

Рис. 1.191. Малий герб Української Народної Республіки

Рис. 1.192. Великий герб Української Народної Республіки

Рис. 1.193. Герб Української Держави

Рис. 1.194. Герб Карпатської України

Рис. 1.195. Гербовий друк Українського державного правління (1941)

Після розпаду СРСР постановою Верховної Ради України від 19.02.1992 р. тризуб затверджено як малий державний герб України [21]. Відповідно до ст. 20 Конституції України «головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України)» [38, 62].

На гербах і прапорах міст, районів, областей та інших адміністративних одиниць України широко використовують тризуб святого Володимира, проте, крім нього, використовують і знаки інших Рюриковичів. Наприклад, на гербі (рис. 1.196) та прапорі (рис. 1.197) Чернігівської області зображено знак князя Мстислава Володимировича Хороброго — засновника Чернігівського князівства.

Рис. 1.196. Герб Чернігівської області

Рис. 1.197. Прапор Чернігівської області

На гербі Радомишля голуби нагадують тризуби (рис. 1.198). Родовим гербом володимирських зем'ян Костюшковичів-Хоболтовських є срібний тризубець у червоному полі на польському щиті (рис. 1.199).

Рис. 1.198. Герб Радомишля

Рис. 1.199. Родовий герб володимирських зем'ян Костюшковичів-Хоболтовських

Тарак-тамга (рис. 1.200) — герб кримських татар, родовий або особистий знак у кочових народів азійського степу, а також народів і культур Кавказу та Східної Європи, які перебували під їхнім впливом.

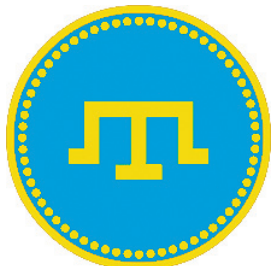

Рис. 1.200. Тарак-тамга — герб кримських татар

Тризуб зображено на прапорі Барбадосу (рис. 1.201), його трактують як триєдність принципів правління: для народу, із народу та з народом.

Рис. 1.201. Прапор Барбадосу

Також тризуб Святого Володимира використовують у символіці державних установ України (рис. 1.202), а його стилізації або видозмінення — безліч

українських організацій по всьому світу: спортивних (рис. 1.203), скаутських (рис. 1.204), народних партій (рис. 1.205), релігійних (рис. 1.206) [30—31, 48, 72].

Рис. 1.202. Емблема Міністерства оборони України

Рис. 1.203. Емблема Федерації футболу України

Рис. 1.204. Емблема скаутської організації «Пласт»

Рис. 1.205. Емблема партії «Народний рух України»

Рис. 1.206. Герб Української автокефальної православної церкви

Колюмни (рис. 1.207) — один із найдавніших державних символів Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, який використовували спочатку як особистий знак правителів і державний символ, а пізніше як частину геральдичних знаків панівної аристократії.

Литовський знак колюмни (рис. 1.208), або «Стовпи Гедиміна»,

Рис. 1.207. Колюмни Литовського

Рис. 1.208. Литовський знак колюмни («Стовпи Гедиміна»)

приписували великому князю литовському Гедиміну й використовували його нащадки як родовий герб. Перше зображення колюмни, що збереглося, відносять до 1397 р. — часу правління великого князя литовського Вітовта. Зображення цієї емблеми є частиною великого герба Литовської республіки [37], вона схожа на дво- і тризубі особисті геральдичні емблеми Рюриковичів.

Геральдична лілія у вигляді тризуба — це стилізоване зображення квітки жовтого ірису, що символізувало в середні віки Пресвяту Діву. Лілії ще у X ст. вважали емблемою королівської династії Капетингів, яка правила у Франції до 1328 р. Наприкінці XIV ст., за часів Карла V або Карла VI (династія Валуа) на синьому прапорі залишилося лише три лілії, що, ймовірно, було пов'язано з догматом про потрійність християнського божества — Трійцю (рис. 1.209—1.212).

Рис. 1.209. Королівський герб Королівства Франції, при Філіппі V (1305—1328)

Рис. 1.210. Королівський герб Франції (1376—1515)

Рис. 1.211. Королівський герб Франції (1515—1589)

Рис. 1.212. Королівський герб Франції (1589—1789)

1.3.4. Вила у філателії

На поштових марках України часто використовують зображення тризуба — малого герба України. Українська поштова марка «Русский военный корабль, иди ...!» стала однією з тем популярного американського ток-шоу Стівена Кольбера на каналі CBS (рис. 1.213). На інших марках Укрпошти також є зображення тризуба (рис. 1.214—1.216).

Рис. 1.213. Марка Укрпошти «Русский военный корабль, иди ...!» (2022)

Рис. 1.214. Марка Укрпошти «Тризуб» (2022)

Рис. 1.215. Марка Укрпошти «90 років УНР»

Рис. 1.216. Марка Укрпошти «Тризуб» (2003) [44]

На марці Барбадосу є зображення англійського короля в образі Нептуна з тризубом, який їде морем у колісниці з морськими кониками (рис. 1.217).

На критській марці є зображення тризуба Посейдона із зірками по боках (рис. 1.218).

На австрійській марці, надрукованій для Західноукраїнської народної республіки, є зображення тризуба (рис. 1.219).

На британській марці «Морський коник» зображено Британію зі щитом і тризубом (рис. 1.220), а на марці дизайну Е. В. Тристрама — Британію,

що лежить зі щитом і тризубом (рис. 1.221).

Рис. 1.217. Марка Барбадосу (1931)

Рис. 1.218. Критська марка (1899)

Рис. 1.219. Австрійська марка для ЗУНР (1919)

Рис. 1.220. Британська марка (1913)

Рис. 1.221. Британська марка (1924)

1.3.5. Вила в нумізматиці

Тризуб зображено на гербі України, це походить від особистого знака князя Святослава Ігоревича [46].

На реверсі срібника Святополка Окаянного вибито князівський знак Святослава у вигляді двозуба, лівий зуб якого закінчується хрестом (рис. 1.222—1.223).

Рис. 1.222. Срібник Святополка Окаянного (XI ст.)

Рис. 1.223. Новгородський срібник Ярослава Мудрого (XI ст.) [2]

Київський великий князь Володимир Святославович (980—1015) чеканив тризуб на монетах, де з одного боку зображено портрет князя, з іншого — тризуб із написом: «Володимир на столі, а це його срібло» (рис. 1.224).

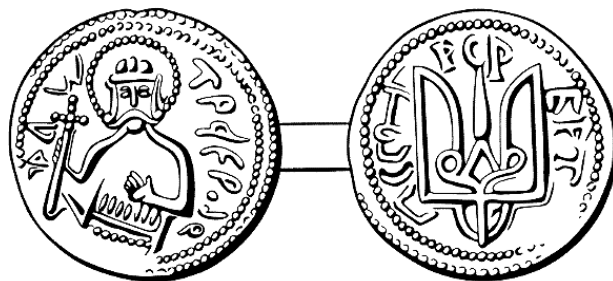

Рис. 1.224. Тризуб на монеті Володимира Святославовича

У 1420—1440 рр. під час першої спроби володарювання в Кефі Хаджі І Герая під контролем джучидів карбували мідні пули із зображенням на аверсі монети тамги (тризуба) Гераїв у колі (рис. 1.225). На початку утворення Кримського ханства банк Святого Георгія в Генуезькій Газарії карбував срібні аспри та мідні фолери, у період 1454—1475 рр. на реверсі зображено тамгу Гераїв (рис. 1.226).

Рис. 1.225. Пул (генуезьке карбування)

Рис. 1.226. Мідний фолер (банк Святого Георгія для Кафи, 1454—1475)

У 1459—1468 рр. засновник Кримського ханства Хаджі І на монетному дворі Кирк-Ору карбував мідні пули та срібні акчі з тамгою роду. На реверсі розміщена Т-подібна тамга Гірейв.

Рис. 1.227. Акче (Хаджі Герай, 1465)

Рис. 1.228. Акче (Хан Джанібек, 1628)

Зображення тризуба є на всіх сучасних монетах України (рис. 1.229).

Рис. 1.229. 1, 2, 5 і 10 гривень України

У Єгипетському королівстві існувала золота восьмикутна монета Птолемея IV Філопатора (222—204 рр. до н. е.) (рис. 1.230).

Рис. 1.230. Давня єгипетська монета

Зображення тризуба містить монета Великої Британії 50 пенсів (рис. 1.231), Греції — 10 лептах (рис. 1.232) та ін.

Рис. 1.231. 50 пенсів Великої Британії (1997)

Рис. 1.232. 10 лепта Греції (1973)

1.3.6. Вила в живопису й мозаїчному мистецтві

Бойовим вилам присвячено багато художніх робіт (1.233—1.239).

Рис. 1.233. Томас Мюнцер у таборі повстанців у травні 1525 р. (Ф. Люболянський, 1858)

Рис. 1.234. Карикатура «Ось і вила трійчатки» (Дж. Крукшенк, І. І. Тербенєв, 1813)

Рис. 1.235. Фреска церкви Сан Бауделіо де Берланга «Полювання на зайців» (1-ша пол. XII ст.)

Рис. 1.236. Полювання на лева з гончаками. Бестіарій (2-га чверть XIII ст.)

Рис. 1.237. Мозаїка кальдарія «Риболовля» (Помпеї, 20—30 рр. н. е.)

Рис. 1.238. Бій ретіарію із секутором (частина підлогової мозаїки римської вілли, приблизно 250 р. н. е.)

Рис. 1.239. Піхотинці на бойовому возі (Х. Тальхоффер, 1459)

1.3.7. Вила в пам'ятниковстві

Існує багато пам'ятників із зображенням бойових вил, наприклад, статуя гладіатора-ретіарія з тризубом в Уяздовському парку Варшави (рис. 1.240), Шиви з тришулою — в Рангпурі (рис. 1.241), Посейдона з тризубом — у Копенгагені (рис. 1.242), на пам'ятнику жертвам волинської трагедії у Яроціні — у центрі композиції дитина на вилах (рис. 1.243).

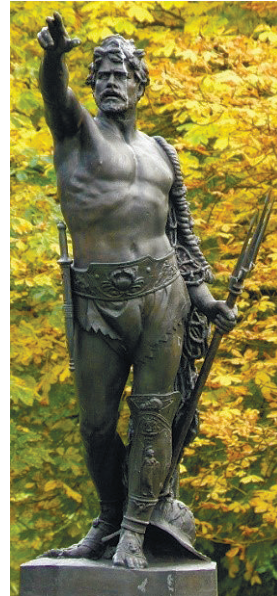

Рис. 1.240. Статуя гладіатора-ретіарія (м. Варшава, Польща)

Рис. 1.241. Статуя Шиви, що тримає тришулу (м. Рангпурі, Бангладеш)

Рис. 1.242. Статуя Посейдона (м. Копенгаген, Данія)

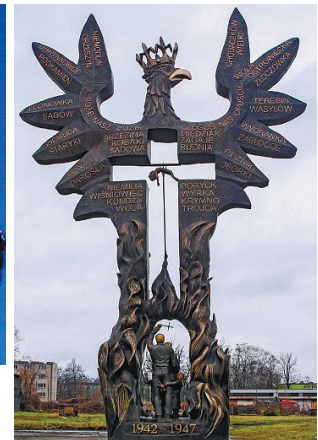

Рис. 1.243. Пам'ятник жертвам волинської трагедії (м. Яроцин, Польща)

1.3.8. Вила у сфрагістиці

Круглі свинцеві печатки — це фамільні знаки, які використовували давньоруські князі для позначення прав власності на предмети [4]. Знаки Рюриковичів належали не всій родині чи роду, а були особистими: кожен князь мав свій знак (приклади наведено на рис. 1.244—1.245) [6].

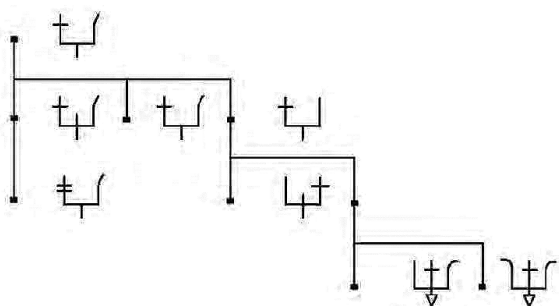

Рис. 1.244. Княжі знаки Ольговичів

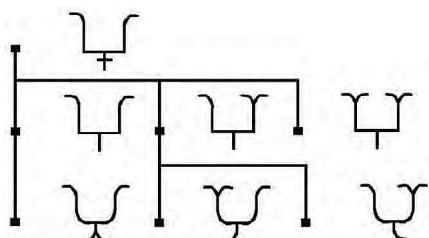

Рис. 1.245. Княжі знаки Мономаховичів

Кругла свинцева печатка київського князя Всеволода-Кирила Ольговича-Михайловича (рис. 1.246) на зворотному боці містить княжий знак у вигляді тризуба прямолінійної форми (середній зуб нижчий за бокові, над яким крапка та чотири крапки в хрест; лівий зуб перехрещений; на правому зубі закруглений назовні відпятиш).

Рис. 1.246. Печатка київського князя Всеволода-Кирила Ольговича-Михайловича

Кругла свинцева печатка київського князя Ігоря-Георгія Ольговича-Михайловича (рис. 1.247) має на зворотному боці княжий знак у вигляді двозуба прямолінійної форми (на лівому зубі закруглений назовні відпятиш, правий зуб у вигляді хреста).

Рис. 1.247. Печатка київського князя Ігоря-Георгія Ольговича-Михайловича

Кругла свинцева печатка київського князя Святослава-Миколая Ольговича-Михайловича (рис. 1.248) на зворотному боці містить у крапковому обідку княжий знак у вигляді двозуба прямолінійної форми (лівий зуб перехрещений).

Рис. 1.248. Печатка київського князя Святослава-Миколая Ольговича-Михайловича

Кругла свинцева печатка київського князя Святослава-Миколая Ольговича-Михайловича (рис. 1.249) має на зворотному боці княжий знак у вигляді тризуба прямолінійної форми (правий зуб перехрещений).

Рис. 1.249. Печатка київського князя Всеволода-Гавриїла Святослава-Миколайовича

Кругла свинцева печатка київського князя Юрія Володимира-Васильовича Довгорукого (рис. 1.250) на зворотному боці містить княжий знак у вигляді двозуба прямолінійної форми (на лівому зубі є відпятиш у вигляді ластівчинного хвоста; на правому зубі — відпятиш, закруглений назовні).

Рис. 1.250. Печатка київського князя Юрія Володимира-Васильовича Довгорукого

Кругла свинцева печатка київського князя з хрестильним ім'ям Димитрій

(рис. 1.251) має на зворотному боці княжий знак у вигляді двозуба з дугоподібними зубами, з'єднаних вертикальним перехрестям (на правому зубі в центрі — відпятиш, закруглений всередину).

Рис. 1.251. Печатка київського князя з християнським ім'ям Димитрій

Кругла свинцева печатка київського князя з християнським ім'ям Петро (рис. 1.252) на зворотному боці містить княжий знак у вигляді двозуба з дугоподібними зубами, з'єднаних вертикальним перехрестям (на правому зубі у центрі — відпятиш, заокруглений всередину; обидва зуби мають закруглені назовні відпятиші).

Рис. 1.252. Печатка київського князя з християнським ім'ям Петро

Прямокутна свинцева печатка київського князя Мстислава-Федора Юрійовича (рис. 1.253) має на зворотному боці княжий знак у вигляді двозуба з дугоподібними зубами, з'єднаних вертикальним перехрестям (на правому зубі — відпятиш у вигляді ластівчиного хвоста; на лівому — відпятиш, закруглений назовні).

Рис. 1.253. Печатка київського князя Мстислава-Федора Юрійовича [3, 11]

1.4. Класифікація вил

За призначенням вили нами поділено на:

- бойові;
- господарсько-побутові;
- меморіальні;
- музейні;
- національні;
- ритуальні;
- сувенірні (репліка або бутафорія);
- художні.

На підставі проведених досліджень наукових праць [5, 10, 17, 33, 72, 89, 92] й експертного досвіду бойові вили класифіковано за такими ознаками:

- призначення;

- вид;
- походження;
- кількість зубів;
- форма зубів;
- спрямуванням зубів;
- матеріал виготовлення ратища (держака);
- форма ратища;
- довжина ратища;
- вид додаткових уражаючих елементів;
- вид уражаючої дії;
- вид додаткового приладдя;
- вид оздоблення;
- спосіб виготовлення;
- час виготовлення (рис. 1.254).

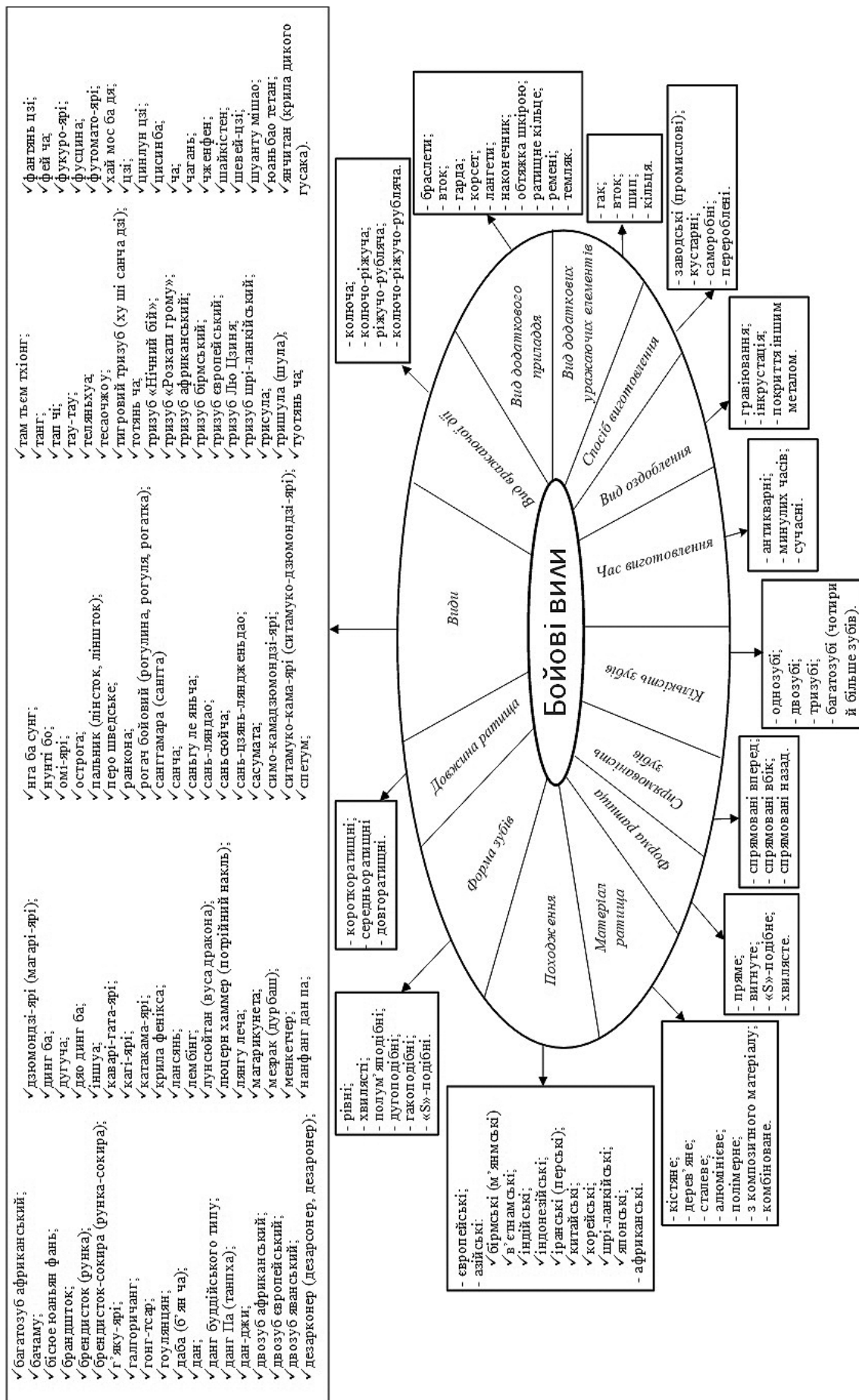

Рис. 1.254. Класифікація бойових вил

Види бойових вил:

- багатозуб африканський;
- бачаму;
- бісюе юаньян фань;
- брандшток;
- брендисток (рунка);
- брендисток-сокира (рунка-сокира);
- г'яку-ярі;
- галгоричанг;
- гонг-тсар;
- гоулянцян;
- даба (б'ян ча);
- дан;
- данг буддійського типу;
- данг Па (танпха);
- дан-джи;
- двозуб африканський;
- двозуб європейський;
- двозуб яванський;
- дезарконер (дезарсонер, дезаронер);
- дзюмондзі-ярі (магарі-ярі);
- динг ба;
- дугуча;
- дяо динг ба;
- іншуа;
- каварі-гата-ярі;
- кагі-ярі;
- катакама-ярі;
- крила фенікса;
- лансянь;
- лембінг;
- лунсуйтан (вуса дракона);
- люцерн хаммер (потрійний наклъ);
- ляngu леча;
- магарикунета;
- мезрак (дурбаш);
- менкетчер;
- нанфанг дан па;
- нга ба сунг;
- нунті бо;
- омі-ярі;
- острога;
- пальник (лінсток, ліншток);
- перо шведське;
- ранкона;
- рогач бойовий (рогулина, рогуля, рогатка);
- санггамара (сангга)
- санча;
- саньгу ле яньча;
- сань-ляндао;
- саньсуйча;
- сань-цзянь-ляндженьдао;
- сасумата;
- симо-камадзюмондзі-ярі;
- ситамуко-кама-ярі (ситамуко-дзюмондзі-ярі);
- спетум;
- там тьєм тхюнг;
- танг;
- тап чі;
- тау-тау;
- те лянхуа;
- тесаочжоу;
- тигровий тризуб (ху ші санча дзі);
- тотянь ча;
- тризуб «Нічний бій»;
- тризуб «Розкати грому»;
- тризуб африканський;
- тризуб бірманський;
- тризуб європейський;
- тризуб Лю Цзиня;
- тризуб шрі-ланкійський;
- трисула;
- тришула (шула);
- туотянь ча;
- фантянь цзі;
- фей ча;
- фукуро-ярі;
- фусцина;
- футомато-ярі;
- хай мос ба дя;
- цзі;
- цинлун цзі;
- цисінба;
- ча;
- чагань;
- чженфен;
- шайкістен;
- шевей-цзі;
- шуанту мішао;
- юаньбао тетан;
- янчитан (крила дикого гусака).

Вила за походженням:

- європейські;
- азійські (бірманські (м'янмські), в'єтнамські, індійські, індонезійські, іранські (перські), китайські, корейські, шрі-ланкійські, японські);
- африканські.

Вила за кількістю зубів:

- однозубі;
- двозубі;
- тризубі;
- багатозубі (4 і більше зубів).

Вила за формою зубів:

- рівні;
- хвилясті;
- полум'яподібні;
- дугоподібні;
- гакоподібні;
- S-подібні.

Вила за спрямуванням зубів:

- спрямовані вперед;
- спрямовані вбік;
- спрямовані назад.

Вила за матеріалом виготовлення**ратища:**

- кістяні;
- дерев'яні;
- сталеві;
- алюмінієві;
- полімерні;
- із композитного матеріалу;
- комбіновані.

Вила за формою ратища:

- пряме;
- вигнуте;
- S-подібне;
- хвилясте.

Вила за довжиною ратища:

- короткоратищні (до 1000 мм);
- середньоратищні (1000—2000 мм);

- довгоратищні (понад 2000 мм).

Бойові вила за видом додаткових уражаючих елементів:

- гак;
- вток;
- шип;
- кільця.

Бойові вила за видом уражаючої дії:

- колюча;
- колючо-ріжуча;
- колючо-рубляча;
- колючо-ріжучо-рубляча.

Бойові вила за видом додаткового приладдя:

- браслети;
- вток;
- гарда;
- корсет;
- лангети;
- наконечник;
- обтяжка шкірою;
- ратищне кільце;
- реміні;
- темляк.

Бойові вила за видом оздоблення:

- гравіювання;
- інкрустація;
- покриття іншим металом.

Вила за способом виготовлення:

- заводські (промислові);
- кустарні;
- саморобні;
- перероблені (наприклад, із сільськогосподарського знаряддя).

Вила за часом виготовлення:

- антикварні (виготовлені понад 100 років тому та мають художнє, наукове, історичне, етнографічне та інше значення);
- минулих часів;
- сучасні.

2. ГРАБЛІ

Граблі (лат. *Sarculum*, англ. *Rake*, хорват. **Grabljě/Grablje**, від *Grabiti* — згрібати, грабати) — сільськогосподарський інструмент, що застосовують для згрібання, валкування, перевертання або згромадження сіна

й соломи, згрібання опалого листя та сміття, очищення від викопаного коріння бур'янів, а також легкого розпушування ґрунту між рядами рослин, розбивання грудок перекопаного ґрунту.

2.1. Сільськогосподарські граблі

Достеменно неможливо визначити час появи граблів, але перші згадки про господарсько-побутові граблі датують III тисячоліттям до н. е., коли стародавні мисливці та збирачі перетворилися на землеробів, що підтверджено археологічними знахідками на території високогірних плато Південної Америки й Малої Азії, де виявлено скам'янілі сліди розпушення ґрунту [18].

Прототипом сучасних граблів імовірно була загострена палиця, якою в давнину землероб розпушував землю на своєму полі. Активно вдосконалювати й урізноманітнювати граблі почали у XVIII—XIX ст., унаслідок чого

зараз існує значна кількість їх видів. Якщо подивитися на старовинні граблі (рис. 2.1) та граблі, до вигляду яких ми звикли, і прослідкувати їх еволюцію, то можна дійти висновку, що сучасний інструмент за формою та конструкцією майже не відрізняється від своїх попередників.

Рис. 2.1. Давньоєгипетські граблі (приблизно 600 р. н. е.) [1]

2.2. Бойові граблі

Бойові граблі (лат. *Pugnare Sarculum*, англ. *Combat Rake*) — ратищна контактна холодна зброя, що містить ратище (руків'я, граблище) і бойову частину у вигляді хребта (поперечини) або лапи з колючими і/або

колючо-ріжучими уражаючими елементами, прикріпленими до хребта або верхньої частини ратища.

Ратище призначене для утримання зброї руками та має вигляд стрижня завдовжки 500—2500 мм округлого

або багатокутного поперечного перетину. Його виготовляють із деревини, металу або будь-якого міцного матеріалу. Хребет має вигляд прямого або вигнутого стрижня зазвичай завдовжки до 1000 мм, до якого безпосередньо прикріплено уражаючі елементи або металеву пластину (пластини) з уражаючими елементами.

Уражаючим елементом переважно були зубці та гаки, але використовували й додаткові уражаючі елементи ножи- (кинджало-) і списоподібної форми.

Деякі види сільськогосподарських граблів (переважно на Сході) трансформувалися в бойову зброю. Цьому сприяло те, що в усі часи в арміях було багато рекрутів та ополченців із селянського середовища. Як зброю вони використовували сільськогосподарське знаряддя та предмети повсякденного побуту, які значно поступалися професійній зброї, призначеній для ураження супротивника. Для підвищення боєздатності селяни переробляли граблі кількома шляхами:

- заміною звичайних зубців на гостро заточені металеві для посилення уражаючих властивостей;
- розташуванням зубців у різних площинах для можливостей завдання уражаючих ударів під різними кутами;
- встановленням додаткових уражаючих елементів для використання граблів як комбінованої зброї;
- подовженням ратища для ураження супротивника на довгих відстанях;
- встановленням металевих смуг на ратище задля складності його перерубування;
- встановленням шипів у верхній частині ратища для унеможливлення перехоплення рукою;

- встановленням гарди для захисту кисті;
- встановленням додаткових рукояток для зручності використання в бою;
- заміною ратища на телескопічне для зручності переміщення тощо.

Зазначені зміни значно підвищували бойові властивості граблів і зменшували їх робочу ефективність у сільському господарстві.

Найчастіше в науковій літературі згадують про:

- в'єтнамські бойові граблі;
- китайські бойові граблі;
- японські бойові граблі.

2.2.1. В'єтнамські бойові граблі

Буа као (лат. *Bua Kao*, англ. *Bua Kao*) — бойові граблі з довгими ратищем і гостро заточеними зубцями на хребті. Сьогодні їх використовують у в'єтнамському бойовому мистецтві — ко-водао (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Використання боа као в ко-водао

2.2.2. Китайські бойові граблі

Ба (лат. *Ba*, англ. *Ba*, кит. 巴) — бойові граблі завдовжки 1500—2000 мм із хребтом завдовжки 700 мм із 5—9 зубцями (здебільшого — 6), що мають додаткові уражаючі елементи

колючо-ріжучої дії (рис. 2.3—2.4). Ба виготовляли з різних матеріалів, але переважно з дерева та металу. Ба — це один із 18 класичних видів холодної зброї у Китаї. Граблі, якими користувалися шаолінські ченці, відрізнялися від звичайних наявністю гаків і шипів у два й більше рядів та формою у вигляді віяла (рис. 2.5).

Рис. 2.3. Ба

Рис. 2.4. Уражаючі елементи ба

Рис. 2.5. Шаолінський ченець із китайськими бойовими граблями

Гвоздильні граблі (лат. *Nagu Grābeklis*, англ. *Nail Rake*, кит. 指甲耙) — бойові граблі з вигнутим угору хребтом та різноспрямованими уражаючими елементами (рис. 2.6—2.8).

Рис. 2.6. Тренування з гвоздильними граблями (Китай)

Рис. 2.7. Показові бої з тренувальними гвоздильними граблями (Китай)

Рис. 2.8. Показові бої з тренувальними гвоздильними граблями (Китай)

Динба (лат. *Dinba*, англ. *Dinba*, кит. 丁巴) — бойові граблі з довгим ратищем із хребтом, що має шість зубців (рис. 2.9). Уперше їх зробив Фуцзюй — учитель законів, який проживав під час династії Сун. Він навчив володіння цією зброєю монаха Лінцю. Із цією зброєю тренувалися монахи Ляогай, Чжаньї, Чжаньхуа, Чжаньчунь, Чжичжу, Хайлянь, Хунжун, Хуейчен, Цзуюе, Цинчжи, Цинлунь, Цинюань, Юаньшен (династії Юань, Мін і Цин).

Рис. 2.9. Динба

Пайба (лат. *Paiba*, англ. *Paiba*, кит. 拍吧), або **па**, або **пайбаму** — різновид бойових граблів, бойова частина яких — планка з частими шипами-зубцями (рис. 2.10).

Рис. 2.10. Пайба

Цзючиндинпа (лат. *Jiuchindinpa*, англ. *Jiuchindinpa*, кит. 久欽丁巴) — бойові граблі (шаолінська зброя) із гакоподібним ратищем і 9 гвоздильними зубцями (рис. 2.11, 1.124). Із ними тренувався чернець Хунвень (династії Сун та Юань).

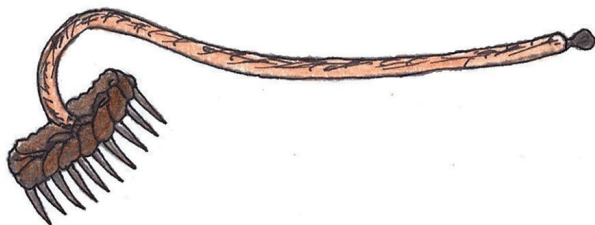

Рис. 2.11. Цзючиндинпа

Чжу (лат. *Zhu*, англ. *Zhu*, кит. 朱), або **чжуа** — бойові граблі завдовжки до 2000 мм і масою до 9000 г із бойовою частиною у вигляді орлиних кігтів або кисті руки (рис. 2.12—2.13). Були розповсюджені в V ст. до н. е., сьогодні їх застосовують у ву-шу.

Рис. 2.12. Чжу

Рис. 2.13. Чжуа

2.2.3. Японські бойові граблі

Дзьоте (лат. *Dzote*, англ. *Dzote*, яп. ゼテ) — холодна зброя у вигляді металевого короткого ратища завдовжки приблизно 500 мм, що звужується від основи до бойової частини та закінчується двома гаками (рис. 2.14).

Рис. 2.14. Дзьоте

Мітре (лат. *Griezējs*, англ. *Mitre*, яп. マイター) — холодна зброя чхондедо, яка має властивості чекана, багатозубця і бойових граблів (рис. 2.15).

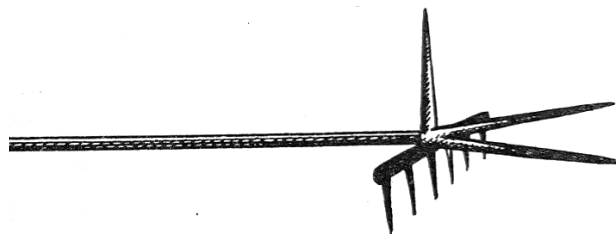

Рис. 2.15. Мітре

Синобі-кумаде (лат. *Shinobi-kumade*, англ. *Shinobi-kumade*, яп. クマの足 — ведмежа лапа) — бойові граблі із 2—5 загнутими віяловими гаками, розташованими на одному кінці довгого ратища (іноді на другому — заточений наконечник або вток) (рис. 2.16—2.17). Іноді мали телескопічне ратище з бамбука (рис. 2.18).

Рис. 2.16. Синобі-кумаде з трьома зубцями

Рис. 2.17. Синобі-кумаде з п'ятьма зубцями у вигляді лапи

Рис. 2.18. Синобі-кумаде з телескопічним ратищем

Їх призначенням було зачепити супротивника (наприклад, вершника) і стягнути його з коня на землю або забратися на стіну під час облоги фортеці, на морі їх використовували як абордажний гак. Першу писемну згадку про синобі-кумаде відносять до 1156 р., коли самурай стягнув воєначальника Тайра Екіморі з коня за допомогою цієї зброї. До «ведмежої лапи» часто приєднували довгий ланцюг, який обмотували навколо ратища й кріпили до лівої руки самурая, що унеможлилювало втрату цієї зброї, якщо її вирвали з рук, а також перерубати ратище грабелів мечем одним ударом. На протилежний кінець ратища насаджували гострий металевий наконечник (вток) — **ісидзукі**, який після втикання в землю забезпечував додатковий упор для стримування супротивника. Частину ратища, що примикає до бойової частини, іноді посилювали металевими смугами з гострими шипами для унеможливлення захоплення зброї і вихоплення її з рук (рис. 2.19).

Рис. 2.19. Синобі-кумаде з оздобленим шипами ратищем

Синобі-кумаде-спис (лат. *Shinobi-kumade-hasta*, англ. *Shinobi-kumade-spear*) — різновид синобі-кумаде зі списоподібним наконечником, що виступає над зубцями-гаками (рис. 2.20).

Рис. 2.20. Синобі-кумаде-спис

Цукубо (лат. *Tsukubo*, англ. *Tsukubo*, яп. 突棒), або **ягара могара** — бойові граблі, Т-подібна бойова палиця завдовжки 1800—2200 мм, хребет і верхня частина ратища якої має металеві шипи і/або зубці (рис. 2.21—2.22).

Рис. 2.21. Цукубо

Рис. 2.22. Цукубо з втоком

Шипи виготовляли з металу для збільшення довговічності та міцності уражаючих елементів. Японська поліція періоду Едо застосовувала цукубо поряд із сасуматою (бойові вила) і содегарамою (бойовий багор) для затримання злочинців [129, 174, 258]. Під час масових заворушень цю зброю використовували для стримування натовпу; відштовхування, підтягування або повалення на землю супротивника (рис. 2.23).

Рис. 2.23. Повалення противника цукубо

Шипи на ратищі не давали злочинцю можливості схопити зброю. До того ж за їх допомогою можна було зачепити рукав або іншу деталь одягу противника (рис. 2.24).

Рис. 2.24. Зачеплення одягу противника цукубо

Поліцейську зброю (граблі цукубо, багор содегарамі та вила сасумата) називали торимono сандогу (три зброї полону) і визначали як символ відділення поліції, часто зображуючи перед їхнім приміщенням.

2.3. Символізація граблів

2.3.1. Граблі в міфології

У слов'янській міфології Коров'яча смерть — це злий дух, який вбиває корів [12] і являється в образі потворної баби з граблями замість рук (рис. 2.25).

Рис. 2.25. Коров'яча смерть

2.3.2. Граблі в геральдиці

Граблі — це штучна негеральдична фігура, що набула поширення в територіальній і родовій геральдиці та є символом хліборобства й сіножаті. Їх часто зображують золотого кольору, наголошуючи на високих урожаях, наприклад, франконські граблі, які є символом всієї Франконії та частиною державного герба Баварії в Німеччині (рис. 2.26) [215]. Франконські граблі — це геральдичний знак із простою зигзагоподібною лінією

перегородки, яка поділяє щиток (або щит) на червоні та срібні поля. Цей простий і поширений у регіоні символ було вперше офіційно визнано франконським гербом 1804 р., коли курфюрст Максиміліан IV Йосип помістив їх до баварського герба.

Форма граблів уособлює цілісність неба і землі, тому церковні особи використовували їх як печатку (наприклад, єпископ Вюрцбурга (рис. 2.27)).

Три повернені до неба точки символізують Трійцю Бога, натомість чотири повернені вниз або в землю точки — чотири точки спілкування на землі.

Назва франконських граблів походить від їх зовнішнього вигляду, що нагадує «граблі для уламків» (нім. *Treibguttrechen*), тому ймовірно їх використовували як емблему для сіл, розташованих навколо лісосплавних господарств, які з'явилися через потребу сплавляти колоди річкою.

Франконські граблі вперше згадано на початку XIV ст. на могилі Вюрцбургського князя-єпископа Вольфрама Вольфскіла фон Грюмбаха. Від 1835 р. граблі з'явилися на гербі Баварії й відтоді стали символом усієї Франконії.

Сьогодні ця емблема є частиною гербів багатьох адміністративних органів франконського регіону (наприклад, Баварських провінцій — Верхня (рис. 2.29), Середня (рис. 2.30) та Нижня

Рис. 2.26. Герб регіону Франконія (Німеччина)

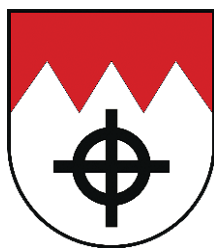

Рис. 2.27. Герб Вюрцбурзької єпархії (печатка, Німеччина)

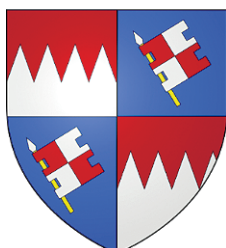

Рис. 2.28. Герб Вюрцбурзької єпархії (Німеччина)

Рис. 2.29. Провінція Верхня Франконія (Німеччина)

Рис. 2.30. Провінція Середня Франконія (Німеччина)

(рис. 2.31) Франконія та прилеглих районів, що охоплюють територію історичних земель Східної Франконії, зокрема Майн-Таубер-Крайс (рис. 2.33) у штаті Баденберг або Хільдберг-В (рис. 2.34) на півдні Тюрингії), а також у багатьох

містах і селах Німеччини (наприклад, на гербі Волкач або Франкенхардт (рис. 2.41)). Франконські граблі також є частиною крупних гербових досягнень Вільної держави Баварії та Баден-Вюртемберга (рис. 2.42—2.51).

Рис. 2.31. Герб провінції Нижня Франконія (Німеччина)

Рис. 2.32. Герб округу Вюрцбург (Німеччина)

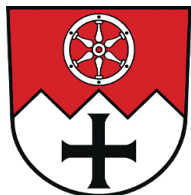

Рис. 2.33. Герб району Майн-Таубер-Крайс (Німеччина)

Рис. 2.34. Герб району Хільдбургхаузен (Німеччина)

Рис. 2.35. Герб округу Хасберг (Німеччина)

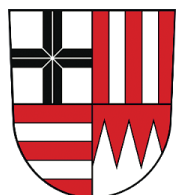

Рис. 2.36. Герб ярмаркової громади Ельфферсхаузен (Німеччина)

Рис. 2.37. Герб муніципалітету Фейлсдорф в районі Хільдбургхаузен (Німеччина)

Рис. 2.38. Герб м. Віс (Німеччина)

Рис. 2.39. Герб округу Ансбах (Німеччина)

Рис. 2.40. Герб комуні Мітелешенбах (Німеччина)

Рис. 2.41. Герб громади Франкенвінхайм (Німеччина)

Рис. 2.42. Герб комуні Еренберг (Німеччина)

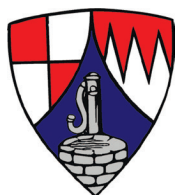

Рис. 2.43. Герб громади Гербрунн (Німеччина)

Рис. 2.44. Герб громади Біберерен (Німеччина)

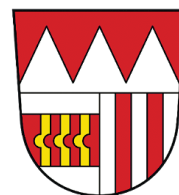

Рис. 2.45. Офіційний герб Ваппен фон Карлштадт (Німеччина)

Рис. 2.46. Герб району Франкенбах (Німеччина)

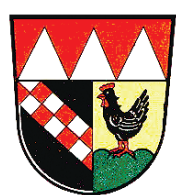

Рис. 2.47. Офіційний герб Ваппен фон Мельріхштадт (Німеччина)

Рис. 2.48. Герб комуні Хільдрес (Німеччина)

Рис. 2.49. Шляхетський герб богемського походження (Польща) [180—182, 185, 188]

Рис. 2.50. Герб м. Брандіс-на-Орліці (Чехія)

Рис. 2.51. Герб комуни Віш (Німеччина)

2.3.3. Граблі в живопису

Граблям присвячено багато художніх робіт (2.52—2.54).

Рис. 2.52. Відпочинок на сіножаті (О. І. Морозов, 1861)

Рис. 2.53. Сінокос (О. О. Кисельов, 1894)

Рис. 2.54. Сінокос (М. К. Пимоненко, 1912)

2.3.4. Граблі в пам'яткознавстві

У Бердянську (Запорізька обл., Україна) граблі увічнили в бронзі на честь відомого виразу «наступати на граблі» (рис. 2.55).

Рис. 2.55. Пам'ятник граблям (м. Бердянськ, Україна)

2.3.5. Граблі в баністиці

Ескізи нових банкнот (зокрема номіналом 10 рублів) 1860 р. готували в Росії художники М. О. Зауервейд та О. І. Дютак (рис. 2.56), а дошки для металографічного друку мали зробити в США фахівці фірми American Bank Note Company, їх планували як прообраз міської серії паперових грошей. Однак на шляху з Америки корабель з готовими дошками потрапив у бурю і затонув.

Рис. 2.56. Ескізний проект кредитного білета 10 рублів (1860)

2.3.6. Граблі в філобутоністиці

Рис. 2.57. Гудзик М. Копейкіна

Рис. 2.58. Гудзик М. Копейкіна (Сільськогосподарське училище, до 1917 р.)

Рис. 2.59. Гудзик із зображенням снопа й граблів

Рис. 2.60. Гудзик із зображенням снопа, коси й граблів (Україна, 1919—1945)

Рис. 2.62. Кокарда РККА

Рис. 2.63. Кокарда загону продзаготівель

2.3.7. Граблі в сигнуманістиці

Рис. 2.61. Кокарда сільськогосподарського училища

2.3.8. Граблі як подарунок

У Японії найкращий подарунок на Новий рік — граблі, їх дарують родичам, друзям, близьким і начальникам. Японці вважають, що граблі необхідні, щоб загрибати щастя і без них Новий рік не прийде.

2.4. Класифікація граблів

За призначенням граблі нами поділено на:

- бойові;
- господарсько-побутові (ручні [15], кінні, тракторні [25]);
- музейні;
- сувенірні;
- репліка;
- бутафорія.

На підставі проведених досліджень наукових праць [45, 124, 125, 137, 144, 168, 232, 233, 239—241, 246, 253—255] й експертного досвіду бойові граблі класифіковано за такими ознаками:

- види;

- походження;
- спосіб дії;
- види уражаючих елементів;
- спосіб кріплення хребта або лапи до ратища;
- матеріал виготовлення ратища та хребта;
- матеріал виготовлення уражаючих елементів;
- довжина ратища (граблища);
- час виготовлення;
- спосіб виготовлення (рис. 2.64).

Види бойових граблів:

- ба;
- буа коа;

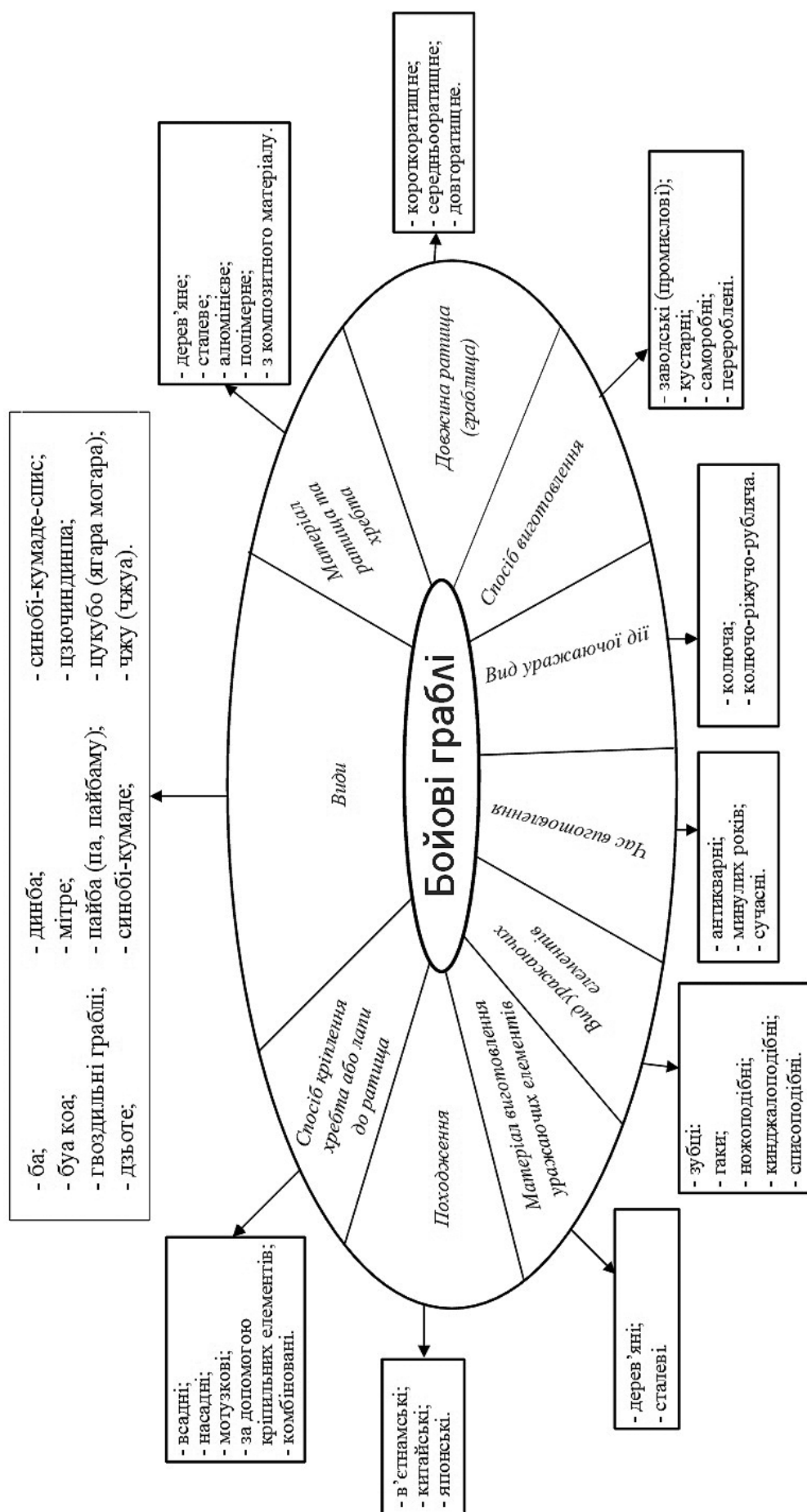

Рис. 2.64. Класифікація бойових граблів

- гвоздильні граблі;
- дзьоте;
- динба;
- мітре;
- пайба (па, пайбаму);
- синобі-кумаде;
- синобі-кумаде-спис;
- цзючиндинпа;
- цукубо (ягара могара);
- чжу (чжуа).

Граблі за походженням:

- в'єтнамські;
- китайські;
- японські.

Граблі за способом дії:

- колюча;
- колючо-ріжучо-рубляча.

Граблі за видом уражаючих елементів:

- зубці;
- гаки;
- ножоподібні;
- кинджалоподібні;
- списоподібні.

Граблі за способом кріплення хребта або лапи до ратища:

- всадні;
- насадні;
- мотузкові;
- за допомогою кріпильних елементів;

- комбіновані.

Граблі за матеріалом виготовлення ратища та хребта:

- дерев'яні;
- сталеві;
- алюмінієві;
- полімерні;
- із композитного матеріалу.

Граблі за матеріалом виготовлення уражаючих елементів:

- дерев'яні;
- сталеві.

Граблі за довжиною ратища (граблища):

- короткоратищні (до 1000 мм);
- середньоратищні (1000—2000 мм);
- довгоратищні (понад 2000 мм).

Граблі за способом виготовлення:

- заводські;
- кустарні;
- саморобні;
- перероблені (наприклад, із сільськогосподарського знаряддя).

Граблі за часом виготовлення:

- антикварні (виготовлені понад 100 років тому та мають художнє, наукове, історичне, етнографічне та інше значення);
- минулих часів;
- сучасні.

3. КОСА

Коса (лат. *Veru*, англ. *Spit*) — знаряддя праці, за допомогою якого можна відносно легко зрізати траву, з'явилась наприкінці епохи неоліту, між VI і IV тисячоліттями до н. е. в Давньому Римі.

У Європі вона поширилась у VIII ст. у Каролінську добу [152].

В Україні існувала з часів Київської Русі (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Український селянин-косар із села Дубче біля Синяви (акварель Є. Глоговського, 1834) [16]

3.1. Сільськогосподарські коси

Сільськогосподарська коса (лат. *Agriculturae Falcatae*, англ. *Agricultural Scythe*) — сільськогосподарське ручне знаряддя для скошування трави на сіно, підстригання газонів тощо. Клинок коси фіксується за допомогою дерев'яного клину та металевого кільця.

Коса має клинок і косовище (рис. 3.2). Клинок виготовляють зі сталі. Косовище — це дерев'яний держак завдовжки приблизно 500—2000 мм із однією (на більшості території України) або двома (в Карпатах) дерев'яними цибульками.

Клинок коси з косовищем з'єднувався за допомогою металевої втулки (рафи, наперстка, обручки, хомута, баньки), яка слугувала для з'єднання конструкції, а також, за необхідності, дерев'яного клина (пасклино) для

кріплення клинка до косовища. Іноді втулка кріпиться гвинтом, штифтом або саморізом.

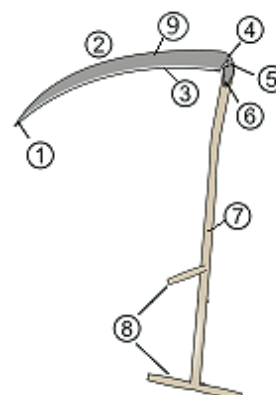

Рис. 3.2. Будова коси (1 — вістря, 2 — обух, 3 — лезо, 4 — п'ятка, 5 — шийка, 6 — втулка, 7 — косовище, 8 — цибулька, 9 — клинок)

Обух коси українці називали прутком, ріжучу частину — лезом, простір

між прутом і лезом — полотном, вістря (носок) коси — дзьобом, задню частину — п'яткою з шийкою або вухом із пупком [13-14, 28, 51-52, 68, 75].

У травні 1721 р. Петро I видав указ «Про відправлення в різні хлібородні місця селян на навчання місцевих обивателів знімати хліб із поля

косами», у якому зазначено: «Понеже в тутешніх краях у Курляндії, у Ліфляндії та в Прусах у мужиків звичай є, що замість серпів хліб знімають малими косами з граблями, що перед нашими серпами набагато швидше, що середній працівник за десять людей спрацює».

3.2. Бойові коси

Бойова коса (лат. *Pugna Falcata*, англ. *Battle Scythe*) — ратищна дворучна холодна зброя колючо-ріжучо-рублячої дії.

Містить ратище та насаджений на нього шинкувальний ніж, спеціально виготовлений клинок (частіше дугоподібної форми) або видозмінений клинок сільськогосподарської коси (рис. 3.3—3.5).

Рис. 3.3. Бойова коса з прямим клинком

Рис. 3.4. Бойова коса із загнутим клинком

Рис. 3.5. Клинок бойової коси із втулкою

Бойові коси трансформовані із сільськогосподарських кіс.

Відмінності бойової коси:

- клинок довший за ніж, але коротший за меч;
- можливість завдання ріжучих і рублячих ударів (на відміну від списа);
- довге ратище передбачає багатофункціональне використання;
- розташування клинка відносно ратища набуває бойових властивостей.

Селяни й ополченці здебільшого випрямляли (розгинали/згинали) клинок сільськогосподарської коси, який вкладали в розщеплену верхню частину ратища й обтягували залізними обручами або приклепували до ратища, яке у верхній частині обмотували дротом для запобігання перерубування. Завдяки такій переробці косу можна було використовувати як холодну зброю, що давала змогу тримати супротивника на відстані, нейтралізовувати, зачепляти й стягувати вершника з коня, перерубувати сухожилля коню або завдавати сильні рублячі удари. Це ратищна зброя колючо-ріжучо-рублячої дії, клинок якої зазвичай прикріплено в односпрямованому напрямку з ратищем. Але деякі бойові коси мали вигляд, близький до сільськогосподарської коси (рис. 3.6—3.8).

Рис. 3.6. Бойова коса
(Німеччина, XVII ст.)

Рис. 3.7. Бойова коса (Франція, 1580)

Рис. 3.8. Бойова коса (XVII ст.) [171]

Об'єктом атаки косою переважно є ноги або шия супротивника (рис. 3.9—3.10).

Рис. 3.9. Бій на косах

Рис. 3.10. Бій на косах

Ефективною ця зброя виявилася в битвах проти вершників, навіть зламане ратище слугувало як дубинка, а коса з його обломком — як своєрідний ніж на пістолетній рукояті або серп. Існував особливий стиль бою косами, коли один ополченець зігнутою Г-подібною косою підсікав

ноги коня та перерубував сухожилля, а другий швидко вбивав випрямленою косою вершника, який падав із коня (рис. 3.11).

Рис. 3.11. Бій із використанням бойових кіс

Цю холодну зброю використовували в період від Великої селянської війни в Німеччині (XVI ст.) до громадянської війни в Росії (поч. XX ст.).

На думку польського історика В. Кващневича, бойова коса була винаходом запорізької піхоти (XVII ст.), яка формувалася із колишніх селян, тому бойова коса надовго стала одним із видів зброї запорізьких козаків часів національно-визвольної війни українського народу (XVII ст.), селянських повстанців-гайдамаків (XVIII ст., зокрема у битві під Берестечком (1651)). Косу також використовували польські заколотники-косиньєри (рис. 3.12—3.13), німецьки та швейцарські селяни.

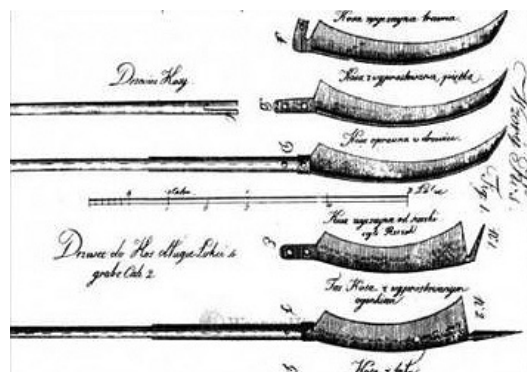

Рис. 3.12. Різновиди польських бойових кіс [177]

Рис. 3.13. Польська бойова коса, виготовлена з перекованого тесака

Бойову косу застосували швейцарські піхотинці — селяни кантонів Урі, Швіц та Унтервальден (XIV—XVI ст.) у боротьбі проти австрійської лицарської кінноти.

Пізніше бойові коси використовували гусити (XV ст.) і німецькі селяни в період Великої селянської війни (1524—1526) і під час повстань 1703, 1805 і 1809 рр.

У Російській імперії бойові коси використовували селяни під час повстань під проводом Степана Разіна й Омеляна Пугачова (1773—1775), а також партизанської війни проти Наполеона (1812).

У Польщі бойові коси використовували холопи в період Речі Посполитої під час «шведського потопу» (1655—1660), повстання Тадеуша Костюшки (1794) (рис. 3.14), у битві під Остроленкою (1830), Січневому повстанні (бій під Угорським 1836 р.) (рис. 3.15) та селянському Шленському (Сілезькому) повстанні (1921), у Шопеницях та Гдині (вересень 1939 р.), де коси використовували «Червоні косиньери Гдинські» (рис. 3.16).

Рис. 3.14. Битва під Раславцями (1794)

Рис. 3.15. Повстанці-косарі Січневого повстання (1863)

Рис. 3.16. Гданські косиньери (1939)

Косиньери — загони польських і литовських селян, озброєних косами, лезо яких прикріплювали в одному напрямку з ратищем (рис. 3.17).

Рис. 3.17. Литовський і польський косиньери з бойовою косою (1863—1864)

У битві під Рославицями брало участь дві тисячі косиньєрів, які утворили Краківську міліцію, вони шикувалися у три шеренги, з яких перша була озброєна вогнепальною зброєю, решта — піками й косами.

Під час Листопадового повстання (29.11.1830 — 21.10.1831) кожен третій батальйон регулярної піхоти (так само, як другі й треті нові полки повстанців) були озброєні бойовими косами. Спостерігач швейцарського Генштабу, підполковник фон Ерлах у роботі «Партизанська війна в Польщі в 1863 р.» відзначав: «... це була єдина найстрашніша зброя, причому така, що загін косиньєрів уже під час маршу, час від часу видаючи приглушені звуки випадково зачеплених одна об одну кіс, справляє страшне враження. Їх (косиньєрів) вид з певної відстані будить більше загрози, ніж стрільці чи кавалерія» [200].

У монографії «Коротка наука про коси й піки» П. Айгнер описав прийоми користування косами як повстанською зброєю (зокрема, біг із косами в строю у взаємодії з пікінерами, карабінерами та артилерією): «Коси були страшною зброєю в руках їх власників, які боролися за свободу й незалежність. Коса блиском своїм лякає коня, позбавляючи кавалерію переваги, і роблять цю зброю страшнішою за палаш і завдає нею смертельних ударів».

У роботі «Тактика корпусу пікінерів і косиньєрів» він відзначав біг із косами в строю у взаємодії з пікінерами та стрільцями, озброєними карабінами: «...за правилами хорошої тактики зброя в трьох рядах повинна бути змішаною: перший ряд — вогнепальна зброя, другий — піки, третій — коси. Є й інші способи, згідно з якими перший ряд може мати зброю з багнетами, другий — коси, а третій — піки, або перший ряд — одна людина мала піку, спрямовану в бік атаки, а друга просто йде, тримаючи косу для рубки

вертикально, другий ряд — піки, а третій ряд — допоміжний — коси».

В Аугсбурзі (Німеччина) 1550 р. вийшов двотомний трактат П. Г. Майра про бойові мистецтва «*De arte athletica*», у якому описано навчання різних прийомів рукопашного бою та бою на всіляких видах холодної зброї (аж до предметів селянського інвентарю: серпів, молотів, кіс та ін.), включно з різними іграми та хитрощами; наведено прийоми ведення бою «піхотинець — кавалерист» і «кавалерист — кавалерист».

На думку австрійського зброєзнавця В. Бейхама [105—109], бойовою кошою можна вважати також гвізарму, але, на нашу думку, її доцільно віднести до бойових сокир (докладно гвізарма (гвізарма) описана в нашій монографії «Бойові сокири») [35].

Основним уражаючим елементом бойової коси є клинок.

Найчастіше в науковій літературі згадують про бойові коси:

- азійські та океанійські (індонезійські, китайські, корейські, папуа-новогвінейські, північноазійські, японські);
- американські;
- європейські.

Усі бойові коси є різновидом ратищної холодної зброї.

3.2.1. Азійські та океанійські бойові коси

3.2.1.1. Індонезійські бойові коси
Арбір (лат. *Arbir*, англ. *Arbir*) — модифікація глефи завдовжки приблизно 1500 мм, що мала характерну неглибоку канавку вздовж ратища, розташовану в одній площині з лезом. Наявність такої канавки давало змогу воїну легко визначити розташування леза, що допомагало під час битви або показових виступів, оскільки зникала необхідність відволікатися на зоровий контакт зі зброєю (рис. 3.18). Обух арбіра має вток, яким можна було завдати удар або використати

для парирування удару супротивника (рис. 3.18). Арбір як зброю колючо-ріжучої дії застосовували у VII—XX ст. [93] (зокрема, члени Єдності Пенчак Силата Індонезії (PPSI) (рис. 3.19)).

Рис. 3.18. Арбір [134]

Рис. 3.19. Тренування бійця Силата з арбіром

3.2.1.2. Китайські бойові коси

Гуань дао (лат. *Guan Tao*, англ. *Guan Tao*, кит. 關濤 — меч Місяця, що спадає, або зелений дракон, що закрив собою Місяць) або **гоулянь дао**, або **цзинлун яньюедао**) — холодна зброя завдовжки до 2200 мм, що поєднує бойові якості коси, меча, сокири, списа, гака та жердини. Історики зброї відносять гуань дао до кіс, алебард, глефів та ін.

За легендою, ця зброя існувала ще за часів легендарного китайського воєначальника Гуань Юя епохи Троєцарства (221—265 р. н. е.), який уособлював бога війни, на його честь побудовано багато храмів. Реальне застосування гуань дао відносять до періоду Південних і Північних династій (V—VI ст.). Гуань дао використовували до XVIII ст., в останні роки її застосовували в атестаційних випробуваннях на офіцерський чин у вигляді **вукедао** (модифікація гуань дао вагою приблизно 40 000 г).

Гуань дао має довге ратище з бойовою частиною у вигляді широко вигнутого клинка з полуторним або однобічним заточенням. Клинок завдовжки до 700 мм, завширшки 160 мм, його виготовляли з трьох шарів сталі: внутрішній — високотвердий, зовнішні — відносно м'які бічні накладки. Клинок кріпили заклепками в прорізі, місце з'єднання ратища й клинка додатково зміцнювали металевою муфтою. Ратище виготовляли з деревини, клеєного бамбуку або металу. Зі зворотного боку ратища часто кріпили гострий залізний наконечник (вток), що виконував ударну функцію та роль противаги. Маса гуань дао зазвичай — до 5 000 г, однак у книзі «Троєцарство» зазначено її легендарну масу — 82 цзини (49 200 г).

Обух гуань дао заточено хвилеподібно, він має шип-пробійник (гак), який використовували для парирування атак, захоплення зброї супротивника й завдання потужного удару, що збивав із ніг та пробивав обладунок.

Існували різновиди гуань дао з гардою різної форми (хрестоподібної, круглої або багатокутної), яка давала змогу використовувати цю зброю в ближньому бою та захищати кисть руки (рис. 3.20—3.22).

Рис. 3.20. Гуань дао з вузьким клинком

Рис. 3.21. Гуань дао з широким клинком

Рис. 3.22. Клинок гуань дао

Гуань дао спочатку використовували для завдання вертикальних різучо-рублячих ударів, але пізніше техніка бою урізноманітнилася.

Гуань дао використовували хунхузі (кит. червонобороді), тобто члени організованих банд, що діяли в Північно-Східному Китаї (Маньчжурії), а також на прилеглих територіях Далекого Сходу, Кореї та Монголії в 2-й пол. XIX — 1-й пол. XX ст. (рис. 3.23).

Рис. 3.23. Зброя, вилучена у маньчжурських бандитів

Китайські солдати на кордоні з Індією в районі Ладакх були озброєні гуань дао для рукопашного бою з індійською армією (рис. 3.24).

Рис. 3.24. Китайські солдати, озброєні гуань дао [34]

Сьогодні гуань дао застосовують лише в ушу та деяких інших видах східних єдиноборств, і вона зовні дещо різниться (рис. 3.25—3.26).

Рис. 3.25. Гуань дао в ушу

Рис. 3.26. Гуань дао в ушу

У сучасних версіях зброї на гаку дуже часто кріпиться китиця або пучок стрічок червоного кольору (рис. 3.27).

Рис. 3.27. Сучасна гуань дао

Іноді зустрічаються варіанти з кільцями, прикріпленими по всій довжині обуха клинка та на навершці, це — гуань дао з дев'ятьма кільцями.

У Китаї побудовано багато храмів, статуй і монументів, присвячених богу війни Гуань Юю, одним із атрибутів якого був яньюедао, який під впливом імені володаря перетворився на гуань дао (рис. 3.28).

Рис. 3.28. Статуя Гуань Юя (м. Цзинчжоу, Китай)

Лянь (лат. *Otiosum*, англ. *Lazy*, кит. 懶惰的), або **чанцянь лянь** (кит. — ко-са-спис) — бойова коса (шаолінська зброя) завдовжки 2376 мм із бойовою частиною завдовжки 710 мм і відгалуженням у вигляді невеликого гака (рис. 3.29). Цією зброєю тренувалися ченці Улей, Хунжун, Гуаншунь (династія Мін), ченці Цинлунь, Цинчжі, Цзинле, Чженьцзюнь, Хенлінь (династія Цин).

Рис. 3.29. Лянь

Укедао (лат. *Ukedao*, англ. *Ukedao*, кит. 受道) — гуань дао з металевим ратищем, яку використовували в епоху династії Цин для проведення іспитів на заняття військової посади.

Чай янг до (лат. *Chai yang do*, англ. *Chai yang do*, кит. 柴阳都) — різновид коси з гладким кривим клинком і важким наверщям у вигляді кільцеподібної насадки (рис. 3.30).

Рис. 3.30. Чай янг до

3.2.1.3. Корейські бойові коси

Вольдо (лат. *Woldo*, англ. *Woldo*, кор. 월도), або **еонвольдо**, або **кугем-до** — бойова коса з невеликим шипом на обуху (рис. 3.31—3.33), аналог китайської гуань дао, але легша і її лезо вужче.

Рис. 3.31. Вольдо

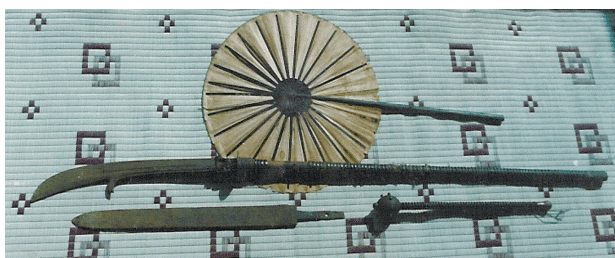

Рис. 3.32. Холодна зброя періоду Імджинської війни (XVI ст., вольдо у центрі)

Рис. 3.33. Корейський воїн з вольдо (реконструкція)

Кокдо (лат. *Kokdo*, англ. *Kokdo*, кор. 곡도), або **гокдо** — коса, бойова частина якої кріпилася до ратища або провусиною, або мотузками (рис. 3.34—3.35).

Рис. 3.34. Бойова частина ранніх кокдо (часи Чосон, XV ст.)

Рис. 3.35. Пізнє кокдо (часи Чосон, XVI ст.)

Хьопдо (лат. *Hyeopdo*, англ. *Hyeopdo*, кор. 협도) — коса, бойова частина якої кріпилася хвостовиком, який поміщався в отвір ратища (рис. 3.36—3.37), аналог японської нагінати.

Рис. 3.36. Хьопдо

Рис. 3.37. Корейський воїн з хьопдо (реконструкція)

3.2.1.4. Папуа-новогвінейські бойові коси

Полінезійська коса (лат. *Polynesia Plectrum*, англ. *Polynesian Braid*) — ратищна холодна зброя полінезійських воїнів завдовжки приблизно 1500 мм, виготовлена з різних порід деревини, що використовували як бойову або церемоніальну зброя (рис. 3.38). Діаметр перетину ратища — 38 мм, лезо завдовжки 254 мм, завширшки 23 мм.

Рис. 3.38. Бойова коса полінезійських воїнів

3.2.1.5. Північноазійські бойові коси

Пальма (лат. *Palma*, англ. *Palm*), або **палма**, або **палемка**, або **сибірська пальма** — ратищна зброя у вигляді бойової коси або глефи з однолезовим ножовидним наконечником із хвостовиком, закріпленим на довгому ратищі, що з'явилася у XII—XIV ст. у Південному Приангарії.

У вигляді бойової коси поширення набула в пізньому середньовіччі й виконувала функції водночас списа, ножа та сокири (колючо-ріжучо-рубляча зброя). Пальми використовували як мачете для розчищення дороги у лісі та як мисливську зброю, особливо під час забою оленів на переправі [55].

Зброя найбільше розповсюджена в Сибіру. Якути називали пальму батийа (рис. 3.39), евенки — кото (рис. 3.40), ханти — упав, кети — вус, удегейці — сагді гіда, орочі — гіда, нанайці — давамагда (рис. 3.41), енці — лаку, нівхи — лахт.

Рис. 3.39. Якутський воїн із батийєю (XIX ст.)

Рис. 3.40. Евенк із котою

Рис. 3.41. Нанасць із давамагдаю

Довжина пальми різниться залежно від народу, який її застосовував, від 1000 до 2000 мм. Металевий наконечник пальми відрізнявся заокругленим лезом і прямим вістрям. Клинок завдовжки від 100 мм у коротких модифікаціях до 700 мм у довгих, у перетині він переважно клиноподібний, його кріпили до ратища за допомогою

хвостовика, місце кріплення обмотували сухожиллями або шкірою, іноді застосовували втулкові наконечники (рис. 3.42—3.44).

Рис. 3.42. Сибірська пальма з ратищем, оздобленим берестом

Рис. 3.43. Сибірська пальма

Рис. 3.44. Якутська батийа

3.2.1.6. Японські бойові коси

Бісенто (лат. *Bicento*, англ. *Bicento*, яп. 眉尖刀) — холодна зброя з довгим ратищем, що відрізняється від нагинати більшим розміром та іншим стилем володіння. Цією зброєю працюють обов'язково з широким хватом, задіявши обидва кінці, водночас провідна рука має бути наближена до гарди.

Перевагами стилю боротьби з бісенто порівняно з нагинатою є те, що спинка клинка бісенто може як відбивати і відводити удар, так і натискати і контролювати. Бісенто важче за нагинату, тому його рублячі удари здебільшого проносні, ніж фіксовані, їх завдають із значно більшим розмахом (рис. 3.45). Бісенто може легко відрубати голову людині або коню, що нагинатою зробити доволі складно. Існує думка, що ідею цієї зброї японці запозичили у китайських мечів.

Рис. 3.45. Тренування бісенто

Буке-но-она (лат. *Buke-no-ona*, англ. *Buke-no-ona*, яп. 武家の女) — нагината, якою користувалися японські жінки-воїни. Починаючи із сьогунату Токугава вона отримала статус «жіночої зброї» (рис. 3.46), оскільки в перелік необхідних навичок жінок входило володіння нагинатою як зброєю для захисту самурайського дому, якщо її чоловік був відсутнім. Саме тому нагинатадзюцю вважають «жіночим мистецтвом».

Рис. 3.46. Іші-йо, дружина Обоші Йошію із буке-но-она (ксилографія Утагава Кунійоші, 1848)

Нагината (лат. *Naginata*, англ. *Naginata*, яп. 薙刀, なぎなた — меч-коса) — ратищна холодна зброя завдовжки 2500—3000 мм у вигляді бойової коси колючо-ріжучо-рублячої дії з клинком. Аналог європейської глефи, китайського гуань дао

і східноєвропейської совні (зменшена жіноча совна). За формою нагадує розширений і загнутий на вістрі клинок меча, насаджений на довге ратище.

Зброя торговців легка у виготовленні та не потребує значних навичок у володінні (рис. 3.47).

Існують різні версії походження нагінати:

- дороблена японцями версія китайського дадао (про що свідчать археологічні знахідки);
- перетворена з селянської коси.

Рис. 3.47. Хата Рокурадзаймон із собакою та нагінатою

Уперше нагіната згадується в Кодзікі, де була зброєю сохеїв періоду Нара. Широко використовувалася у XI—XV ст. (рис. 3.48). Поступово її витіснив спис.

Рис. 3.48. Монах-воїн із нагінатою

Загальною зброєю регулярних військ нагіната стала ще 1086 р. спочатку в піхоті, але під час війни Гемпей (1181—1185) її почали використовувати вершники, оскільки вона достатньо довга та проста у використанні для підрізання ніг ворожих коней [240]. Для захисту ніг коней від нагінати використовували спеціальний захист гомілок з металу та шкіри. Також цю зброю активно використовували ямабусі.

Нагіната, спис та інша ратищна зброя зберігалася в будинку самурая, її розташовували вздовж стіни в будинку (дайме) на спеціальних підставках (яри-каке), призначених для вертикального розташування ратищної зброї [201].

Давні нагінати мали довгий вток, закріплений у ратищі (ебу або нагає). Довгий вигнутий клинок завдовжки 600—1200 мм розширювався до вістря і заточувався по зовнішньому ребру. Ратище було завдовжки 1200—1500 мм, із XIV ст. вток ставав дедалі коротшим, клинок отримав менший вигин, а ратище подовжувалося. У період Едо (1603—1868) сформувалася класична форма нагінати з клинком завдовжки 300—700 мм, закріпленим на ратищі завдовжки до 1800 мм. Іноді клинок відокремлювався від ратища гардою (цубою). Також нагінати мали прямі або загнуті вгору хрестовини (хадоме), які використовували для парирування ударів (рис. 3.49).

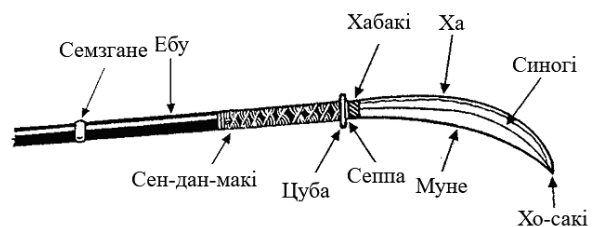

Рис. 3.49. Конструкція нагінати

Ратище виготовляли з міцного дерева (здебільшого з дуба або бука), витриманого, ретельно обробленого та вкритого лаком, іноді його

прикрашали шматочками перламутру, оздоблювали металевими смужками (судзигане) й кільцями (семегане). Стрічки запобігали перерубуванню ратища, кільця укріплювали ратище для завдання або парирування удару. Ратище мало овальний перетин, його часто оздоблювали обмоткою (сен-дан-макі), а нижній кінець — металевим втоком.

Діапазон розмірів залежав від особистих уподобань власника та його фізичної форми. Найпоширенішим є укорочений варіант ратища завдовжки 1200—1500 мм (рис. 3.50).

Рис. 3.50. Клинок із хвостовиком нагінати

Широкий клинок завдовжки 600—1200 мм мав вигнуту форму та одностороннє загострення. Форма клинка може нагадувати рівний клинок меча, а може мати розширення у вістрі (рис. 3.51).

Рис. 3.51. Клинок нагінати

Нагінати широко використовують у сучасних бойових мистецтвах (рис. 3.52).

Рис. 3.52. Вправи з тренувальними нагінатами

Нагіната-носакі (лат. *Naginata-toes*, англ. *Naginata-toes*, яп. なぎな

た) — нагіната з пазом у п'яті клинка, у яку вставляли ратище.

Намагакі (англ. *Namagaki*, лат. *Namagaki*, яп. 生垣) — різновид нагінати великого розміру з прямим наконечником і коротким ратищем.

Цукусі-нагіната (лат. *Tsukushi Naginata*, англ. *Tsukushi Naginata*, яп. なぎなたつくし) — найдавніша нагіната з металевим кільцем у п'яті клинка (втулка), у яке вставляли ратище.

3.2.2. Американські бойові коси

Ацтекська коса (лат. *Aztecorum Falce*, англ. *Aztec Scythe*) — холодна ратищна бойова зброя завдовжки приблизно 2000 мм для ближнього та середнього бою. Ратище виготовляли з деревини, лезо — з обсидіану (рис. 3.53).

Рис. 3.53. Ацтекська коса (1521)

3.2.3. Європейські бойові коси

Атгейр (лат. *Atgeir*, англ. *Atgeir*, норв. й ісл. *Atgeir*) — вид ратищної холодної зброї завдовжки 1000—1500 мм із косоподібною бойовою частиною, яку зазвичай кріпили до ратища через бічну провущину. Її використовували вікінги в Скандинавії та у своїх поселеннях на Британських островах й Ісландії. Спочатку ця зброя була ближча до вульжі або глефи. Лезо має вигнуту форму (рис. 3.54). Атгейр носили на плечі або за спиною на ремені чи петлі. Іноді на обуху була мала сокирка. Атгейр називали ще «кольчужним списом» (рис. 3.55), клинок якого кріпився до ратища насадом.

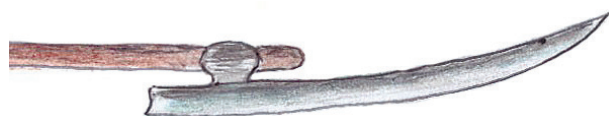

Рис. 3.54. Атгейр

Рис. 3.55. Атгейр у вигляді
«кольчужного списа»

Найвідоміший атгейр належав Гунару Гамундарсону — герою «Саги про Ньяла» (рис. 3.56). Згідно із цим твором зброя мала властивість видавати дзвінливий звук («співати»), що було передвістям близької битви, за іншою версією атгейр у передчутті кровопролиття починав «пітніти» кров'ю.

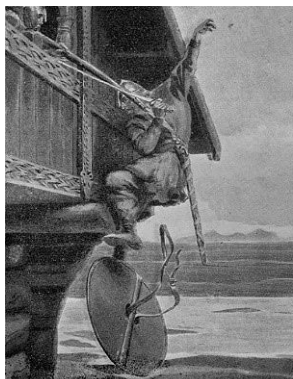

Рис. 3.56. Гунар Гамундарсон із атгейром захищає свій дім (ілюстрація А. Блоша до «Саги про Ньяла»)

Біль (лат. *Bill*, англ. *Bill*), або **біл** — ратищна холодна зброя у вигляді кривого косоподібного (серпоподібного) клинка із загостреним внутрішнім лезом, насадженим на довге (до 2000 мм) ратище. Цю зброю використовували піхотинці середньовічної Європи (рис. 3.57). Споріднена з алебардою, глефою, совнею й гвізармою [77].

Рис. 3.57. Біл [7]

Англійська і німецька назва цієї зброї означає «садовий ніж», «сікач», оскільки зовнішньо нагадує сучкоріз (сучкоруб), насаджений на довге ратище. Англійські садівники в давнину використовували сучкоруб для рубання дерев (гілок) і формування живоплотів із чагарника, яким обгороджували власні ділянки. Насадивши цей

сільськогосподарський інструмент на довге ратище, утворювалася холодна зброя колючо-ріжучо-рублячої дії.

Серпоподібний клинок був надзвичайно ефективною зброєю, подібною до ятагана. Загнутим лезом-гаком перерізали як сухожилля коней, так і шкіряні зчленування лицарських обладунків, до того ж його можна було використовувати як бойовий багор для стягування вершника з коня. Подальше вдосконалення білгука спричинило появу списоподібного вістря й гака на обуху (рис. 3.58—3.62).

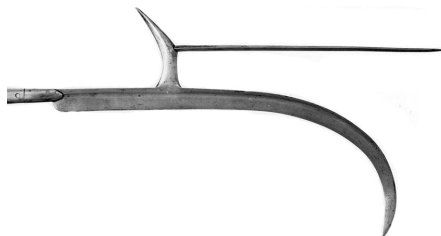

Рис. 3.58. Уельський біль завдовжки 3016 мм, вагою 2890 г [204]

Рис. 3.59. Уельський біль завдовжки 991 мм (Англія, 1500—1599) [204]

Рис. 3.60. Уельський біль (XVI ст.) [205]

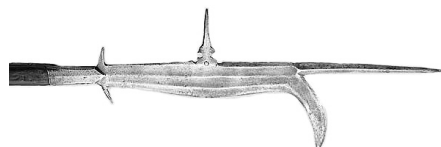

Рис. 3.61. Італійський біль (поч. XVI ст.)

Рис. 3.62. Білий біль завдовжки 1848 мм і вагою 2240 г (Італія, 1480) [126]

Це була основна зброя англійської піхоти протягом XVI ст. Піхотинців, озброєних ними, називали білменами (рис. 3.63—3.65) [42—43].

Рис. 3.63. Англійські білмени в битві біля Флоддена (1513) [7]

Рис. 3.64. Реконструкція бою з використанням білів

Рис. 3.65. Англійський білмен (реконструкція)

Із середини XVI ст. англійці здебільшого почали застосовувати списи й вогнепальну зброю, але для бою зберігали й білі. 1588 р. загони місцевого ополчення складалися із 36%

аркебузирів, 6% мушкетерів, 16% лучників, 26% пікінерів і 16% білменів [147].

Поряд з пікою біль загадують як основну зброю повстанців Ольстера під час Ірландського повстання (1798) [229—230]. Англійські колоністи у XVII ст. використовували білі в Америці для захисту від індіанців й іспанців [192, 221—222], про що свідчать залишки білів, знайдені археологами в річці неподалік Джеймстауна (США).

Широке розповсюдження білів підтверджує опис затонулого корабля «Мері Роуз» (флагмана Генріха VIII), згідно з яким на борту було майже 120 білів, що можна порівняти з кількістю луків і пік (рис. 3.66).

Рис. 3.66. Фрагмент затонулого корабля «Мері Роуз»

Глефа (лат. *Glaive*, англ. *Glaive*), або **глева**, або **глевія** — вид ратищної піхотної холодної зброї ближнього бою колючо-ріжучо-рублячої дії з довгим вузьким лезом з гаком на обуху, що кріпиться до ратища насадом (рис. 3.67—3.72).

Рис. 3.67. Глефа (Італія, поч. XVI ст.)

Рис. 3.68. Глефа (Італія, 1-ша пол. XVI ст.)

Рис. 3.69. Глефа особистої охорони ректора республіки Рагуза (приблизно 1540 р.)

Рис. 3.70. Глефа особистої охорони дожа Венеції Франческо Веньєра (1554—1556)

Рис. 3.71. Глефа (Венеція, приблизно 1550 р.)

Рис. 3.72. Глефа (Франція, 2-га пол. XVI ст.) [39]

У XVII ст., коли глефу почали використовувати охоронці польського двору, її називали кузою.

Деякі дослідники пов'язують походження цього слова від латинського *gladius* (гладіус) або кельтського *cladivos* (меч). У ранніх англійських джерелах *glaive* перекладали як «спис», саме такий переклад застосовували з XIV до середини XVI ст. Сучасного значення *glaive* (глефа) набуває з XV ст.

Деякі дослідники (зокрема, і ми) відносять глефу до бойової коси, інші — до алебарди.

Глефа має ратище завдовжки 1200—1500 мм і клинок завдовжки 400—600 мм і завширшки 50—70 мм. Ратище зазвичай оздоблювали заклепками або металевими смужками для запобігання перерубуванню. Обух клинка глефи додатково оснащували

невеликим гаком, який слугував як для противаги, так і додатковим уражаючим елементом [33]. Гак у глефи відходить паралельно або спрямований під невеликим кутом до клинка (так званий «гострий палець»), він слугував для захоплення зброї, відбиття удару зверху та завдання колючих ударів. Однак основним призначенням глефи є завдання рублячих ударів. На нижній частині ратища розміщено вток, який зазвичай використовувався для балансування зброї і добивання поранених. Якщо ратище глефи ламалося, то її застосовували в ближньому бою як меч. Існували глефи, у яких гак оздоблювали різними візерунками й травленням на полотні клинка (рис. 3.73—3.76).

Рис. 3.73. Італійські глефи

Рис. 3.74. Глефа, оздоблена гравіюванням

Рис. 3.75. Клинки глефи з гравіюванням

Рис. 3.76. Клинок глефи із символічними отворами

Недоліком глефи була її велика вага.

Глефу використовували як особисту зброю з XIV ст. (зокрема, як озброєння арбалетників у Бургундії (рис. 3.77—3.78)).

Рис. 3.77. Воїн із глефою в стьобанці та капеліні

Рис. 3.78. Герцоги Беррі та Бургундії вирушають з Парижа для зустрічі з герцогом Бретані в супроводі охоронців, озброєних глефами (мініатюра з «Хронік» Фруассара)

Глефа гарно зарекомендувала себе як зброя для відбиття атак кінноти.

До XVIII ст. глефу використовували охоронці двору у Франції, Венеції, Флоренції як зброю палацової варті, потім вона вийшла з ужитку.

Зараз глефи використовують лише швейцарські гвардійці, які охороняють Ватикан (рис. 3.79).

Рис. 3.79. Швейцарська гвардія з глефами та алебардами (через одного)

Крігсензе (лат. *Bellum Falcatas*, англ. *War Scythe*, нім. *Kriegssense*) — західноєвропейська ратищна холодна зброя завдовжки приблизно 2300 мм колючо-ріжучо-рублячої дії з однолезовим загнутим клинком (рис. 3.80).

Рис. 3.80. Крігсензе з втулкою, прикріпленою додатковими кільцями до восьмигранного черена (Німеччина, 1600—1700)

Косар (лат. *Metit*, англ. *Mower*) — західноєвропейська селянська (особливо в Німеччині) ратищна холодна зброя завдовжки 1200—2000 мм колючо-ріжучо-рублячої дії з однолезовим загнутим клинком завдовжки 200—600 мм (рис. 3.81—3.83).

Рис. 3.81. Німецький косар (XVI ст.)

Рис. 3.82. Австрійський косар (XVII ст.)

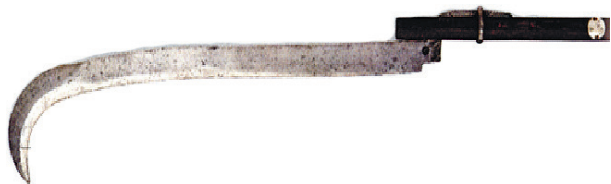

Рис. 3.83. Німецький косар (XV ст.)

Багато такої зброї зберігалася в арсеналах по всій Європі протягом століть, а деяку використовували під час наполеонівських війн і навіть пізніше.

На сході Європи косар — це довгий ніж, схожий на мачете з клинком, виготовленим зазвичай з обломка класичної коси (рис. 3.84).

Рис. 3.84. Східноєвропейський косар

Куза (лат. *Corpus*, англ. *Body*, фр. *Couse*, пол. *Kosa*) — ратищна холодна зброя колючо-ріжучо-рублячої дії, різновид глефи з ножоподібним клинком, яка зовні нагадує совню (рис. 3.85—3.86).

Рис. 3.85. Куза з коротким ратищем охоронців при польському дворі [39]

Рис. 3.86. Клинок кузи [39]

Куза має довгий вузький ножоподібний клинок специфічної тесачної форми з втулкою, насадженою на

дерев'яне ратище, зазвичай із довгими залізними прожилками й заклепками. В окремих випадках ратище нижче втулки оздоблювали диском (гардою) для захисту руки. Кузу частіше застосовували для завдання рублячих, аніж колючих ран. До відмінних рис кузи належать пряме спрямування вістря і відсутність додаткових елементів (гаків, шипів тощо).

Куза набула популярності після битви при монастирі Святого Якоба в передмісті Базеля Санкт-Якоб-ан-дер-Бірс під час Старої Цюрихської війни (26.08.1444).

Від XV ст. кузу використовували у Франції швейцарці, які тривалий час служили французькому королю.

Переважно це була зброя гвардійців та охоронців у багатьох країнах Європи, зокрема в Іспанії та Німеччині.

На початку XVI ст. в Іспанії куза стає зброєю лейбгвардії Філіппа I, і відтоді її використовували при габсбурзькому й більшості німецьких дворів. Пізніше кузу використовували баварські охоронці. Останнім імператором, охоронці якого мали кузу, був Йосип II (XVIII ст.).

Церемоніальні кузи оздоблювали орнаментом і зображенням титульних гербів, ратища яскраво розфарбовували (рис. 3.87—3.90).

Рис. 3.87. Полірована куза з алебардним гаком роботи П. Шрекайзена з Нойкірхена (Штирія, 1581)

Рис. 3.88. Куза придворної варті імператора Рудольфа II (1552—1612), прикрашена травленням із чорнінням та зображенням герба імператора, його вензеля, девізу AD. SIT (лат. Хай буде...) і дати «1577»

Рис. 3.89. Куза придворної варти імператора Леопольда I, прикрашена травленням із чорнінням та зображенням вензеля імператора та дати «1666»

Рис. 3.90. Куза придворної варти часів правління ерцгерцога Фердинанда, згодом імператора (приблизно 1530 р.)

Кузи зображені на мініатюрі Жана Фуке (XV ст.) із зібрання Бретано у Франкфурті на урочистому засіданні Паризького парламенту часів Карла VII (рис. 3.91) [40].

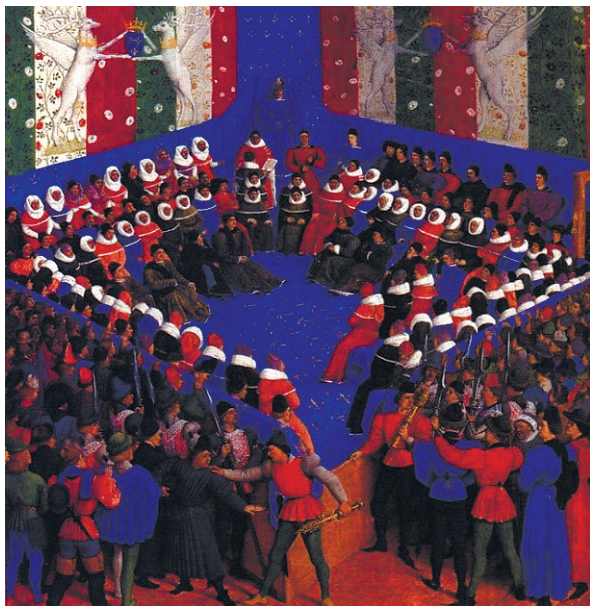

Рис. 3.91. Ложе справ короля Карла VII (1450) [40]

Також кузою називають польську глефу без кріюків.

Зараз кузи використовують служителі Тауера.

Совня (лат. *Somnium*, англ. *Sovnia*), або **совна**, або **сов** — давньоруська ратишна холодна зброя колючо-ріжучо-рублячої дії з довгим однолезовим кривим широким клинком, лезо якого розташоване на увігнутому боці, із вертикальним насадом (рис. 3.92).

Рис. 3.92. Московські вершники XVI ст. (праворуч — із рогатиною, ліворуч — із совнею)

Близька до рогатини, аналогічна західноєвропейському фалку, китайському гуань-дао, японській нагінаті й сибірській пальмі та нагадує шаблю з коротким клинком на довгому ратищі.

Совня була поширена переважно у Східній Європі.

Згідно з тлумаченням І Новгородського літопису, совні використовувало литовське військо 1234 р.: «... і побігли (литовці) до лісу, покидавши зброю, щити й совні всі від себе». У XVII ст. в Московії совня була зброєю простої піхоти, застосовувалась аналогічно західноєвропейській алебарді. Совну також могла використовувати і кіннота. Під час московсько-польської війни (1605—1618) совню використовували народні ополченці, але значного поширення вона не набула.

Совна зацікавила також О. Суворова. У рапорті від 7 квітня повідомлялося про доставку до Херсона, окрім нарізних і гладких карабінів, 1500 совень — «ножів на ратищах». Цими совнями

були озброєні, крім двох зведених гренадерських батальйонів, запорізькі козаки, а 1790 р. у Тулі було виготовлено 5000 совень для корпусу піших малоросійських стрільців (рис. 3.93).

Рис. 3.93. Солдати зведених гренадерських батальйонів Катеринославської армії (1788)

Совня має вигляд широкого довгого однолезового клинка завдовжки 500—800 мм і завширшки 50—100 мм зі скошеним обухом, насадженим на ратище завдовжки понад 2000 мм, його могли доповнювати гаками або шипами. Вістря дещо вигнуте вгору (рис. 3.94).

Рис. 3.94. Клинок совні з фрагментом ратища (Київська Русь)

Клинок совні начальницького складу мав отвір для кріплення хоругви, його насаджували на ратище за допомогою втулки діаметром 37—40 мм. Для регулярної армії клинки виготовляли з високоякісної сталі, але для ополчення використовували низьковуглецеву сталь. Совнею можна було завдавати колючі, рублячі й різані рани (рис. 3.95—3.96).

Рис. 3.95. Совня (XVII—XIX ст.)

Рис. 3.96. Совня (репліка)

На думку деяких істориків, низькоякісні совні з коротким ратищем завдовжки 1000—1500 мм мали назву ласка — це ніж на ратищі з наконечником довільної форми. Залежно від здібностей власника клинок по-різному кріпили до ратища (рис. 3.97). Її використовувалися в селянських бойових артілях.

За версіями деяких істориків, низькоякісні совни — це насправді простонародний її аналог під назвою «ласка» — по суті, ножі на палицях, які мали наконечники довільної форми, що залежно від здібностей власника по-різному кріпилися до укороченого держака.

Рис. 3.97. Клинок ласки

Фалк (лат. *Falk*, англ. *Falk*) — європейська холодна зброя, схожа на алебарду з клинком у вигляді серпа, вигнутого назовні (рис. 3.98). Уважається іспанською глефою.

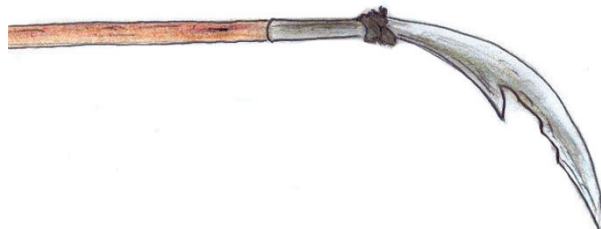

Рис. 3.98. Фалк

Фальшарда (лат. *Falshard*, англ. *Falshard*, фр. *Fauchard* або *Couteau de breche*), або **фашард**, або

фошар — тип ратищної зброї колючо-ріжучо-рублячої дії у вигляді довгого однолезового ножа з шипом або гаком на обуху, насадженим на ратище. Фошар використовували в Європі у XI—XVII ст. (рис. 3.99—3.100), потім його використання стало декоративним і церемоніальним. Конструктивно майже ідентичний білгуку й гвізармі та наблизений до фракійського фалькса.

Фошар має широке вигнуте косо-подібне лезо на довгому (до 2000 мм) або короткому (500 мм) ратищі. Ріжучий край — лезо — на відміну від гвізарми був на опуклому боці клинка. Лезо фошара інколи додатково оздоблювали списоподібним вістрям і гаком (рис. 3.101—3.102).

Рис. 3.99. Застосування фальшарди в бою (мініатюра з «Біблії Мацйєвського», 1240—1250) [224]

Рис. 3.100. Солдати з фошарами та глефою (мініатюра до «Великих французьких хронік», 1487) [99, 152]

Рис. 3.101. Фальшард (XIV ст.) [164]

Рис. 3.102. Фальшард (XVI ст.) [164]

3.3. Символізація коси

3.3.1. Коса в міфології

В Єгипті коса була атрибутом бога Осириса, якого вважали покровителем урожаю та правителем підземного царства.

Давньоримського бога Сатурна і слов'янську богиню Морену (Мару) зображували із косою (серпом) в руках.

У Європі, починаючи з часів Середньовіччя, коса виступала атрибутом одного з образів смерті у вигляді лицаря, старої, скелета або іншої людиноподібної істоти, яка тримає косу лезом вгору (рис. 3.103).

Рис. 3.103. Зображення смерті з косою (XVI ст.)

3.3.2. Коса в геральдиці

Коса є штучною фігурою, що набула значного поширення в територіальній геральдиці. Найчастіше на гербах косу зображують за допомогою жовтого, білого або чорного кольорів.

Коса є суперечливим символом: з одного боку, вона уособлює смерть

і невідворотність, а з іншого — косовицю трави й запоруку успіху. Прикладом коси в геральдиці є герб м. Сенно (рис. 3.104) та інших населених пунктів (рис. 3.105—3.108).

На гербі Вільнюського заводу будівельно-оздоблювальних машин зображено дві перехрещені коси.

Рис. 3.104. Герб м. Сенно (Вітебська обл., Білорусь)

Рис. 3.105. Герб району Ільванген муніципалітету Ільмензе (Баден-Вюртемберг, Німеччина)

Рис. 3.106. Герб муніципалітету Звіков (Південно-богемський регіон, Чехія)

Рис. 3.107. Герб комуни Гербліген (м. Берн, Швейцарія)

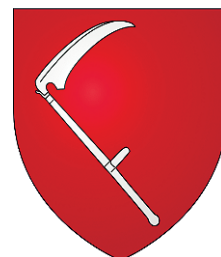

Рис. 3.108. Герб муніципалітету Бюттен (Ельзац, Франція)

3.3.3. Коса в живописі

Бойовим косам присвячено багато робіт відомих художників. Наприклад, живописців А. Гротгера (рис. 3.109), М. Стаховича (рис. 3.110), Я. Матейка (рис. 3.111), Ж. Ле Блана (рис. 3.112) та ін. (рис. 3.113—3.114).

Рис. 3.109. Кування кіс (А. Гротгер, 1863)

Рис. 3.110. Косиньєри у 1794 році (М. Стахович)

Рис. 3.111. Битва під Рославцями (Я. Матейко)

Рис. 3.112. Квадратний батальйон, справа Фужера 1793 р. (Ж. Ле Блан)

Рис. 3.113. Посполитий козак
(С. І. Васильківський, 1900)

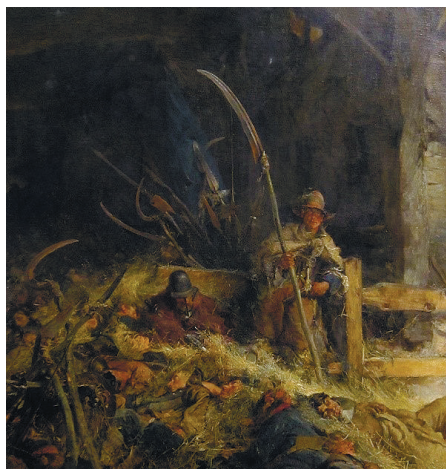

Рис. 3.114. Ранок Седжмуру
(Е. Банді, 1905)

3.3.4. Коса у пам'ятниковстві

Пам'ятник косиньерам, присвячений Бартошу Гловацькому, який відбив косою ядро гармати в царських солдатів при Рацлавицях (рис. 3.115).

Рис. 3.115. Пам'ятник косиньерам
(с. Рацлавиці, Польща)

3.3.5. Коса у нумізматиці

Рис. 3.116. 2 копійки (СРСР, 1926)

3.3.6. Коса у філателії

Коси зображені на поштових марках України (рис. 3.117—3.120), США (рис. 3.121), Німеччини (рис. 3.122), КНДР (рис. 3.123), Швейцарії (рис. 3.124), Ірландії (рис. 3.125), Словенії (рис. 3.126), Угорщини (рис. 3.127), Литви (рис. 3.128), СРСР (рис. 3.129), РСФСР (рис. 3.130).

Рис. 3.117. Поштова марка
(Україна, 1918)

Рис. 3.118. Поштова марка
(Україна, 1923)

Рис. 3.119. Поштова марка
(Україна, 1923)

Рис. 3.120. Поштова марка
(Україна, 1994)

Рис. 3.121. Поштова марка
(США, 1967)

Рис. 3.122. Поштова марка
(Німеччина, 1934)

Рис. 3.123. Поштова марка (КНДР, 1959)

Рис. 3.124. Поштова марка (Швейцарія, 1990)

Рис. 3.125. Поштова марка (Ірландія, 1931)

Рис. 3.126. Поштова марка (Словенія)

Рис. 3.127. Поштова марка (Угорщина, 1920)

Рис. 3.128. Поштова марка (Литва, 1922)

Рис. 3.129. Поштова марка (СРСР, 1959)

Рис. 3.130. Поштова марка (РСФСР, 1921)

3.4. Класифікація кіс

За призначенням коси нами поділено на:

- бойові;
- господарсько-побутові;
- музейні;
- національні;
- сувенірні (бутафорія, репліка);
- церемоніальні.

На підставі проведених досліджень наукових праць [7, 33, 39, 42, 43, 55, 77, 93, 99, 126, 147, 152, 171, 177, 201, 205, 229, 230, 240, 244, 247, 253, 255] й експертного досвіду бойові коси класифіковано за такими ознаками:

- види;
- походження;
- матеріал виготовлення ратища (держака);
- наявність додаткових уражаючих елементів;
- наявність додаткового приладдя;
- вид оздоблення;
- довжина ратища (косовища);

- спосіб виготовлення;
- час виготовлення (рис. 3.131).

Бойові коси за видом:

- арбір;
- атгейр;
- ацтекська коса;
- батийя;
- білгук (біл, біл-гвізарма, білхук, біль);
- бойова коса полінезійських воїнів;
- буке-но-она;
- вольдо (еонвольдо, кугемдо);
- вукедао;
- вус;
- гекен;
- гіда;
- глефа (глева, глевія);
- гуань дао (гоулянь дао, цзинлун яньюедао);
- давамагда;
- кокдо (гокдо);
- кото;
- косар;

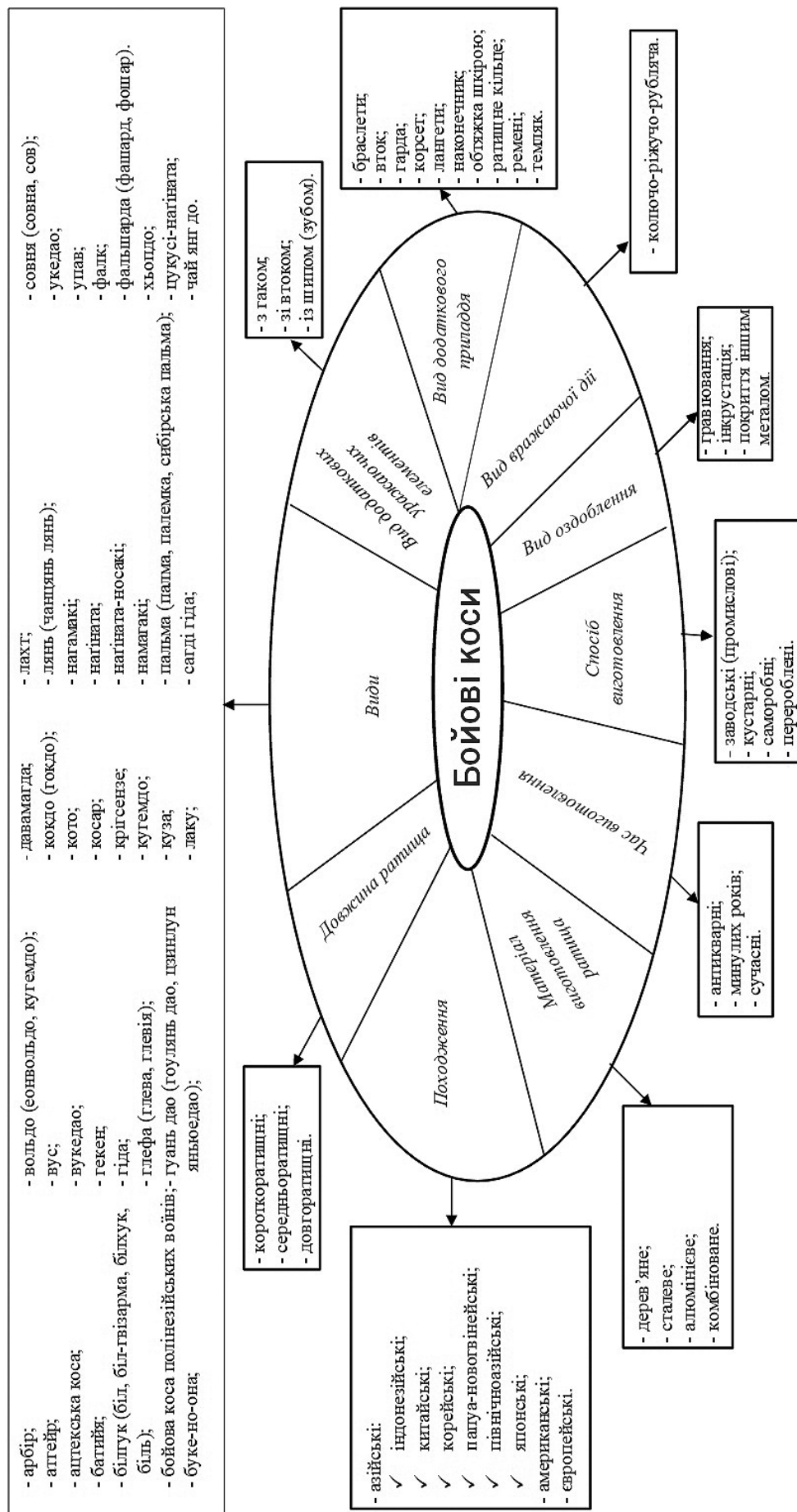

Рис. 3.131. Класифікація бойових кіс

- крігсензе;
- кугемдо;
- куза;
- лаку;
- лахт;
- лянть (чанцянь лянть);
- нагамакі;
- нагіната;
- нагіната-носакі;
- намагакі;
- пальма (палма, палемка, си-бірська пальма);
- сагді гіда;
- совня (совна, сов);
- укедао;
- упав;
- фалк;
- фальшарда (фашард, фошар).
- хьопдо;
- цукусі-нагіната;
- чай янг до.

Коси за походженням:

- азійські (індонезійські, китайські, корейські, папуа-новогвінейські, північноазійські, японські);
- американські;
- європейські.

Коси за матеріалом виготовлення ратища (держака):

- дерев'яне;
- сталеве;
- алюмінієве;
- комбіноване.

Коси за видом додаткових уражаючих елементів:

- із гаком;
- зі втоком;

- із шипом (зубом).

Коси за видом додаткового приладдя:

- браслети;
- вток;
- гарда;
- корсет;
- лангети;
- наконечник;
- обтяжка шкірою;
- ратищне кільце;
- ремені;
- темляк.

Коси за видом оздоблення:

- гравіювання;
- інкрустація;
- покриття іншим металом.

Коси за довжиною ратища (косовища):

- короткоратищні (до 1000 мм);
- середньоратищні (1000—2000 мм);
- довгоратищні (більше ніж 2000 мм).

Коси за способом виготовлення:

- заводські (промислові);
- кустарні;
- саморобні;
- перероблені (наприклад, із сільськогосподарського знаряддя).

Коси за часом виготовлення:

- антикварні (виготовлені понад 100 років тому та мають художнє, наукове, історичне, етнографічне та інше значення);
- минулих часів;
- сучасні.

4. БАГОР

Багор (лат. *Gaff*, англ. *Gaff*) — металевий гак на багряві (жердині) — інструмент, що має дерев'яне або металеве руків'я завдовжки понад 1000 мм із наконечником у вигляді шипа, з'єднаного із загнутим назад гаком.

У давнину багри використовували для лову риби (багрення) у зимовий період та підлідного лову осетра.

Успішний ловець міг піймати до 50 риб за день. Брати участь у багренні осетрів дозволяли тільки козакам, які перебували на дійсній військовій службі.

Історично багри використовували під час епідемій (наприклад, чуми) для збирання трупів із метою уникнення зараження під час контактів.

4.1. Господарські багри

Господарський багор (лат. *Familiaris Collis*, англ. *Household Hill*) — знаряддя для витягування предмета з води, вогнища тощо, що має наконечник у вигляді шипа, з'єднаного із загнутим назад гаком, і довге дерев'яне руків'я (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Наконечник багра

Наконечники сучасних багрів виготовляють із металу, багряву — із дерева, алюмінію, композитних матеріалів та ін.

На судні багор використовують для діставання предметів з води або швартування. На суші ним затягують човни або витягають колоди з води.

Весляра, який керує багром або гаком на човні під час швартування або відчалювання, назвали багорщиком.

Багри використовують у морському, лісовому, будівельному, пожежному й інших господарствах (рис. 4.2).

Рис. 4.2. Багор

Господарський багор може слугувати зброєю завдяки списоподібному вістря, яким можна колоти, і гаку, що дає змогу захоплювати кінцівки супротивника та ін. (рис. 4.3).

Рис. 4.3. Робоча частина багра (наконечник)

4.2. Бойові багри

Бойовий багор трансформовано у зброю із господарського знаряддя, його функції міг виконувати спис, облаштований гаком. Іноді видаляли вістря, щоб утворити лише бойовий гак.

Бойовий багор (лат. *Proelium Collis*, англ. *Battle Hill*) — холодна ратищна зброя колючої або колючо-ріжучої дії, що має ратище і наконечник із вістрям або без нього і гаком (переважно без леза). Іноді облаштовуються численними шипами для завдання більших тілесних ушкоджень (рис. 4.4).

Рис. 4.4. Бойовий багор

Зазвичай багор використовували ополченці та піхотинці для збивання або стягування вершників із коней, вихоплювання латників із пішого ладу та завдавання пробивних і колючих ударів центральним вістрям (рис. 4.5). Також їх ефективно застосовували під час абордажних боїв для зчеплення з бортом ворожого судна, стягування з палуби супротивника та ін. Відомо, що багри використовувало ополчення проти лицарів у Льодовому побоїщі (1241). Існує версія, що багор був на озброєнні козаків.

Рис. 4.5. Наконечник бойового багра

Деякі науковці відносять гвізарму, біль, ранкону та рунку (про які йшлося в монографії «Бойові сокири» [35]) до бойових багрів.

Усі бойові багри є різновидом ратищної холодної зброї.

Найчастіше в науковій літературі зустрічаються азійські бойові багри (індійські, китайські, японські).

4.2.1. Індійські бойові багри

Анкус (лат. *Ankus*, англ. *Ankus*), або **анкас**, або **анкуша**, або **штрикало** — азійська зброя у вигляді багра завдовжки приблизно 500 мм із гаком завдовжки 120 мм, призначена для керування слоном (рис. 4.6—4.8), яку використовували в Індії та Непалі.

Рис. 4.6. Індійський анкус

Рис. 4.7. Подарунковий індійський анкус

Рис. 4.8. Індійський анкус (XVII ст.) [171]

Гаком проколювали чутливі місця на шкірі слона, щоб завдати болю тварині й змусити її слухатися погонича. Уперше анкуси з'явилися в Індії приблизно у VI—V ст. до н. е. і відтоді їх використовували скрізь, де слони служили людині. Під час археологічних розкопок було знайдено два анкуси, що гарно збереглися, їх датують III ст. до н. е. — I ст. н. е.

Анкус також застосовували як холодну зброю для ближнього боя. Це був спис із гаком на короткому або

середньому ратищі завдовжки 500—700 мм, вагою приблизно 1000 г. Бойову частину виготовляли зі сталі або бронзи, ратище — із дерева або слонової кістки (залежно від матеріального стану власника). Для ратища сучасних анкусів використовують композитні матеріали, метал і деревину. У деяких анкусів у порожнині ратища ховали меч, кинджал або стилет, що підвищувало його боєздатність. Анкуси, що належали знатним вельможам, прикрашали сріблом, золотом, емаллю, діамантами та іншим дорожчим камінням. Найчастіше багато прикрашені анкуси використовували як подарунки для воєначальників або придворних.

4.2.2. Китайські бойові багри

Гоубан (лат. *Gouban*, англ. *Gouban*, кит. 溝板), або **посох із кігтями** — холодна зброя у вигляді ратища завдовжки 1800—2000 мм із кількома (від 2 до 6) гаками (із лезами або без), що розходяться (рис. 4.9).

Рис. 4.9. Гоубан

Гоулянцян (лат. *Gouliantsian*, англ. *Gouliantsian*, кит. 鉤鎌槍) — бойовий багор завдовжки приблизно 1650 мм, центральний зуб якого має списоподібну пелюсткову форму, а бічний — гак, загнутий назад (рис. 4.10).

Рис. 4.10. Гоулянцян (Китай, XIX ст.)

Імао (лат. *Imao*, англ. *Imao*, кит. 夷矛) — бойовий багор завдовжки приблизно 2500 мм вагою 2600 г, центральний зуб якого має списоподібну або стилетоподібну форму, а бічний — у вигляді гака, загнутого назад (рис. 4.11). Мав бойову частину завдовжки 990 мм і центральний зуб — 345 мм.

Рис. 4.11. Імао (Китай, 1831—1870)

Іньцзяодат (лат. *Yinjiaodate*, англ. *Yinjiaodate*, кит. 銀交館) — ніж у вигляді рога єдиного рога) — бойовий багор, комбінований із ножем завдовжки 580 мм, вагою 700 г із гардою діаметром 150 мм.

Цзяньгоу (лат. *Jiangou*, англ. *Jiangou*, кит. 建溝) — комбінована холодна зброя зі списоподібним або мечоподібним центральним зубом, бічним зубом у вигляді серпоподібного гака (кігтя) та гардою у вигляді напівмісяця, яка захищала кисть і завдавала колючо-ріжучо-рублячих ударів (рис. 4.12—4.13). Наверштя також могло мати вток у вигляді списоподібного вістря.

Рис. 4.12. Парні цзяньгоу

Рис. 4.13. Тренування із цзяньгоу

Шуангоу (лат. *Shuangou*, англ. *Shuangou*, кит. 雙溝) — ратищна холодна (зазвичай парна) зброя завдовжки 990—1050 мм цзяньгоу без центрального зуба (рис. 4.14—4.15). Гарда могла мати різноманітні форми.

Рис. 4.14. Давній шуангоу

Рис. 4.15. Парні шуангоу, які використовували ченці в ушу

В історичних джерелах згадують про два різні періоди розвитку шуангоу: VIII—III ст. до н. е. та X—XIII ст. н. е.

Основна частина класичного варіанта шуангоу виконана у вигляді сталевий смуги, один кінець якої загнуто у вигляді гака-серпа, заточеного по внутрішній кромці, другий — списоподібний. За допомогою двох смуг приєднано гарду у вигляді напівмісяця, лезо якої спрямоване зовні.

Шуангоу застосовували для завдання колючо-ріжучих ударів і зачепів гаком-серпом. Рублячі й колючі удари можна було завдавати місячною гардою, а колючі — гострим списоподібним наверхцям.

Шуангоу часто використовували воїни-ченці. Певні незручності виникали під час перенесення шуангоу, оскільки через специфічну форму зброї складно було виготовити піхви. Тому зазвичай їх носили в руках або вигадували метод кріплення за спиною.

Сьогодні шуангоу використовують у школах ушу, зокрема в шаолінь цюань (рис. 4.16).

Рис. 4.16. Тренування із шуангоу

4.2.3. Корейські бойові багри

Кхальгорицхан (лат. *Khalgoritskhan*, англ. *Khalgoritskhan*, кор. 할고리츠칸) — холодна зброя у вигляді списа чхан з гаком біля вістря.

4.2.4. Японські бойові багри

Содегарамі (лат. *Sodegarami*, англ. *Sodegarami*, яп. 袖柄見 — заплутувач рукавів) — ратищна холодна зброя, що має ратище завдовжки приблизно 2000 мм і наконечник із численними шипами, спрямованими вперед і назад, що перешкоджають супротивнику схопитися за нього (рис. 4.17—4.18). На протилежному кінці ратища є металевий ковпачок (ісидзукі). У XV—XIX ст. содегарамі призначалася для затримання злочинців.

Рис. 4.17. Содегарамі

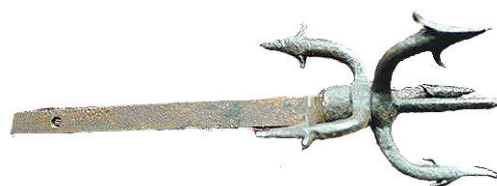

Рис. 4.18. Наконечник содегарамі

Уважають, що содегарамі походить від ягара-могара, що використовували у військовому флоті, або від китайського лансянь, що існував за часів династії Мін (1368—1644) та використовувався для оборони від піратів.

Содегарамі (разом із сасуматою та цукубо) використовувала поліція м. Едо для затримання злочинців: ним намагалися заплутати одяг злочинця, щоб потім його легше було обеззброїти та знерухомити (рис. 4.19).

Рис. 4.19. Тренування з використанням содегарам і сасумат

Утикагі (лат. *Utikagi*, англ. *Utikagi*, яп. ウチカギ), або **текагі** — бойовий багор, який використовували ніндзя для ближнього бою, влізання на дерево або стіну замку, підчеплення або зачеплення (рис. 4.20). У ближньому бою, затискаючи багор у руці, ніндзя міг поранити супротивника, розірвати йому горло чи живіт, виколоти око або пробити скроню. У мирний час із цим багром селяни ходили на рибалку.

Рис. 4.20. Утикагі

Су-ярі (лат. *Su-yari*, англ. *Su-yari*, яп. スヤリ) — холодна ратищна зброя у вигляді багра з бойовою частиною завдовжки приблизно 200 мм і вагою 90 г. Центральний зуб короткий, стилетоподібний, бічний — у вигляді гака із загином назад і шипами, спрямованими всередину для зручності зачеплення (рис. 4.21).

Рис. 4.21. Бойова частина су-ярі (XVI ст.)

Хоко (лат. *Нoko*, англ. *Нoko*) — бойовий багор у вигляді списа з ромбоподібним або листоподібним наконечником завдовжки приблизно 250 мм із бічним гаком, загнутим вниз (рис. 4.22).

Рис. 4.22. Наконечник хоко

4.3. Символізація багрів

4.3.1. Багри у геральдиці

Багор представлено у геральдиці як окрему фігуру, так і в поєднанні з іншими гербовими формами. На багатьох гербах зображено місцеві конструкції багра. Наприклад, на гербі комуни Фет на зеленому тлі зображено стилізований срібний багор, який використовують для сплавки лісу, оскільки це сплавний район. Зелений і срібний кольори

символізують луг й озеро, оскільки назва муніципалітету означає «луг на березі озера» (рис. 4.23). Схожі герби із зображенням багрів застосовують також інші комуни та міста Норвегії (рис. 4.24), Німеччини (рис. 4.25—4.29) та Австрії (рис. 4.30). На гербі громади Орпунд зображено багор із веслом (рис. 4.31). На гербі Синевіру (рис. 4.32) зображено бокораша (плотогона).

Рис. 4.23. Герб комуни Фет (Норвегія)

Рис. 4.24. Герб комуни Нурре-Ланн (Норвегія)

Рис. 4.25. Герб м. Гайльдорф (Німеччина)

Рис. 4.26. Герб громади Філінгендорф (земля Баден-Вюртемберг, Німеччина)

Рис. 4.27. Герб громади Марктродах (земля Баварія, Німеччина)

Рис. 4.28. Герб району Швєбіш-Хальм (земля Баден-Вюртемберг, Німеччина)

Рис. 4.29. Герб громади Крюн (земля Баварія, Німеччина)

Рис. 4.30. Герб комуни Пальфау (Австрія)

Рис. 4.31. Герб громади Орпунд (Швейцарія)

Рис. 4.32. Герб с. Синевир (Закарпатська обл., Україна)

4.3.2. Багри у філателії

Зображення багра використано на поштових марках Фінляндії (рис. 4.33) і Німеччини (рис. 4.34). Випуск поштової марки Німеччини присвячено поштової службі країни та видано до Дня марки, на ній зображено листоношу на ковзанах у службовій формі із поштовою сумкою та рюкзаком за плечима з багром у руці.

Рис. 4.33. Поштова марка (Фінляндія, 1963)

Рис. 4.34. Поштова марка (Німеччина, 1994)

4.3.3. Багри у нумізматиці

Багри зображено на ювілейних монетах України, присвячених бокорашам (людям, які сплавають ліс річками в Українських Карпатах) (рис. 4.35).

Рис. 4.35. Монети України «Бокораш» із серії «Народні промисли та ремесла» номіналом 10 і 5 грн

На монетах Давньої Греції V—IV ст. до н. е. можна побачити зображення рибалок з баграми (рис. 4.36).

Рис. 4.36. 1/6 статера (монетний двір Кізікос, Давня Греція, 450—330 рр. до н. е.)

4.4. Класифікація багрів

За призначенням багри нами поділено на:

- бойові;
- господарсько-побутові.

На підставі проведених досліджень наукових праць [33, 45, 81, 89, 155, 168, 174, 232, 233, 244, 245, 250—252] й експертного досвіду бойові багри класифіковано за такими ознаками:

- види;
- походження;
- види уражаючої дії;
- матеріал виготовлення ратища;
- конструкція;
- матеріал виготовлення наконечника;
- наявність додаткових уражаючих елементів;
- довжина ратища;
- вид оздоблення;
- спосіб виготовлення;
- час виготовлення (рис. 4.37).

Бойові багри за видами:

- анкус (анкас, анкуша, штрикало);
- гоубан (посох із кігтями);
- гоулянцян;
- імао;
- іньцзяодат;

- кхальгорицхан;
- содегарамі;
- утикагі (текагі);
- хоко;
- цзяньгоу;
- шуангоу.

Багри за походженням:

- індійські;
- китайські;
- корейські;
- японські.

Багри за видом уражаючої дії:

- колючої;
- колючо-ріжучої.

Багри за матеріалом виготовлення ратища:

- дерев'яне;
- сталеве.

Багри за конструкцією:

- суцільнометалевий;
- насадний.

Багри за матеріалом виготовлення наконечника:

- сталевий;
- латунний.

Багри за видом додаткових уражаючих елементів:

- шипи;
- вток.

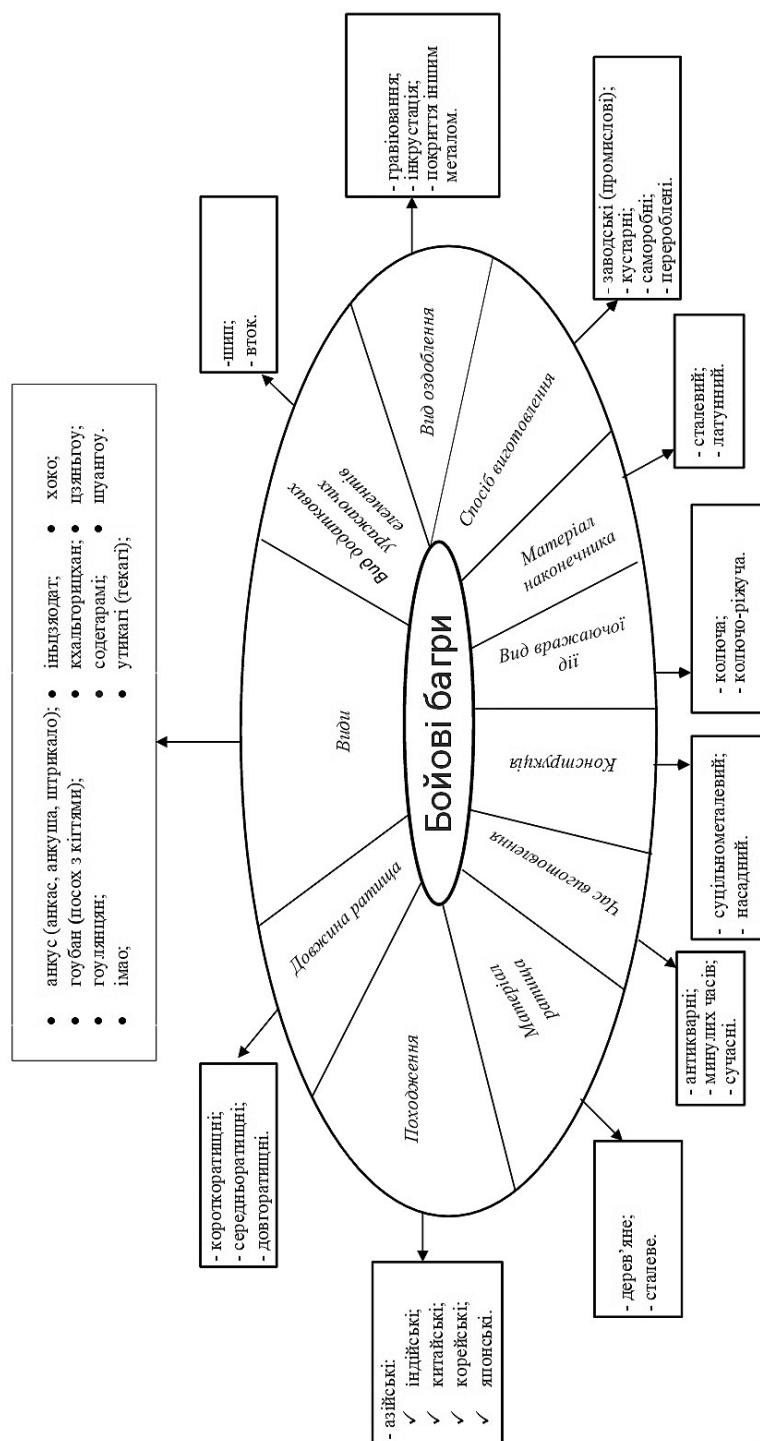

Рис. 4.37. Класифікація бойових багрів

Багри за довжиною ратища:

- короткоратищні (до 1000 мм);
- середньоратищні (1000—2000 мм);
- довгоратищні (понад 2000 мм).

Багри за видом оздобленням:

- гравіювання;
- інкрустація;
- покриття іншим металом.

Багри за способом виготовлення:

- заводські (промислові);

- кустарні;

- саморобні;

- перероблені (наприклад, із сільськогосподарського знаряддя).

Багри за часом виготовлення:

- антикварні (виготовлені понад 100 років тому та мають художнє, наукове, історичне, етнографічне та інше значення);

- минулих часів;

- сучасні.

5. ЛОПАТА

Лопата (лат. *Rutrum*, англ. *Shovel*) — ручний шанцевий інструмент, полотно (лоток, ленок, багнет, клинок), насаджене на держак (черенок, руків'я, ратище). В Україні лопату також називають копачем, копаницею, заступом або садовим совком — копачкою (рис. 5.1), а велику лопату — грабаркою (від грабар — землекоп) [41].

Рис. 5.1. Давньоримська дерев'яна лопата, обкована металом

Попередником лопати була палка-копачка із загостреним кінцем. Лоток лопати виготовляли з дерева, кістки (лопатки тварини), лосиного рогу (рис. 5.2) та інших матеріалів як одне ціле з держакком.

Рис. 5.2. Полотно давньої лопати з лосиного рога (знайдене на Киштимському руднику, 1902)

Існує думка, що назва кістки «лопатка» пішла від первісної палки-копачки, виготовленої з кістки тварини. Згодом робочу частину палиці почали виготовляти ширшою за держак. Пізніше лопату для земляних робіт для збільшення її міцності обковували металом (рис. 5.3—5.4), потім з'явився суцільнометалевий лоток (рис. 5.5).

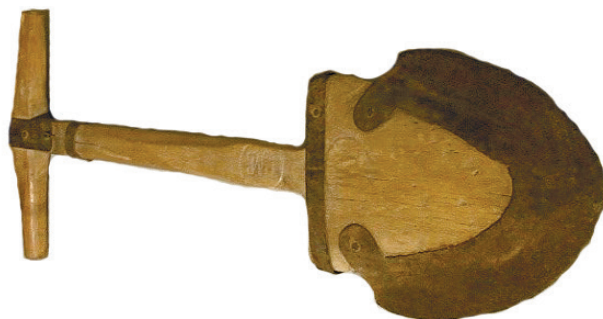

Рис. 5.3. Дерев'яна лопата з металевим наконечником

Рис. 5.4. Середньовічна дерев'яна лопата з металевим наконечником

Рис. 5.5. Давньоримська залізна лопата

5.1. Сільськогосподарські лопати

Найстаріша лопата — **палка-копачка** (лат. *Fodiendi Vasculum*, англ. *Digging Stick*) — примітивна дерев'яна палка із загостреним кінцем. Це один із перших інструментів, який використовували первісні люди для розпушування ґрунту та копання, її виготовляли з каменю або дерева.

Палка-копачка збереглася й донині в деяких племенах, які мешкають в екваторіальному або тропічному поясі (рис. 5.6—5.11).

Рис. 5.6. Аїнська селянка обробляє землю палкою-копачкою

Рис. 5.7. Сучасні сільськогосподарські роботи (Південний Судан)

Рис. 5.8. Копання арахісу (США)

Рис. 5.9. Палка-копачка

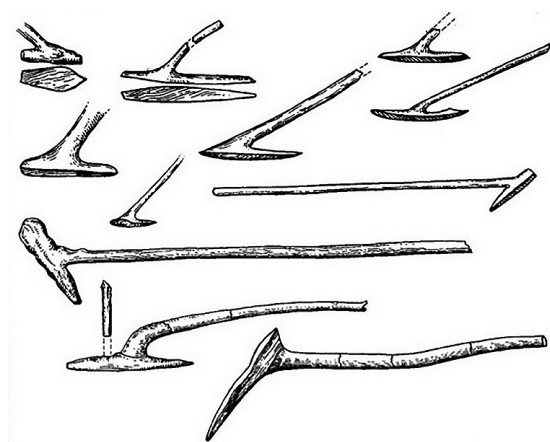

Рис. 5.10. Борозна-палиця [1, 18]

Рис. 5.11. Палки-копачки

З розвитком людства палка-копачка для оброблення землі трансформувалася, до неї почали прилаштовувати придатні за формою речі, зокрема плоскі уламки каменю, кістки тварин тощо (рис. 5.12). Потім лопати вирізали із цілісного шматка деревини, надаючи робочій частині плоску форму (рис. 5.13).

Рис. 5.12. Палка-копачка з педаллю (епоха металу, розмір 450 × 50 × 70 мм)

Рис. 5.13. Сучасна палка-копачка

Дерев'яна лопата (лат. *Ligneae Rutrum*, англ. *Wooden Shovel*) — лопата, виготовлена з дерева, робоча частина якої має плоску форму (рис. 5.14). Використовували протягом багатьох століть до початку XX ст.

Рис. 5.14. Дерев'яні лопати, які збереглися донині

Дерев'яна лопата була завширшки 266—622 мм і завдовжки 355—711 мм із ручкою завдовжки 1066—1244 мм.

Дерев'яні лопати виготовляли переважно з осики, рідше з липи або берези, ще рідше з дуба або клена.

Розрізняли такі види сільськогосподарських дерев'яних лопат:

- дворові, або брудні, або чорні — для згрібання гною, снігу тощо;
- пічні, або хлібопекарські, або хлібні (пехло) — для саджання у піч і діставання хліба й пирогів;
- зернові (шуфля) — із видовбаним жолобом для згрібання хліба в клунях і коморах, для виливання води та ін.;
- віялка — для провіювання зерна тощо.

Металева лопата (лат. *Metallum Rutrum*, англ. *Metal Shovel*) з'явилася з початком епохи металу. Вона мала форму плоскої насадки, яку виготовляли з міді, бронзи, сталі тощо на палиці (рис. 5.15—5.16).

Рис. 5.15. Старовинна металева совкова лопата (вугільна або пожежна)

Рис. 5.16. Старовинна металева лопата (Росія, кін. XIX ст.)

Сучасна металева штикова лопата складається з таких частин (рис. 5.17):

- полотно лопати, або основна робоча частина, — нижня частина інструмента, що безпосередньо впливає на переміщуваний матеріал (грунт, пісок, гравій, сніг і т. п.), виготовляли із цільного металевого або перфорованого (з отворами) листу;
- ступак (наступ) — вузький відігнутий бортик на полотні лопати, на який наступають під час копання [24, 63];
- тулійка — жорстко пов'язана з полотном частина інструменту, розташована між полотном і живцем (зв'язувальна ланка), яка використовується для надійного кріплення держака до полотна лопати. Розрізняють тулейки цільноштамповані (виготовлені заодно з полотном із цільної заготовки) і накладні (окрема деталь, що прикріплюється до полотна зварним швом або за допомогою заклепок);

- держак (черенок, руків'я) — частина інструмента, призначена для захвату двома руками. Традиційно виготовляється з дерева листяних порід (береза, ясен, клен, осика). Рідше трапляються пластмасові та металеві держак. Верхня частина держака може бути виготовлена у вигляді кульової головки або обладнана виделкоподібною чи Т-подібною ручкою для зручності захвату та утримання лопати під час роботи.

Рис. 5.17. Конструкція сучасної металевої штикової лопати

З появою нових матеріалів і технологій лопати модернізували. Наприклад, з'явилися лопати не тільки для сільського господарства, а й для будівництва, заковування ґрунту, викопування заглиблень, переміщення сипких матеріалів, прибирання снігу, також їх почали використовувати у військовій справі.

5.2. Спортивні лопати

Хорнуссен — стародавня швейцарська гра, в якій за допомогою спеціального батого один гравець запускає в поле хорнусс (шайбу), а решта за допомогою шинделя (лопати) відбивають її (рис. 5.18—5.22).

Hornuss походить від *hornet* (шершень), що пов'язано з характерним дзижчачим звуком, який видає хорнусс під час польоту. Після удару шайба може летіти зі швидкістю до 83 м/с.

Рис. 5.18. Хорнуссен

Кожен шиндель (лат. *Shindel*, англ. *Shindel*) важить 2500 г, його стандартні розміри — 550 × 480 мм (рис. 5.23). Шиндель тримати весь час у руках не обов'язково, можна підкидати його, намагаючись збити «шершня, що

гуде» на льоту. Шайба схожа на хокейну, тільки більша і важча, виготовлена з дуже твердої гуми. Шиндель виготовляли вручну винятково з дерева (із кореневищ терену, бука або шипшини). Багато швейцарців вважає її сімейною реліквією та передають від батька до сина.

Рис. 5.19. Хорнуссен

Рис. 5.20. Хорнуссен

Рис. 5.21. Хорнуссен

Рис. 5.22. Хорнуссен

Рис. 5.23. Шиндел

Перші письмові згадки про гру датують 22 квітня 1625 р., коли невдало запущений хорнусс убив глядача. Справа набула розголосу, тому церковна влада заборонила грати в хорнуссен у неділю, щоб така азартна гра не оскверняла день, який наказано віддавати Господу. Врятував хорнуссен протестантський священник і відомий письменник Єремія Готхельф, який 1840 р. домігся скасування заборони на гру за умови, що гравці перед початком гри неодмінно відвідають церкву.

Недільні матчі й досі починаються лише після завершення церковної служби.

Перше зареєстроване змагання з хорнуссена відбулося 1655 р. у м. Труб, відом спорту його почали вважати з 1841 р. Федеральну асоціацію хорнуссена, яка організовує та проводить змагання кожні три роки, було засновано 1902 р., а міжнародну, яка допомагає популяризувати цей вид спорту в інших країнах світу,— 2012 р.

5.3. Армійські лопати небойового призначення

Армійська лопата (лат. *Exercitus Rutrum*, англ. *Army Shovel*) — ручний багатофункціональний шанцевий інструмент, що використовують військові формування для проведення інженерних робіт та як зброєю відповідно до військових настанов. Армійська лопата за призначенням не є холодною зброєю.

спорядження легіонерів, який вони несли на собі, необхідний для облаштування укріпленого табору-каструму (рис. 5.24—5.25).

5.3.1. Давні армійські лопати

Давньоримська армійська лопата (лат. *Rutrum Antiquus Exercitus Romanus*, англ. *Ancient Roman Army Shovel*) — один з елементів

Рис. 5.24. Давньоримська військова лопата

Рис. 5.25. Давньоримська військова лопата

5.3.2. Піхотні саперні лопати

Переважна більшість армійських лопат належить до піхотних.

Піхотна лопата (лат. *Pedites Rutrum*, англ. *Infantry Shovel*), або **саперна лопата** (лат. *Sapper Rutrum*, англ. *Sapper Shovel*) — лопата, що знаходиться на озброєнні армій та яку використовують як за прямим призначенням (для окопування та саперних заходів), так і в рукопашній сутичці (рис. 5.26—5.27).

Рис. 5.26. Застосування саперної лопати в рукопашному бою

Рис. 5.27. Плакат «Лопата — друг солдата»

Багатофункціональність та основне небойове призначення не дає змоги віднести її до категорії холодної зброї.

Розрізняють малу піхотну та велику саперну лопати.

Мала піхотна лопата (далі — МПЛ) (лат. *Parvum Pikhotna Rutrum*, англ. *Small Pikhotna Shovel*) — армійська лопата завдовжки приблизно 500 мм (рис. 5.28).

Рис. 5.28. Сучасна МПЛ-50

Саперну лопату як ефективний засіб, що має бути у кожного солдата, винайшов і запатентував данський капітан-піхотинець М. Ліннеман (рис. 5.29—5.30) [82]. Патент оформлено 1870 р., але за рік до того М. Ліннеман пропонував постачати для піхоти універсальний інструмент, що поєднував лопату, пилку, ніж і сковороду.

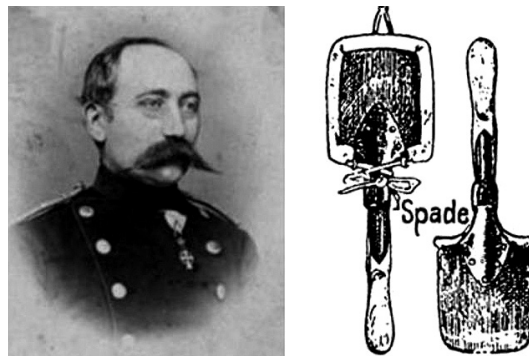

Рис. 5.29. Капітан М. Ліннеман та його винахід [183]

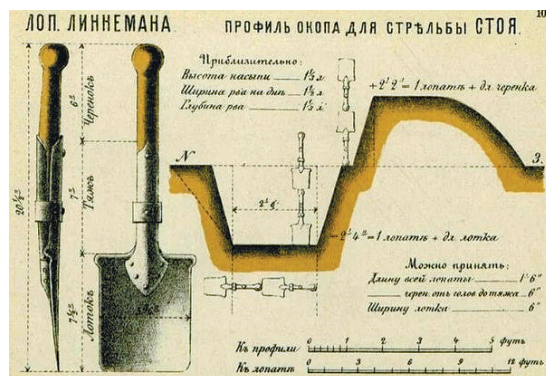

Рис. 5.30. Лопата Ліннемана та рекомендований профіль окопу [183]

Військове відомство Данії ухвалило рішення про озброєння армії спрощеною версією ліннеманівської лопати (*Den Linnemannske Spade M.1870*) із розрахунку 256 шт. на піхотний батальйон. Лопата сподобалася військовим керівництвом австро-угорської та російської армій, відтак Росія відразу замовила 60 тис. лопат, заплативши за них 30 тис. рублів (рис. 5.31—5.32).

Рис. 5.31. Російська піхота (на передньому плані у правохлангового солдата окопна лопата Ліннемана)

Рис. 5.32. Мала піхотна лопата (вгорі — СРСР (1939), внизу — Російська імперія (1917))

У різний час МПЛ називали по-різному: Ліннеманівська піхотна лопата, окопна лопата Ліннемана, мала лопата піхотна, переносна лопата. Сьогодні широко відомими назвами є мала піхотна лопата, саперна лопатка або саперка.

Спочатку лопата була чотиригранною і мала шкіряний чохол для зручного носіння. У військових зразків традиційно втулку (тяж, вушко) підганяли до черенка за допомогою залізного

кільця, яке фіксували шурупом. Черен має округле потовщення на ділянці наверхшця. Сучасні зразки можуть мати найрізноманітнішу конструкцію, зокрема бути складаними, обладнаними пилюкою, мати поперечний упор і/або відкидну кирку, перетворюватися на мотику. Вона входить до комплекту екіпіровки стрілка (піхотинця) більшості країн світу.

Також її можна застосувати як холодну зброю, прийоми використання якою відображено у відповідних військових настановах. Ця лопата набула бойових функцій у роки Першої світової війни. Добре заточена лопатка перетворювалася на подобу давньої бойової сокири. Воїн, обороняючись, може утримувати супротивника з ножем на відстані й водночас своїми випадами ранили йому. За допомогою піхотної лопатки військовий міг швидко окопатися, чим уберегти себе від куль противника.

З малою піхотною лопатою працюють лежачи, стоячи на колінах або сидячи залежно від обставин. Досвідчений боєць може вирити одиночний окоп за 8—10 хв.

МПЛ виготовляють у суворій відповідності до встановлених стандартів, що зумовлено її використанням військовими під час побудови польових укріплень та окопів (рис. 5.33). Черен завдовжки 250 мм, полотно завширшки 200 мм, продуктивність — до 0,5 м³ ґрунту на год.

Лоток саперної лопатки виготовляли з товстого металу, черен — із твердих порід дерева. Він ідеально лягає в долоню, має зручне наверхшця, що полегшує роботу із самоокопування, копання стрілецьких осередків та окопів і ведення рукопашного бою.

У наверхшці часто свердлять поперечний отвір для темляка, який сприяє надійному утриманню лопатки в руці.

Рис. 5.33. Тренування американських морських піхотинців у самоокопуванні зі складаними лопатами з лезом, зафіксованим у положенні мотики (2003)

Конструкцію ліннеманівської лопати постійно удосконалювали, змінюючи матеріал, розміри та конструкцію (рис. 5.34—5.37).

Рис. 5.34. МПЛ-50 (СРСР, після Другої світової війни)

Рис. 5.35. Чотиригранна військова лопатка (СРСР)

Рис. 5.36. Лопата морських піхотинців (США)

Рис. 5.37. Лопати кулеметника (Німеччина, Перша світова війна)

У ХХ ст. після набуття лопатою класичного п'ятигранного вигляду було розроблено спеціальний комплекс вільних вправ із нею. Техніку бою лопатами вивчають у військах спеціального призначення багатьох країн. МПЛ використовують для самооборони в рукопашній сутичці (рис. 5.38), а також як металеву зброю (рис. 5.39). До того ж її можна застосовувати як важіль, весло, сокиру (оскільки вона легко перерубує дерево завтовшки в людську руку, тому за допомогою цієї лопати легко можна рубати дрова, виточити кілочки для намету, видалити коріння дерева), сковороду (для розігріву чи приготування їжі), лінійку та ін. Лопатою легко вимірювати відстань (2 довжини лопатки складають 1000 мм).

Рис. 5.38. Тренування бою МПЛ

Рис. 5.39. Метання МПЛ

МПЛ легка і компактна, вона має численні різновиди й модифікації, наприклад:

- МПЛ-50 збройних сил колишнього СРСР (полотно завширшки приблизно 150 мм і завдовжки приблизно 180 мм, загальна довжина лопати — приблизно 500 мм) (рис. 5.34);
- мала піхотна складана лопата збройних сил Німеччини (полотно завширшки приблизно 150 мм і завдовжки приблизно 210 мм; загальна довжина лопати — приблизно 680 мм) (рис. 5.40—5.41);
- мала лопата Вермахту з тяжем і гайкою для зміни положення полотна, що перетворює її на мотику (полотно завширшки 150 мм і завдовжки 190 мм; загальна довжина лопати — 550 мм, вага — 760 г);
- австрійська окопна лопата періоду Першої світової війни (полотно завширшки 150 мм і завдовжки 320 мм; загальна довжина лопати — 550 мм, вага — приблизно 1750 г) (рис. 5.42);
- румунська окопна складана лопата зі шкіряним чохлам (полотно разом із чохлам завширшки приблизно 165 мм, лопата завдовжки приблизно 370 мм у складеному і 560 мм у розкладеному вигляді) (рис. 5.43);
- голландська армійська складана лопата із чохлам (рис. 5.44);
- шведська армійська лопата (завдовжки 680 мм) (рис. 5.45);

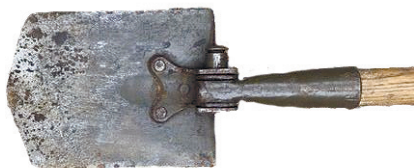

Рис. 5.40. Німецька лопата піхотна складана з киркою (1959)

Рис. 5.41. Німецька піхотна складана лопата з киркою (1964)

Рис. 5.42. Австрійська окопна лопата (1915)

Рис. 5.43. Румунська окопна складана лопата зі шкіряним чохлам

Рис. 5.44. Голандська армійська складана лопата з чохлам (аналог німецької)

Рис. 5.45. Шведська армійська лопата

- австрійська саперна складана лопатка *Glock*, яку можна використовувати як мотику (полотно фіксується в чотирьох положеннях), у держаку міститься висувна пилка (полотно завширшки 150 мм і завдовжки 200 мм; лопата завдовжки від 430 до 640 мм і вагою приблизно 770 г) (рис. 5.46—5.47);
- швейцарська армійська складана лопата старого зразка, яку можна використовувати як мотику (завширшки приблизно 150 мм і завдовжки 430 мм у складеному і 600 мм у розкладеному вигляді, вага — приблизно 1500 г) (рис. 5.48);
- китайська армійська багатофункціональна лопатка *WJQ-308* (вага — приблизно 1000 г; полотно зі сталі; черен дерев'яний або сталевий, розміри в складеному/розкладеному положенні — 410×160 мм / 590×160 мм) (рис. 5.49—5.50). *WJQ-308—II* — варіант лопати, що відрізняється більш твердою сталлю та деякими поліпшеннями конструкції. Лопату можна використовувати для копання та як кирку, сокиру, пилку, ніж, молоток, цвяходер, перекушувати дріт, відкривати консерви й пляшки, лінійку тощо;
- сучасна складана піхотна лопатка з арсеналу військ НАТО (складається втричі, має D-подібне навершцзя, пилку, жорсткий полімерний чохол можна використовувати як мотику) (рис. 5.51).

Рис. 5.46. Австрійська саперна складана лопатка *Glock* у розкладеному положенні з висунутою пилкою

Рис. 5.47. Австрійська саперна складана лопатка *Glock* у похідному положенні

Рис. 5.48. Швейцарська армійська складана лопата (1959)

Рис. 5.49. Китайська армійська лопата з дерев'яним держаком

Рис. 5.50. Китайська армійська лопата зі сталевим держаком

Рис. 5.51. Американська сучасна складана саперна лопатка

Велика саперна лопата (лат. *Magna Sapper Rutrum*, англ. *Big Sapper Shovel*) — лопата, яку використовують сапери, за розмірами вона більша, ніж МПЛ та менша, ніж господарсько-побутова штикова лопата. Наприклад, загальна довжина великої саперної лопати ВСЛ-110 — 1100 мм, полотно завширшки 200 мм і завдовжки 250 мм, вага — приблизно 1900 г. Розміри великої саперної лопати порівняно з малою піхотною лопатою — 3:2.

Велика саперна лопата схожа на звичайну садову штикову лопату, проте має своєрідну форму сталевго полотна без загострення на кінці, що дає змогу використовувати її і як штикову, і як совкову лопату (рис. 5.52).

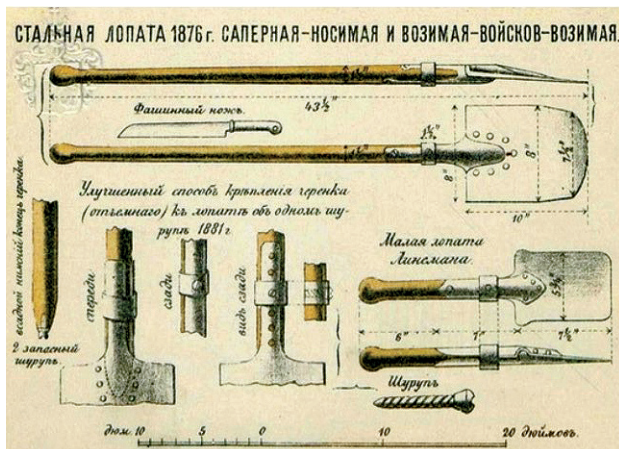

Рис. 5.52. Велика та мала саперні лопати (1881)

Держак ВСЛ порівняно з МПЛ тонший, із округлим наверх кінцем. Форма полотна — прямокутна із закругленими кутами (рис. 5.53), фіксується на держак за допомогою обтискного кільця.

Належить до комплекту шанцевого знаряддя сучасних армійських транспортних засобів (рис. 5.54).

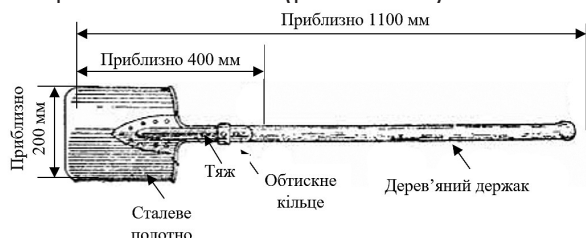

Рис. 5.53. Будова великої саперної лопати

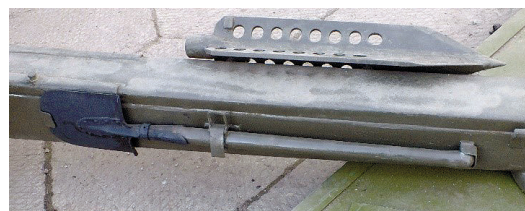

Рис. 5.54. Велика саперна лопата, закріплена на лафеті артилерійської зброї

Велику саперну лопату використовували під час Першої світової війни (рис. 5.55), із 1938 р. німці виготовляли складану лопатку для солдатів Вермахту (рис. 5.56). У Великій Британії під час Другої світової війни виготовляли подібну лопату, проте бійцям вона не сподобалася, тому що була неміцною, а внаслідок розбівування шарнірів з'єднання деталей знаряддя люфтило.

Рис. 5.55. Німецька велика саперна лопата з чохлам (Перша світова війна)

Рис. 5.56. Німецька складана саперна лопата (Друга світова війна)

У 1960-і роки Бундесвер отримав складану лопатку з можливістю установки полотна в кілька положень і киркою, закріпленою на одному шарнірі з полотном, але з іншого боку. Виріб виявився функціональним, але важким.

У військовій операції у В'єтнамі армія США використовувала складану траншейну лопату (рис. 5.57—5.58), у розкладаному стані завдовжки 620 мм, полотно завдовжки 270 мм, завширшки 180 мм.

Рис. 5.57. Складана траншейна лопата (США, 1956)

Рис. 5.58. Складана траншейна лопата (США, 1956)

Спецпідрозділи Збройних сил СРСР використовували складану піхотну лопату ЛП-1 (рис. 5.59), у розкладаному стані завдовжки 585 мм, у складаному — 410 мм, полотно завдовжки 210 мм, завширшки 140 мм і завтовшки 2 мм, вага лопати — 920 г, можливе положення полотна у вигляді мотики під кутом 90°.

Рис 5.59. Саперна лопата ЛП-1 (СРСР, 1970)

5.3.3. Гібридні армійські лопати

Розвиток техніки й технології сприяв виникненню незвичних варіантів військових лопат, які не є холодною зброєю, до яких належать:

- радянська лопата-міномет ВМ-37 зразка 1939 р. (рис. 5.60) вагою 1500 г. Прицілювалися в напрямку та на дальність поворотом труби «на око». Калібр

міни — 37 мм, маса — 500 г. Дальність стрільби — до 250 м. У німецькій армії вона відома як «*Russischer Spatengranatwerfen*». Ця лопата виявилася неефективною як міномет і незручною як шанцевий інструмент;

- гранатомет-лопата «Варіант» зразка 1981 р. (рис. 5.61) — гібрид гранатомета й малої піхотної лопати вагою приблизно 2000 г, призначений для стрільби гранатами ВОГ-25 і ВОГ-25П. Штатний дерев'яний держак на кінці лопати й діаметр обхвату лопати рукою внизу відповідали розмірам малої піхотної лопати. Під час стрільби держак-заглушку виймали. Упираючи в ґрунт, її використовували як міномет, упираючи в плече або під час стрільби з руки — як ручний гранатомет. Полотно лопати, зафіксоване під кутом 90°, слугувало прикладом. Для пом'якшення сили відбою в чохол лопати вшивали дві пластини губчатої гуми завтовшки 8 мм. Гранатомет-лопату споряджено прицілом-квадрантом, який носили на стволі;
- канадська лопата-щит Макадама з амбразурою для стрільби (рис. 5.62) мала подвійне використання: як лопата і стрілецький щиток. Канадський уряд замовив їх 22 000 шт. Знаряддя виявилось незручним і як лопата, і як стрілецький щит через занадто низьке розташування бійниці, до того ж полотно наскрізь пробивали гвинтівкові кулі. Після війни були утилізовані як металобрухт;
- універсальна лопата Воллеса (лопата-кирка-сокира-молот) (рис. 5.63) не набула популярності через незручність використання та носіння;

- лопата «рукавиця» без держака, виготовлена із суцільного листа міцної сталі, компактна, але за відгукими військових незручна у використанні;

- англійський окопний комплект для гвинтівки Lee Enfield Mk1, що складається з держака, лопати-кирки, багнета-щупа з металевим чохлам (рис. 5.64—5.65).

Рис. 5.60. Лопата-міномет ВМ-37

Рис. 5.61. Гранатомет-лопата «Варіант»

Рис. 5.62. Канадська лопата-щит Макадаму (1916)

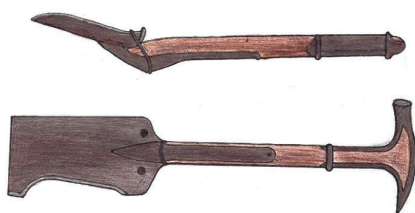

Рис. 5.63. Універсальна лопата Волмеса

Рис. 5.64. Англійський окопний комплект для гвинтівки Lee Enfield Mk1

Рис. 5.65. Англійський окопний комплект у зборі

5.4. Бойові лопати

Бойова лопата (лат. *Pugna Rutrum*, англ. *Battle Shovel*) — ратищна холодна зброя, що трансформувалася із сільськогосподарської лопати шляхом зміни розмірів ратища та уражаючого елемента, а також отримання додаткових уражаючих елементів, не притаманних лопаті господарсько-побутового призначення. Деякі науковці вважають, що бойова лопата трансформувалася з бердиша. Швейцарська алебарда утворилася додаванням до полотна лопати додаткових уражаючих елементів (рис. 5.66) із подальшою асиметрією полотна та переміщенням списовидного вістря на вісь ратища (рис. 5.67),

що перетворило її з лопати на бойову сокиру. Основним уражаючим елементом бойової лопати було полотно.

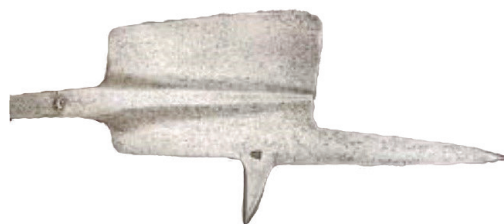

Рис. 5.66. Швейцарська алебарда (XIII ст.)

Рис. 5.67. Швейцарська алебарда (XIV ст.)

Найчастіше в науковій літературі згадують про азійські бойові лопати:

- в'єтнамські;
- китайські;
- японські.

5.4.1. В'єтнамські бойові лопати

Бут чі (лат. *Sed Chi*, англ. *But Chi*, в'єт. *Nhung Chi*) — довгоратищна бойова лопата (рис. 5.68).

Рис. 5.68. Бут чі

5.4.2. Китайські бойові лопати

Бойовий заступ (лат. *Certamina Deputy*, англ. *Monk's Spade*, кит. 月牙铲), або **шаолінська лопата**, або **юеячань**, або **півмісячний заступ** — різновид бойової лопати з наконечником у вигляді заточеного півмісяця в ділянці наверхшця (рис. 5.69—5.70) завдовжки приблизно 1800 мм (ратище завдовжки 1400—1500 мм) і вагою приблизно 5000 г.

Рис. 5.69. Юеячань (бойовий заступ)

Рис. 5.70. Юеячань (бойовий заступ)

Юеячань є традиційною шаолінською довгоратищною холодною зброєю колючо-ріжучо-рублячої дії, що має з обох боків бойові наконечники: один у вигляді заточеного щербатого місяця, другий — у вигляді заточеної лопати. Спочатку ченці носили ці лопати для поховання покійників, яких знаходили, потім лопата перетворилася на зброю для ведення бою і самозахисту від розбійників.

Цей вид холодної зброї сьогодні використовують у китайських бойових

мистецтвах ушу та кунг-фу як спортивну зброю.

Бойовий «півмісячний заступ» як зброю використовували Ша Удзін (Ша Сена) у класичному китайському романі «Подорож на Захід» (1590-ті рр.), Лу Чжушень у китайському романі «Річкове прибережжя» (XV ст.), Макс Брукс у «Посібнику з виживання серед зомбі». Також бойові заступи широко використовують у кінематографі (наприклад, Гордон Лю у фільмі «36 сходин Шаоліня»; у фільмі «Велике лихо в Маленькому Китаї» бойовим заступом екіпіровані гості на весіллі Ло Паня; у фільмі «Тигр підкрадається, дракон ховається» Шулієнь використовує бойовий заступ у двобої із Цзень Ю) та іграх (наприклад, шаолінський священник «Кулак Дракона II» та настоятель Сонг у грі «Нефритова імперія»).

Дуаньба чжуйхуньчань (лат. *Duanba Zhuihongchan*, англ. *Duanba Zhuihongchan*, кит. 斷八追紅禪 — лопата з коротким ратищем для вигнання душі) — парна бойова лопата (рис. 5.71) завдовжки 960 мм, клинок завдовжки 256 мм. Використовували для тренування монахи Ляогай і Циньджи (династія Мін) і Чжаны та Чуньнянь (династія Цин).

Рис. 5.71. Дуаньба чжуйхуньчань

Лацзятан (лат. *Lajiatan*, англ. *Lajiatan*, кит. 喇家灘), або **ладжатанг** — бойова лопата китайських меншин країн Північно-Східної Азії. Обидва кінці лопати оздоблені вигнутими півмісячними наконечниками, заточеними по внутрішньому ребру. Іноді наконечники з незаточеного боку оздоблюють двома симетрично розташованими

шипамі, за допомогою яких виконують чіпляльні та стягувальні удари (рис. 5.72).

Рис. 5.72. Лацзятан

Лопата золотого дзвона (лат. *Rutrum Auri Sonantis*, англ. *Golden Chime Shovel*, кит. 金鈴鏟) — лопата, бойова частина якої має форму дзвоника (рис. 5.73).

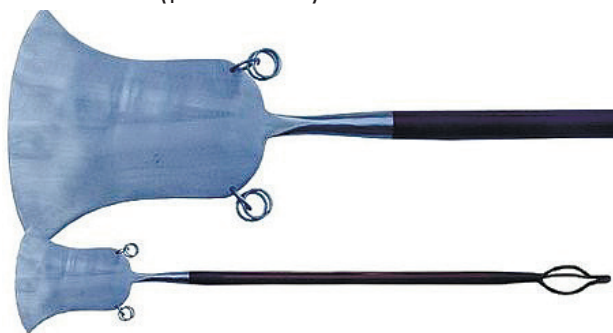

Рис. 5.73. Лопата золотого дзвона

Лопата з квадратним лезом (лат. *Rutrum Cum Quadrato Ferrum*, англ. *Shovel with a Square Blade*, кит. 帶方刃的鏟子), або **квадратна лопата** — бойова лопата завдовжки 1600—1750 мм, бойова частина завдовжки 54—59 мм (рис. 5.74).

Рис. 5.74. Лопата з квадратним лезом

Лопата з кільцями (лат. *Rutrum Annulos*, англ. *Shovel with Rings*, кит. 帶環的鏟子) — холодна ратищна бойова зброя, на бойову частину якої насаджено кільця (рис. 5.75). Лопата мала варіант парної зброї, у такому разі її довжина складала 900—1000 мм, клинок завдовжки 240—250 мм за формою був квадратним або заточеним із обох боків як серп або сікач. За його допомогою завдавали рублячі, ріжучі та тичкові удари, чіпляли супротивника за зброю або підколінний згин, виконували підставки.

Рис. 5.75. Лопата з кільцями

Лопата коров'ячого рогу (лат. *Cowhorn Rutrum*, англ. *Cowhorn Shovel*, кит. 牛角鏟) — холодна ратищна зброя з увігнутою (півмісяцем або у вигляді коров'ячого рогу) бойовою частиною, схожа на двозубу виделку, якою завдавали колючі удари (рис. 5.76).

Рис. 5.76. Лопата коров'ячого рогу

Лопата небесного лотоса (лат. *Caelum Lotos Rutrum*, англ. *Sky Lotus Shovel*, кит. 天蓮鏟) — бойова лопата завдовжки 2400—3000 мм із лезом завширшки 60—66 мм, яку використовували як зброю проти кінноти або зброю кінноти (рис. 5.77).

Рис. 5.77. Лопата небесного лотоса

Тецяо (лат. *Teqiao*, англ. *Teqiao*, кит. 特橋), або **залізна лопата** — бойова лопата (рис. 5.78) завдовжки 1152 мм із бойовою частиною завширшки 49,46 мм. Використовував для тренування монахи Тунті (династія Мін).

Рис. 5.78. Тецяо

Фанбянь чань (лат. *Fanbian Chan*, англ. *Fanbian Chan*, кит. 範變陳), або **зручна лопата** — бойова лопата (рис. 5.79) завдовжки 1696 мм, ратище завдовжки 960 мм, бойова частина — 576 мм. Використовувала монахиня Жуцзин (династія Цин).

Рис. 5.79. Фанбянь чань

Хушоучань (лат. *Husouchan*, англ. *Husouchan*, кит. 胡搜禪) — різновид китайської зброї, схожої з алебардою, що має бойову частину у вигляді лопати з гардою та втоком (рис. 5.80).

Рис. 5.80. Хушоучань

Чань (лат. *Chan*, англ. *Chan*, кит. 陳) — холодна ратишна зброя з лопатоподібною бойовою частиною, потовщенням на ділянці наверхщя і китицею на ратищі (рис. 5.81). Лезо чань могло бути опуклим або ввігнутим. Лопати з опуклим лезом завдавали рублячі удари боковою поверхнею (ребром) лопати, а ріжучі — по

дотичній, дозволяючи вразити кілька супротивників, виконувати відбивання і бити плиском. Сьогодні чань використовують у ву-шу.

Рис. 5.81. Чань

5.4.3. Японські бойові лопати

Хера (лат. *Hera*, англ. *Hera*, яп. へら) — холодна зброя, трансформована з хлібної лопати шляхом подовження ратища та заточення клинка (рис. 5.82).

Рис. 5.82. Хера

5.5. Багнет-лопати

Багнет-лопата (лат. *Bayonet-Trulla*, англ. *Bayonet-Shovel*) — різновид багнета, клинок якого має вигляд полотна лопати, що кріпиться до ствола вогнепальної зброї за допомогою шийки, має лезову заточку кромки, що сходяться біля вістря. Гвинтівка виконувала роль ратища.

Є різновидом холодної зброї колючо-ріжучо-рублячої дії.

5.5.1. Багнет-лопати Мексики

Мексиканська багнет-лопата зразка 1910 р. до гвинтівки системи Мондрагона зразка 1908 р. має широкий дволезовий клинок (полотно) з долом на вигнутій площині завдовжки 390 мм, клинок завдовжки 270 мм і завширшки 64 мм (рис. 5.83).

Руків'я має дерев'яні накладки, які кріплять до хвостовика заклепками. У головці є Т-подібний паз із пружиною засувкою, у хрестовині — кільце для ствола. Виробляли багнет-лопати у Швейцарії.

Рис. 5.83. Мексиканська багнет-лопата зразка 1910 р.

5.5.2. Багнет-лопати СРСР

Багнет-лопата «Партизан» — лопата, виготовлена зі сталі у промисловий спосіб із багнета до гвинтівки Мосіна зразка 1891/1930 рр. (рис. 5.84) завдовжки 270 мм. Використовували для прихованих спеціальних операцій у тилу ворога. Під час переміщення диверсійно-розвідувальних груп її можна було примкнути до гвинтівки, що створювало видимість звичайної садової лопати і вводило в оману

супротивника. Багнет можна від'єднати від гвинтівки і використати як малу саперну лопату.

Рис. 5.84. Багнет-лопата «Партизан» виробництва Іжевського механічного заводу (1933—1939)

5.5.3. Багнет-лопати США

Армія США використовувала багнет-лопати в період із 1868 по 1881 р. У США багнет-лопати розробляли: Б. Бертон, Дж. Х. Меррілл, Е. Райс, Чиллінгворт-Меткалф та ін. У грудні 1881 р. багнет-лопати були оголошені армією США застарілими і їх зняли з озброєння.

Американська багнет-лопата конструкції Б. Бертона зразка 1874 р. — різновид багнета, особливістю якого є дерев'яна втулка, яка наполовину облягає трубку й призначена для зручного обхвату під час виконання земляних робіт (рис. 5.85).

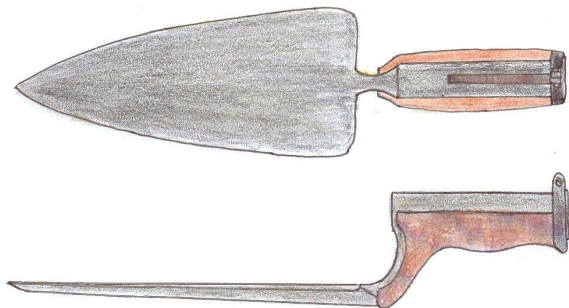

Рис. 5.85. Американська багнет-лопата конструкції Б. Бертона зразка 1874 р.

Американська багнет-лопата конструкції Дж. Х. Меррілла зразка 1870—1871 рр. до капсульного карабіну (гвинтівки) системи Дж. Х. Меррілла зразка 1863 р. .54 калібру відрізняється довгою і зручною для обхвату трубкою, закритою металевим кожухом. Вона завдовжки 365 мм, клинок завдовжки 220 мм і завширшки 100 мм (рис. 5.86).

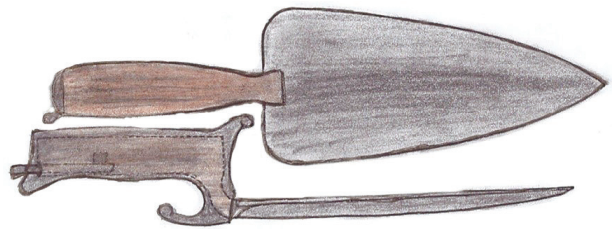

Рис. 5.86. Американська багнет-лопата конструкції Дж. М. Меррілла зразка 1870—1871 рр.

Американська багнет-лопата конструкції Е. Райса зразка 1868 р. має клинок трикутної форми з ребром жорсткості овального перетину. Для виконання земляних робіт кінець трубки та основу клинка з'єднують сталевим стрижнем, що утворює петлю для вказівного пальця. Вона завдовжки 325 мм, клинок завдовжки 225 мм і завширшки 102 мм, внутрішній діаметр трубки — 19,3 мм (рис. 5.87).

Рис. 5.87. Американська багнет-лопата конструкції Е. Райса зразка 1868 р.

Конструкція **багнет-лопати Е. Райса зразка 1869 р.** відрізняється наявністю складаної петлі для вказівного пальця (рис. 5.88). Вона завдовжки 325 мм, клинок завдовжки 245 мм і завширшки 100 мм, внутрішній діаметр трубки — 19,5 мм.

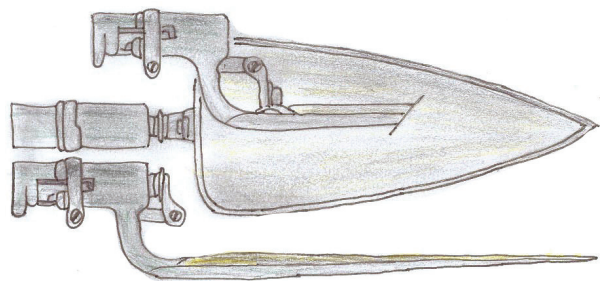

Рис. 5.88. Американська багнет-лопата конструкції Е. Райса зразка 1869 р.

30 квітня 1870 р. у Санкт-Петербурзі полковнику Е. Райсу Департамент торгівлі та мануфактур видав патент («привілей») на цю багнет-лопату (рис. 5.89).

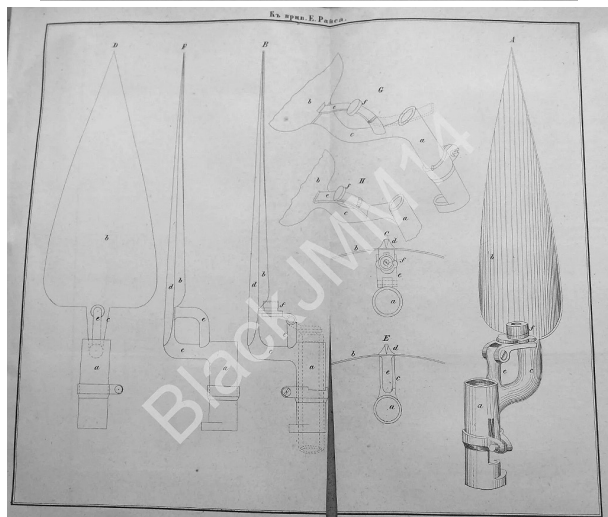
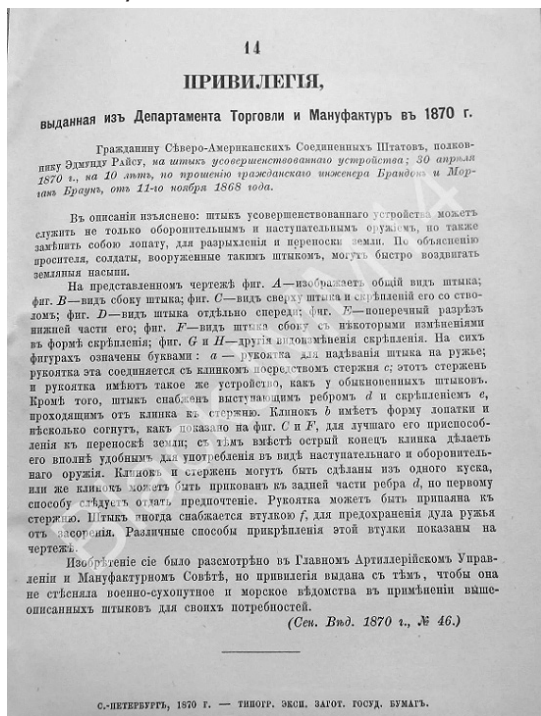

Рис. 5.89. Патент («привілей») на багнет-лопату конструкції Е. Райса зразка 1869 р.

Американська багнет-лопата конструкції Е. Райса зразка 1872 р. — різновид багнета, який має дерев'яні накладки, а в металевій головці — Т-подібний паз і пружинну засувку. Вона завдовжки 380 мм, клинок завдовжки 220 мм і завширшки 100 мм (рис. 5.90).

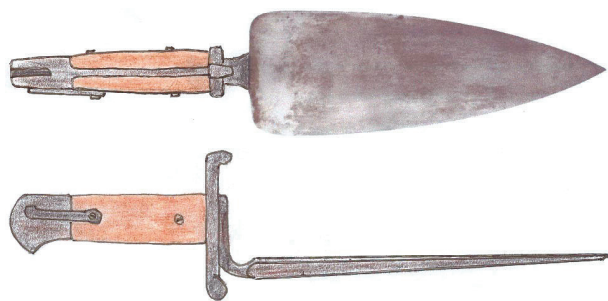

Рис. 5.90. Американська багнет-лопата конструкції Е. Райса зразка 1872 р.

Американська багнет-лопата конструкції Чилінгворта-Меткалфа зразка 1873 р. до гвинтівки системи Спрингфілд зразка 1873 р. — різновид багнета, що має складану трубку, задня частина якої повертається навколо повздовжньої осі й фіксує штик у примкнутому положенні на основі мушки.

Вона має шкіряний чохол із латунним наконечником.

Для здійснення земляних робіт у трубку вставляють дерев'яний вкладиш із загнутою голівкою.

Лопата завдовжки 370 мм, клинок завдовжки 255 мм і завширшки 89 мм, трубка завдовжки 90 мм із внутрішнім діаметром 18,5 мм (рис. 5.91).

Рис. 5.91. Американська багнет-лопата конструкції Чилінгворта-Меткалфа зразка 1873 р.

5.5. Символізація лопат

5.5.1. Лопати в геральдиці

Лопата — це штучна негеральдична фігура, яку використовують у муніципальній і родовій геральдиці як алегоричну емблему будівництва, вона вказує, що місто займається земляними роботами або стоїть поруч зі штучною земляною спорудою (каналом, кар'єром, земляним насипом, греблею тощо).

Герб Ліберії (рис. 5.92) — щит, на якому зображено корабель, пальму, схід сонця, плуг із лопатою і білий голуб. Плуг і лопата символізують працьовитість нації, гідність праці й напружену роботу, за допомогою яких нація процвітатиме. Герб прийнято у 1847 р.

Герб Панами (рис. 5.93) — щит, поділений на п'ять частин в обрамленні прапорів Панами. У верхній лівій частині розташована цапка (соха) з лопатою, які свідчать про значний вплив сільського господарства на економіку країни. Герб прийнято у 1904 р.

Герб Південного Судану (рис. 5.94) — орлан-крикун, на грудях якого розташовано жовтий щит зі схрещеною лопатою і списом. Лопата символізує працьовитість. Герб прийнято у 2011 р.

Також зображення лопат містять інші герби (рис. 5.95—5.97).

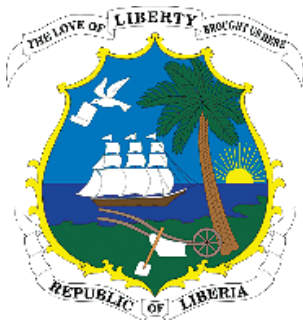

Рис. 5.92. Герб Ліберії

Рис. 5.93. Герб Панами

Рис. 5.94. Герб Південного Судану

Рис. 5.95. Герб комуни Грабен (Швейцарія)

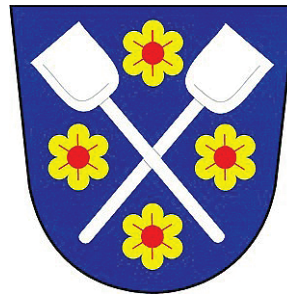

Рис. 5.96. Герб округу Сватослав (Чехія)

Рис. 5.97. Герб Хорнусена (Швейцарія)

5.5.2. Лопати в нумізматиці

Китайські археологи виявили найстаріший монетний двір та найдавніші металеві монети з усіх, які знайдено і задокументовано. Мідний ливарний завод розташовано у провінції Хенань на сході Центрального Китаю, його збудували приблизно 770 р. до н. е. на околиці міста Гуаньчжуан. Завод був добре організований і міг масово виготовляти вироби з міді й мідних сплавів (за даними археологів, сплав цих монет зазвичай містить 80% міді, 15% свинцю та 5% олова). На його території археологи виявили тисячі артефактів: фрагменти виробів, глиняні форми, судини, зброю, частини колісниць, інструменти та прикраси. 640 р. до н. е. на заводі почали відливати мідно-олов'яно-свинцеві монети у вигляді полотна лопат розміром 140 × 60 мм,

але знайшли лише зламані екземпляри висотою приблизно 110 мм (рис. 5.98). Монети досить точно імітують реальний сільськогосподарський інвентар, але надто маленькі й крихкі, щоб ними можна було копати землю. Згодом на такі монети наносили написи, позначаючи номінал. Їх використовували як гроші до 221 р. до н. е., поки перший китайський імператор Цинь не скасував їх (рис. 5.99).

Рис. 5.98. Перші металеві монети (Китай, 640 р. до н. е.)

Рис. 5.99. Тамгі, лопати-монети (Китай, середній період Чжоу, VII ст. до н. е.)

5.5.3. Лопати в пам'ятниковстві

В Йоханнесбурзі (ПАР) розташовано пам'ятник шахтарю з лопатою (рис. 5.100), у Кемеровській обл. Росії — картоплі з лопатою (рис. 5.101), в Одесі (Україна) — Йосипу де Рибасу з лопатою (рис. 5.102), у Санкт-Петербурзі (Росія) — двірнику з лопатою (рис. 5.103).

Рис. 5.100. Пам'ятник шахтарю

Рис. 5.101. Пам'ятник картоплі

Рис. 5.102. Пам'ятник Йосипу де Рибасу

Рис. 5.103. Пам'ятник двірнику

5.5.4. Лопати як подарунок

Мініатюрну лопатку для гаманця використовують як талісман, що приваблює успіх і багатство (рис. 5.104).

Рис. 5.104. Лопата-загребушка розміром 45 мм

5.5.5. Лопати у філобутоністиці

Рис. 5.105. Гудзик із зображенням сокири й лопати фірми «Копейкинъ»

Рис. 5.106. Гудзик мундирний цивільних інженерів (Росія, до 1917 р.)

Рис. 5.107. Гудзик із зображенням лопат

Рис. 5.108. Гудзик із зображенням сокири і лопати на блискавках

Рис. 5.109. Гудзик мундирний цивільних інженерів (Росія, до 1917 р.)

Рис. 5.110. Гудзик із зображенням цифри 3 і лопат

5.5.6. Лопати у філателії

Лопату зображено на поштових марках Хорезмської Народної Радянської Республіки (рис. 5.111), КНДР (рис. 5.112), Німеччини (рис. 5.113), Буркіна Фасо (рис. 5.114), Ліхтенштейну (рис. 5.115), Алжиру (рис. 5.116) та ін.

Рис. 5.111. Поштова марка (Хорезмська Народна Радянська Республіка, 1921)

Рис. 5.112. Поштова марка (КНДР)

Рис. 5.113. Поштова марка (Німеччина, 1944)

Рис. 5.114. Поштова марка (Буркіна Фасо)

Рис. 5.115. Поштова марка (Ліхтенштейн)

Рис. 5.116. Поштова марка (Алжир)

5.6. Класифікація лопат

За призначенням лопати нами поділені на:

- бойові;
- армійські небойового призначення (піхотна (окопна) лопата (велика піхотна лопата; мала піхотна лопата, або лопата Ліннеманна); саперна лопата (велика саперна лопата; мала саперна лопата); гібридні);
- господарсько-побутові:
 - а) садово-городні;
 - б) будівельні;
 - в) вантажно-розвантажувальні);
 - г) туристична;
 - д) молюскова;
 - е) камінна;
 - ж) металошукацька;
- спортивні;
- сувенірні (муляж, бутафорська);
- пожежно-рятувальні [58].

На підставі проведених досліджень наукових праць й експертного досвіду лопати класифіковано за такими ознаками:

- тип конструкції;
- походження бойових лопат;
- походження багнет-лопат;
- види бойових лопат;
- види багнет-лопат;
- матеріал виготовлення полотна;
- матеріал виготовлення ратища;
- конструкція;
- форма робочої кромки полотна;
- форма наверхшця ратища;
- форма ратища;
- технологія виготовлення полотна;
- спосіб кріплення полотна до ратища;
- довжина ратища;
- час виготовлення;
- спосіб виготовлення (рис. 5.117).

Лопати за типом конструкції:

- бойові лопати;
- багнет-лопати.

Лопати за походженням:

- в'єтнамські;
- китайські;
- японські.

Багнет-лопати за походженням:

- багнет-лопати Мексики;
- багнет-лопати СРСР;
- багнет-лопати США.

Бойові лопати за видами:

- бойовий заступ (шаолінська лопата, юечань, «півмісячний заступ»);
- бут чі;
- дуаньба чжуйхунчань;
- лацзятан (ладжатаңг);
- лопата з квадратним лезом;
- лопата з кільцями;
- лопата коров'ячого рогу;
- лопата золотого дзвона;
- лопата небесного лотоса;
- тецяо (залізна лопата);
- фанбянь чань (зручна лопата);
- хера;
- хушоучань;
- чань.

Багнет-лопати за видами:

- «Партизан» до гвинтівки Мосіна зразка 1891/1930 рр.;
- зразка 1868 р. конструкції Е. Райса;
- зразка 1870–1871 рр. конструкції Дж. Х. Меррілла до капсульного карабіну (гвинтівки) системи Дж. Х. Меррілла зразка 1863 р.
- зразка 1873 р. конструкції Чиллінгворта-Меткалфа до гвинтівки системи Спрингфілд зразка 1873 р.;
- зразка 1874 р. конструкції Б. Бертон;
- зразка 1910 р. до гвинтівки системи Мондрагона зразка 1908 р.

Лопати за матеріалом виготовлення полотна:

- дерев'яні;
- кістяні;

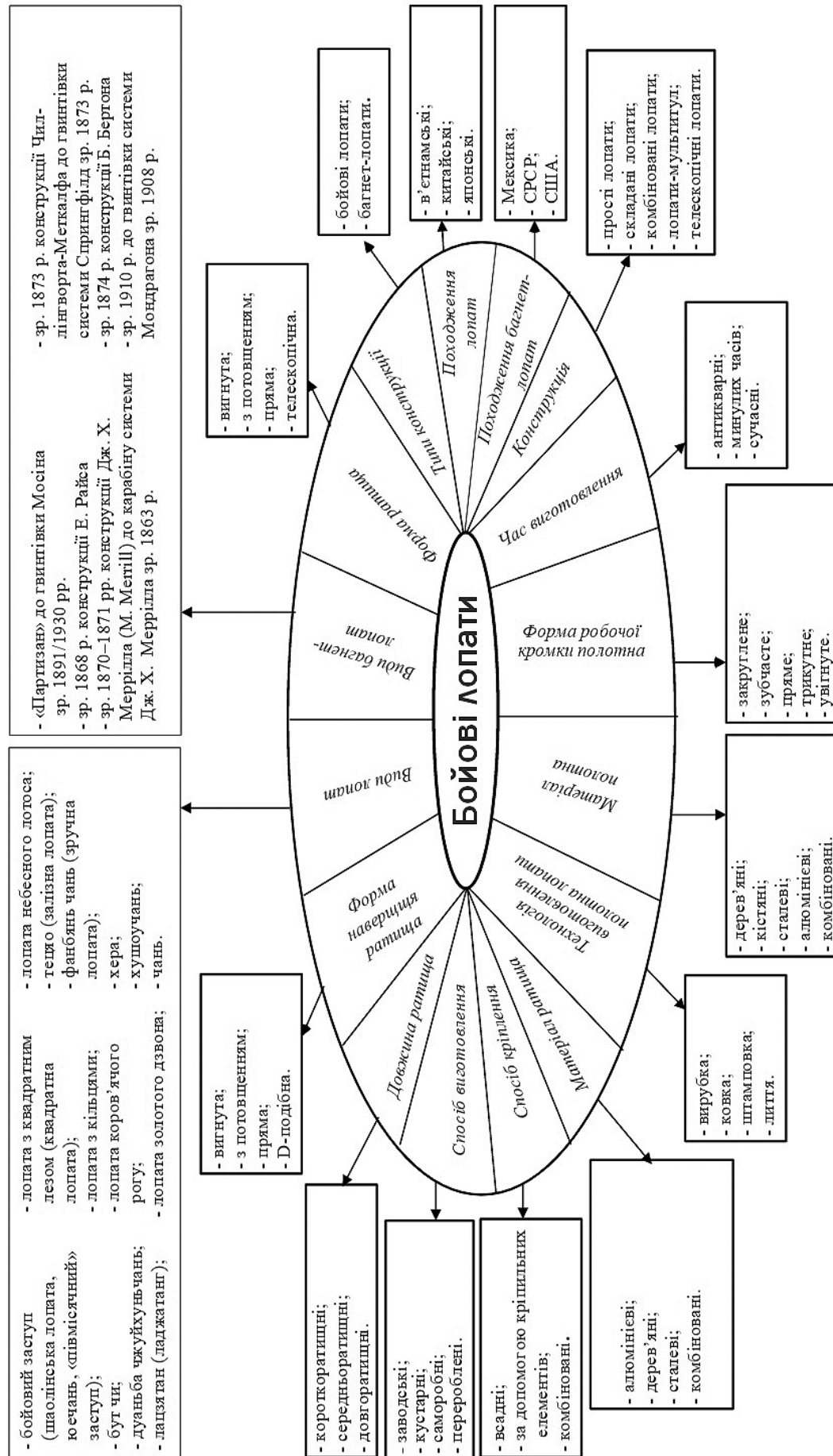

Рис. 5.117. Класифікація бойових лопат

- сталеві;
- алюмінієві;
- комбіновані.

Лопати за матеріалом виготовлення ратища:

- дерев'яні;
- сталеві;
- алюмінієві;
- комбіновані.

Лопати за конструкцією:

- прості;
- складані;
- комбіновані (із різноманітним додатковим приладдям);
- лопати-мультитул (багатофункціональний інструмент);
- телескопічні (лопата з регульованою довжиною держака).

Лопати за формою робочої кромки полотна:

- закруглене;
- увігнуте;
- пряме;
- зубчасте;
- трикутне.

Лопати за формою наверхшця:

- вигнута;
- із потовщенням;
- пряма;
- D-подібна.

Лопати за формою ратища:

- вигнута;
- із потовщенням;

- пряма;
- телескопічна.

Лопати за технологією виготовлення полотна:

- вирубка;
- ковка;
- штамповка;
- лиття.

Лопати за способом кріплення полотна до ратища:

- всадні;
- за допомогою кріпильних елементів;
- комбіновані.

Лопати за довжиною ратища:

- короткоратищні (до 1000 мм);
- середньоратищні (1000—2000 мм);
- довгоратищні (більше ніж 2000 мм).

Лопати за способом виготовлення:

- заводські (промислові);
- кустарні;
- саморобні;
- перероблені (наприклад, із сільськогосподарського знаряддя).

Лопати за часом виготовлення:

- антикварні (виготовлені понад 100 років тому та мають художнє, наукове, історичне, етнографічне та інше значення);
- минулих часів;
- сучасні.

6. МОТИКА

Мотика з'явилася ще за часів мезоліту в Передній Азії (рис. 6.1), пізніше набула поширення в інших країнах. Зображення мотики містить наверху булави правителя додинастичного Єгипту Скорпіона II, а в шумерській міфології її вважали винаходом верховного бога Енліля (рис. 6.2—6.11).

Перша згадка про мотики із кам'яною робочою частиною відноситься приблизно до 8 тис. до н. е. У XVIII—XIX ст. селяни вживали мотику для розпушування ґрунту, підгортання, прополювання та інших господарських робіт.

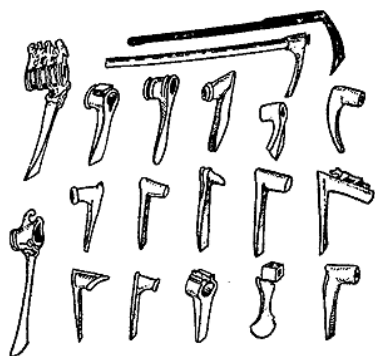

Рис. 6.1. Давні східні мотики

Рис. 6.2. Робота мотикою

Рис. 6.3. Статуетки часів китайської династії Тан (VII ст.) [225]

Рис. 6.4. Мотика давньої людини

Рис. 6.5. Мотика давньої людини

Рис. 6.6. Мотика давньої людини

Рис. 6.7. Мотика давньої людини

Рис. 6.8. Мотика давньої людини

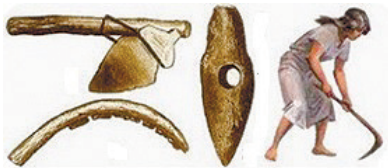

Рис. 6.9. Мотика давньої людини

Рис. 6.10. Давньоєгипетська мотика

Рис. 6.11. Давньоримська мотика [225]

6.1. Сільськогосподарські мотики

Мотика (лат. *Sarculo*, англ. *Hoe*, фр. *Sape*), або **кетмень**, або **граса**, або **сапка**, або **сапа**, або **шкрабачка** — ручне сільськогосподарське знаряддя для розпушування землі, прополювання й підгортання городини.

Мотика має держак (держівна, фоста), виготовлений із деревини, та металевий (дерев'яний, кам'яний) зализок, що має втулку (вухо) і поперечно розташоване до держака полотно (жменя) [69]. Робоча частина полотна може бути вузькою або широкою, плоскою або опуклою, вигнутою або у формі лопати.

Легку мотику застосовують для розпушування землі та прополювання бур'янів, іноді їх доповнюють невеликими вилами чи граблями. Важку мотику застосовують для копання землі замість лопати.

Кайло та кирка — ручні ударні інструменти, які є різновидами мотик, що застосовують для земляних,

городніх або кам'яних робіт, руйнування старої кладки тощо. Кирки часто бувають двосторонніми, тобто мають власне мотижне полотно та чотиригранний шип на обуху. Кайло на одному боці має гостре вузьке мотижне лезо (дзьоб, шип, зуб, ріг), на другому — затуплений довгий плоский молот (рис. 6.12.). За допомогою молоту по оброблюваному матеріалу завдають сильних ударів, також його використовують як важіль під час відривання чогось та для видобутку гірських порід, копання тунелів, шахт тощо (рис. 6.13).

Рис. 6.12. Кирка з молотковим обухом

Рис. 6.13. Застосування шанцевого інструменту, обкопування киркою-мотикою

Кайло нагадує клевець або чекан. Зазвичай молот виготовляють із твердого металу, а держак — із деревини або менш твердого й легкого металу.

Кайло застосовували шахтарі у ХІХ—ХХ ст. (рис. 6.14), геологи й будівельники. На початку ХХІ ст. його почали застосовувати скелелази. У слабо розвинутих країнах

його дотепер використовують за основним призначенням.

Рис. 6.14. Німецький шахтар із кайлом (1952)

Деякі науковці вважають, що варіантами кирки є клевець і чекан, які детально розглянуті в монографії «Бойові сокири» [35].

6.2. Армійські мотики (кирки) небойового призначення

Армійська кирка (лат. *Exercitus Crusta*, англ. *Army Crust*) — ручний шанцевий інструмент для самокопування, зведення фортифікаційних споруд, прокладання шляхів, влаштування загороджень (рис. 6.15).

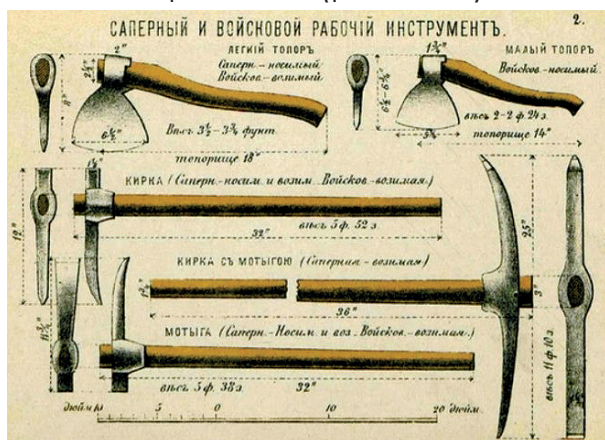

Рис. 6.15. Саперний і армійський інструмент (сокира та мотика) (Росія, 1881)

Кирку-мотику застосовують для розпушування твердих, щільних ґрунтів. Держак завдовжки 900 мм, відстань між робочими кінцями — приблизно 500 мм, вага — 2500 г. Один кінець загострено чотиригранником, другий має форму лопатки й призначений для розпушування і розбивання мерзлих і твердих ґрунтів (зокрема, ґрунту, порослого корінням).

Є табельним шанцевим інструментом мотострілецьких, танкових, артилерійських підрозділів із розрахунку 1 кирка-мотика на 15 осіб (в інженерних підрозділах — 1 на 8 осіб).

Існували такі армійські кирки:

- французька кирка-мотика (рис. 6.16);
- французька кирка-лопата (рис. 6.17);

Рис. 6.26. Кирка-лопата
Вермахту

Рис. 6.27. Велика кирка-
мотика Вермахту (1938)

Рис. 6.28. Кирка-мотика
кована (Швейцарія, Друга
світова війна)

6.3. Бойові мотики

Бойова мотика (лат. *Proelium Hoe*, англ. *Battle Hoe*) — ратищна холодна зброя колючо-ріжучо-рублячої дії, що має загострений клинок, розташований перпендикулярно ратищу. Може бути двобічною. Це мобільніша зброя, ніж клевець, завдяки полегшеному клинку, що дає змогу ефективно протистояти легкоозброєним воїнам, а не лише закованим у панцирі й лати лицарям.

Уражаючий елемент бойової мотики — загострений клинок.

Найчастіше в науковій літературі згадують про бойові мотики:

- європейські;
- азійські (китайські, японські).

6.3.1. Європейські бойові мотики

Бойову мотику використовували переважно в Східній Європі в період із кінця XIV ст. до XVII ст.

Мартель-де-фер (лат. *Malleus Ferreus*, англ. *Iron Hammer*, франц. *Marteau De Fer* — залізний молот) — європейський різновид бойової мотики (рис. 6.29), яку використовували піхотинці та кавалеристи. До того ж цю мотику використовував єврейський

бунтівник II ст. до н. е. Іуда Маккавей, а також правитель Франції Карл Мартей. Бойова мотика має ратище та бойову частину. Ратища може бути різним: довгим (1500—2000 мм), як в алебарди, або коротким (600—900 мм), як у булави. Довгі бойові мотики призначені для піхотинців, короткі — для вершників. Вток виготовляли з деревини, свинцю або заліза. Мартель-де-фер використовували до кінця XIV ст.

Рис. 6.29. Мартель-де-фер

Мотика-кирка (лат. *Sarculo-Eligo*, англ. *Hoe-Pick*) — ратищна зброя з клинком, на одному кінці якого кирка, на другому — мотика.

Мотика-сокира (лат. *Sarrire-securis*, англ. *Hoe-Axe*) — мотика, на

протилежному кінці якої розташована сокира (рис. 6.30).

Рис. 6.30. Мотика-сокира

6.3.2. Азійські бойові мотики

6.3.2.1. Китайські бойові мотики

Бісюе юаньянбо (лат. *Bimue Yuanyanbo*, англ. *Bimue Yuanyanbo*, кит. 畢木淵煙波) — бойова кирка завдовжки 576 мм із гострим клинком. Цією зброєю тренувалися монахи Хуецзе і Тунсі (династія Мін), Цзінсю і Чжилін (династія Цин).

Біюнь чу (лат. *Biyun Chu*, англ. *Biyun Chu*, кит. 碧云初 — мотика, що розганяє хмари) — бойова мотика з ратищем завдовжки 1472 мм і клинком завдовжки 224 мм і завширшки 112 мм, яку використовували ченці Чжіань, Беньчжен, Сюаньсін, Цзинкуй від династії Сун до династії Цин (рис. 6.31).

Рис. 6.31. Біюнь чу

Кайшань шуанцзюе (лат. *Kaishan Shuangjue*, англ. *Kaishan Shuangjue*, кит. 開山雙絕 — пара мотик, що розсувають гори) — бойові мотики з ратищем завдовжки 864 мм і клинком завдовжки 211,2 мм і завширшки 48 мм (рис. 6.32). Використовував ченець Цзулян (династія Цин).

Рис. 6.32. Кайшань шуанцзюе

Кува (лат. *Kuva*, англ. *Kuva*, кит. 赤毒) — холодна зброя, подібна до сапки.

Кье (лат. *Kue*, англ. *Kue*, кит. 鏢) — бойова кирка, яку використовували у Китаї, Японії та на мусульманському Сході.

Чапка (лат. *Sap*, англ. *Sap*, кит. 帽) — найпоширеніший вид зброї серед селян Південного Китаю, яку використовували як двокінцеву зброю (палицю — для блоків й ударів, клинок — для рублячої чи ріжучої дії) (рис. 6.33). Лезо завдовжки приблизно 254 мм, завширшки 152,4 мм, вагою приблизно 2700—3600 г. Ратище виготовляли з твердої китайської деревини.

Рис. 6.33 Чапка

Гострий кінець мотики використовували для рублячого удару зверху вниз або для різкого прямого поштовху супротивника. Гострий кінець мотики важкий і гострий, що вимагає значної сили для завдання ефективного удару. Під час випадку вперед рух плоскої частини леза нагадує удар кулаком.

Тегео (лат. *Tegao*, англ. *Tegao*, кит. 特高 — залізна кирка) — залізна кирка з головною частиною завдовжки 352 мм і завширшки приблизно 35 мм і ратищем завдовжки 960 мм (рис. 6.34). Цією зброєю тренувався монах Хайцзюе (династії Цин).

Рис. 6.34. Tegao

Цзюе (лат. *Jue*, англ. *Jue*, кит. 爵) — бойова мотика, яку використовують у ву-шу.

6.3.2.2. Японські бойові мотики
Кумаде (лат.*Kumade*, англ.*Kumade*),
 або **ведмежа лапа** — холодна зброя

японських ніндзя, розсувна бамбукова
 жердина з наконечником, схожим на
 невелику сапу (рис. 6.35).

Рис. 6.35. Кумаде

6.4. Символізація мотики

6.4.1. Мотики в геральдиці

Мотика зазвичай символізує сільських виробників у геральдиці низки держав. На гербі Зімбабве за щитом розташована сільськогосподарська мотика і автомат Калашникова, пов'язані між собою скрученими смужками зеленого й золотого шовку, які символізують боротьбу за мир і демократію, а також високоякісну працю народу та перехід від війни до миру (рис. 6.36) [238].

На гербі Танзанії в золотій частині прапора зображено палаючий смолоскип (символ свободи, освіти й знання), спис (символ захисту

свободи) і пересічену сокиру й мотику, які танзанійці використовують задля розвитку країни (рис. 6.37) [226].

На гербі та прапорі Південної Родезії зображено золоту кирку на зеленому полі, що символізує видобуток корисних копалин — економічне підґрунтя колонії (рис. 6.38—6.39).

У центрі емблеми Республіки Ангола розташовано мачете та мотику, які символізують працю та початок збройної боротьби (рис. 6.40) [197].

На прапорі Мозамбіку зображено книгу, мотику та зброю, які символізують освіту, виробництво та оборону (рис. 6.41) [202].

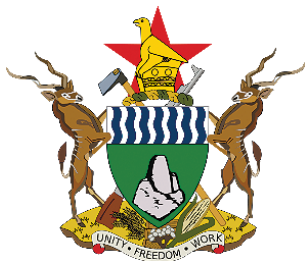

Рис. 6.36. Герб
Зімбабве

Рис. 6.37. Герб
Танзанії

Рис. 6.38. Герб
Південної Родезії та
невизнаної країни
Родезія (1924—1953,
1963—1981)

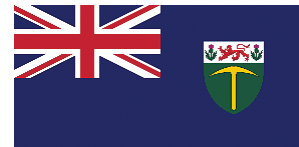

Рис. 6.39. Прапор
Південної Родезії та
Ньясаленда
(1953—1963)

Рис. 6.40. Емблема
Анголи

Рис. 6.41. Прапор
Мозамбіка

Рис. 6.42. Герб Сусуманського району
(Магаданська обл., Росія)

6.4.2. Мотики в сігнуманістиці

Рис. 6.43. Погон майора радянських військово-будівельних військ (1955)

Рис. 6.44. Кокарда будівельних військ Болгарії (1945—1950)

6.4.3. Мотики в нумізматиці

Рис. 6.45. 1 крона (Південна Родезія, 1955)

Рис. 6.46. 1/2 крони (Південна Родезія, 1947)

Рис. 6.47. 1 квач (Замбія, 2014)

Рис. 6.48. 5 нгве (Замбія, 2012)

6.4.4. Мотики в філобутоністиці

Рис. 6.49. Метале- вий гудзик (Болгарія)

Рис. 6.50. Бекеліто- вий гудзик (Болгарія)

6.4.5. Мотики в живопису

Рис. 6.51. Лейб-гвардії саперний батальйон (А. І. Гебенс, 1853)

6.4.6. Мотики в пам'ятниковзнавстві

У 2021 р. в Одесі біля музею катакомб відкрито пам'ятник каменоломам, які відпочивають, сидячи на вапнякових брилах. Поруч із ними — пила для різання ракушняку, кирка та ліхтар (рис. 6.52).

У гірському парку Вільгельмсхее м. Касселя (Німеччина) є пам'ятник кирці (рис. 6.53).

Рис. 6.52. Пам'ятник каменоломам Одеси

Рис. 6.53. Пам'ятник кирці

6.5. Класифікація мотик

За призначенням мотики нами поділені на:

- бойові;
- армійські;
- господарсько-побутові;
- музейні.

На підставі проведених досліджень наукових праць [45, 76, 79, 89, 101, 124, 146, 232, 233, 240] й експертного досвіду бойові мотики класифіковано за такими ознаками:

- вид;
- походження;
- вид уражаючої дії;
- матеріал виготовлення леза;
- матеріал виготовлення ратища;
- форма виготовлення полотна;
- форма кромки леза;
- розмір полотна;
- довжина ратища;
- форма обуха;
- час виготовлення;
- спосіб виготовлення (рис. 6.54).

Бойові мотики за видом:

- бісюе юаньянбо;
- біюнь чу;
- кайшань шуанцзюе;
- кува;
- куюе;
- кумаде (ведмежа лапа);
- мартель-де-фер;
- мотика-кирка;
- мотика-сокира;
- тегао;
- цзюе;
- чапка.

Бойові мотики за походженням:

- європейські;
- азійські (китайські, японські).

Мотики за видом уражаючої дії:

- колюча;
- рубляча;
- колючо-рубляча.

Мотики за матеріалом виготовлення леза:

- дерев'яні;
- кам'яні;
- кістяні;

- сталеві;
- алюмінієві;
- комбіновані.

Мотики за матеріалом ратища:

- дерев'яні;
- сталеві;
- алюмінієві;
- комбіновані.

Мотики за формою полотна:

- довільна;
- закруглена;
- прямокутна;
- рамкова;
- трапецеподібна;
- трикутна.

Мотики за формою кромки леза:

- вигнуте;
- рівне;
- угнуте;
- хвилясте.

Мотики за розміром полотна:

- великі;
- середні;
- малі.

Мотики за довжиною ратища:

- короткоратищні (до 1000 мм);
- середньоратищні (1000—2000 мм);
- довгоратищні (більше ніж 2000 мм).

Мотики за формою обуха:

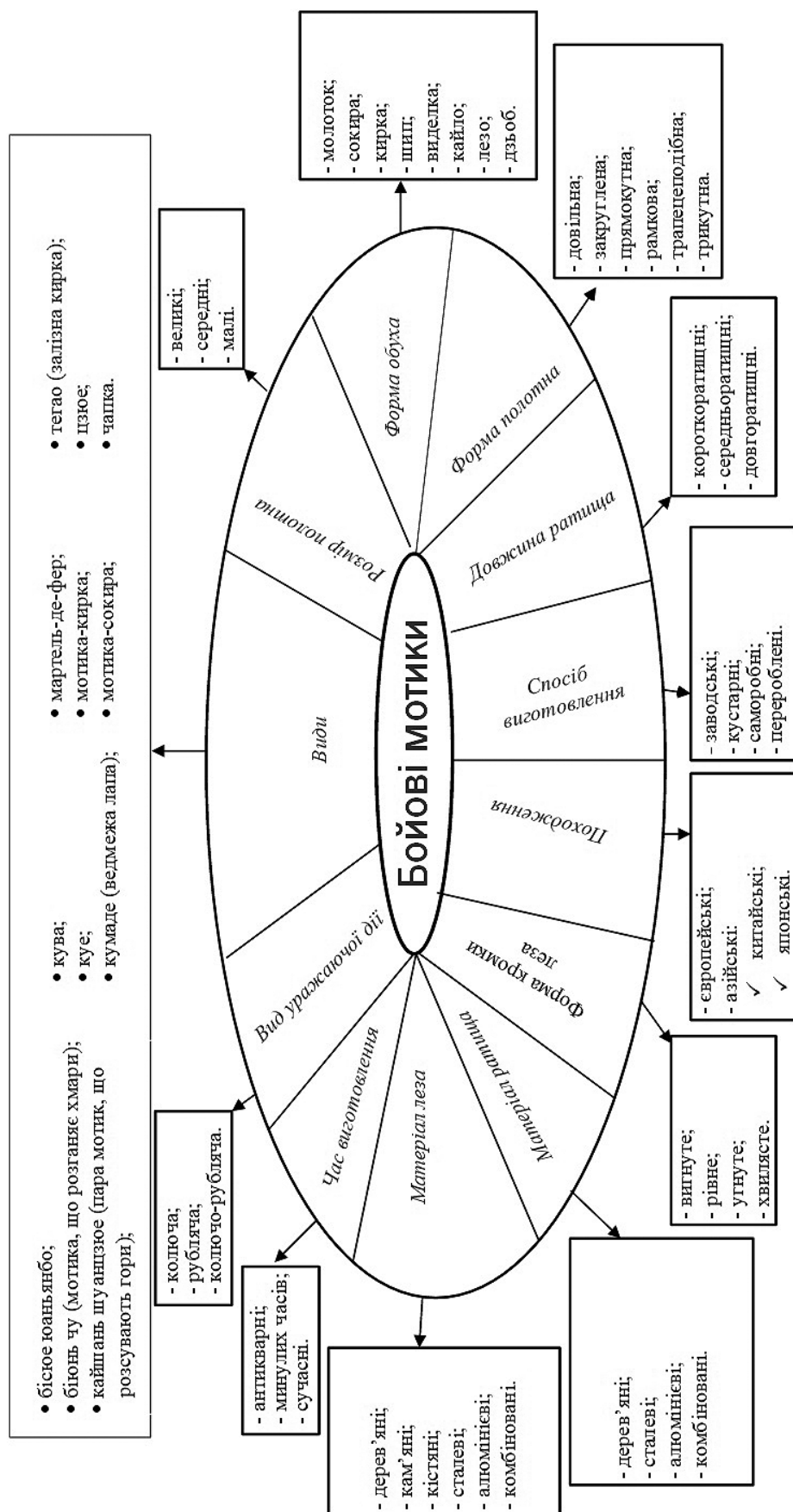
- молоток;
- сокира;
- кирка;
- шип;
- виделка;
- кайло;
- лезо;
- дзьоб.

Вила за способом виготовлення:

- заводські (промислові);
- кустарні;
- саморобні;
- перероблені (наприклад, із сільськогосподарського знаряддя).

Вила за часом виготовлення:

- антикварні (виготовлені понад 100 років тому та мають

художнє, наукове, історичне, етнографічне та інше значення);

- минулих часів;
- сучасні.

Рис. 6.54. Класифікація бойових мотик

7. СЕРП

Серп (лат. *Falx*, англ. *Sickle*) винайшли в Межиріччі й спочатку використовували як сільськогосподарський інвентар (рис. 7.1—7.2), а пізніше як зброю.

В Японії до нашої ери використовували кам'яні ножі-серпи. Особливо небезпечними були японські серпи на подовжених дерев'яних ратищах

[61]. Серпом як зброєю також користувалися під час українських селянських повстань, адже ним зручно діставати вершника на скаку.

У давньогрецькій міфології бог Кронос мав серп, виготовлений тельхінами з алмазу, який міг розрізати все. За одним із міфів, саме серпом Кронос убив свого батька Хаоса.

Рис. 7.1. Шумерський серп жнивдаря з обпаленої глини (Ірак, III тис. до н. е.)

Рис. 7.2. Давньоєгипетські жнеці часів правління Тутмоса III (XVIII династія, серед. II тис. до н. е.)

7.1. Сільськогосподарські серпи

Сільськогосподарський серп (лат. *Agriculturae Falcem*, англ. *Agricultural Sickle*) — знаряддя для зрізання злаків і трав, що має закруглене лезо (зазвичай сталеве), яке звужується до вістря, і коротке дерев'яне руків'я. Це одне з найдавніших знарядь землероба для збирання зернових культур [45, 76]. Відомо, що для збирання злаків

стародавні люди використовували кам'яні серпи, а найдавнішими зразками серпів є кістяні. Його використовували до кінця XIX ст.

Багато серпоподібних лопатей, датованих епіпалеолітичною епохою (XVIII—VIII ст. до н. е.), було розкопано на об'єктах навколо Ізраїлю. В епоху неоліту на території сучасної України

жали крем'яними серпами або дерев'яними з крем'яними зубцями (вкладками) (рис. 7.3—7.8) [57].

Рис. 7.3. Крем'яний серп
(Україна, бронзовий вік)

Рис. 7.4. Крем'яний серп (Рівненська
обл., Україна, епоха пізньої бронзи)

Рис. 7.5. Крем'яний серп завдовжки
155 мм (Україна, Стжижівська культура,
1-ша пол. II тис. до н. е.)

Рис. 7.6. Крем'яний серп
(Волинська обл., Україна)

Рис. 7.7. Крем'яний серп
(Чернігівська обл., Україна)

Рис. 7.8. Крем'яний серп
завдовжки 137 мм (Україна)

Трипільський серп мав крем'яну вкладку (лезо) та дерев'яну або кістяну оправу.

Конструкція серпів за час існування трипільської культури зазнала значних змін: серпи раннього періоду та першої половини середнього періодів мають леза з кількох крем'яних вкладок невеликого розміру. Вкладки завдовжки 45—70 мм могли вставляти в паз оправу під кутом або прямо. У поселенні Лука-Врубльовецька знайдено 144 такі вкладки. Усі вони мають паралельні бічні грані. Вставляючи вкладки в оправу під невеликим кутом, трипільець отримував серп із лезом, утвореним із кількох великих зубців (рис. 7.9—7.14) [26, 57, 93].

Рис. 7.9. Кістяний серп
з крем'яними зубцями (неоліт)

Рис. 7.10. Серп кам'яного віку

Рис. 7.11. Вигнутий дерев'яний серп
із крем'яними зубцями (неоліт)

Рис. 7.12. Рівний дерев'яний серп
із крем'яними зубцями (неоліт)

Рис. 7.13. Трипільський серп із крем'яними вкладками

Рис. 7.14. Трипільський серп із дерев'яними вкладками

З другої половини середнього періоду трипільської культури починають розповсюджуватися серпи з лезом із однієї цільної зубчастої пластини. Руків'я виготовляли з дерева або рога. Одне незбиране лезо кріпилося в руків'я під певним кутом (цей вид серпів отримав назву «тип Гребнів»). У різних місцях було знайдено багато таких серпів.

У поселенні землеробів і скотарів на північному сході Піренейського півострова Ла Драга (5400—4900 рр. до н. е.) 1995 р. було знайдено дерев'яний серп з бузини та крем'яною бічною вставкою (рис. 7.15).

Рис. 7.15. Дерев'яний серп епохи неоліту завдовжки приблизно 200 мм (Іспанія)

У західних областях України крем'яні серпи виготовляли надбужські племена [36, 56, 78—79]. Натомість племена із зрубної культури виготовляли бронзові серпи (рис. 7.16—7.19), однак крем'яні ще довго були у використанні.

Рис. 7.16. Бронзовий серп (Харківська обл., Україна, зрубна культура) [36]

Рис. 7.17. Серп епохи пізньої бронзи вагою 500 г завдовжки 235 мм із лезом завширшки 50 мм (Житомирська обл., Україна)

Рис. 7.18. Бронзовий серп (м. Будишин, Сербія, лужицька культура, 1300—1150 рр. до н. е.)

Рис. 7.19. Бронзовий серп з гаком (Середнє Подніпров'я, рання культура Сабатинівки)

Кельтські друїди використовували бронзові серпи як ритуальні (рис. 7.20—7.21) [32, 199].

Рис. 7.20. Кельтський бронзовий ритуальний серп друїда (Австрія, гальштатська культура, 800—400 рр. до н. е.)

Рис. 7.21. Кельтський бронзовий ритуальний серп друїда (800—400 рр. до н. е.)

У Кенії ритуальні серпи були декоративними предметами для ритуальних танців на початку посушливого сезону (їх носили над головою, щоб забезпечити рясні врожаї). «Залізна валюта» у формі серпа, створена ремісниками народу матакам (Камерун), мала форму ручного серпа, щоб вшанувати залежність громади від знарядь для збирання врожаю (рис. 7.22).

Рис. 7.22. Камерунський ритуальний сталевий серп

Сталеві серпи з'явилися наприкінці V ст. до н. е. (рис. 7.23), коли кельтське плем'я теврисків досягло земель сучасного Мукачева, про що свідчать викопані у с. Брестів кельтські сталеві серпи [56].

Рис. 7.23. Сталевий серп залізного віку (Іспанія, кін. V ст. — поч. VI ст.) [93]

Хлібороби й жінки могли використовувати серпи як зброю у разі несподіваного нападу ворогів, коли чоловіки-воїни не могли їх захистити. Такими серпами можна було завдавати різучі або колото-різучі рани.

У XX ст. селяни масово використовували сталеві серпи (рис. 7.24).

Рис. 7.24. Сталевий серп (м. Трускавець, Україна, 1920)

Серп також використовували для оскоплення (рис. 7.25—7.26).

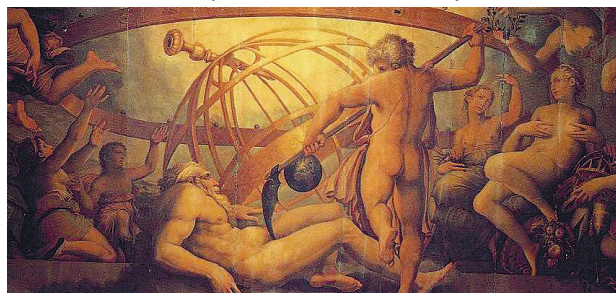

Рис. 7.25. Оскоплення Урана Кроном (Дж. Вазарі, Ж. Христофано, XVI ст.)

Рис. 7.26. Мініатюра рукопису «Романа про Розу» (XV ст.)

7.2. Бойові серпи

Серп бойовий (лат. *Pugna Falx*, англ. *Battle Sickle*) — холодна клинкова ратищна зброя колючо-ріжучо-рублячої дії, трансформована з сільськогосподарського серпа шляхом подовження руків'я, додаткового вигину та потовщення клинка, кріплення додаткових уражаючих і захисних елементів тощо. Він мав коротке ратище та сильно вигнутий клинок із гострим внутрішнім лезом (рис. 7.27). Як зброю серп використовували спочатку фракійці й даки, пізніше римляни (як обложний гак, а також для підрізання ніг коней).

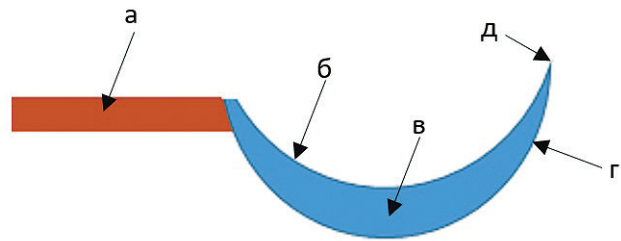

Рис. 7.27. Схематична будова бойового серпа (а — ратище, б — лезо, в — клинок, г — обух, д — вістря)

У першому томі фехтувального трактату середини XVI ст. «*De Arte Athletica*» П. Г. Майра [169—170] представлено методи фехтування за допомогою серпів (рис. 7.28—7.37).

Рис. 7.28. Методи фехтування за допомогою серпів

Рис. 7.29. Методи фехтування за допомогою серпів

Рис. 7.30. Методи фехтування за допомогою серпів

Рис. 7.31. Методи фехтування за допомогою серпів

Рис. 7.32. Методи фехтування за допомогою серпів

Рис. 7.33. Методи фехтування за допомогою серпів

Рис. 7.34. Методи фехтування за допомогою серпів

Рис. 7.35. Методи фехтування за допомогою серпів

Рис. 7.36. Методи фехтування за допомогою серпів

Рис. 7.37. Методи фехтування за допомогою серпів

Найчастіше в науковій літературі згадують про бойові серпи:

- азійські (афганські, бактрийські, вірменські, індійські, індонезійські, китайські, корейські, малайзійські, непальські, японські);
- американські;
- африканські;
- європейські.

7.2.1. Азійські бойові серпи

7.2.1.1. Афганські бойові серпи

Лохар (лат. *Lohar*, англ. *Lohar*), або **лор**, або **даас** — складаний бойовий серп завдовжки 300—450 мм із клинком завдовжки 100—150 мм, який був на озброєнні військ Афганістану (рис. 7.38—7.41).

Рис. 7.38. Лохар у складаному положенні (кін. XIX ст. — поч. XX ст.)

Рис. 7.39. Лохар у розкладаному положенні (кін. XIX ст. — поч. XX ст.)

Рис. 7.40. Нескладаний лохар

Рис. 7.41. Нескладаний лохар

З'явився наприкінці XIX ст. в Афганістані. Спочатку його широко використовували як сільськогосподарський інвентар або як ніж для відколювання цукру або льоду, потім — як холодну або ритуальну зброю. Клинок виготовляли зі сталі, він мав дещо вигнуте лезо. Ратище виготовляли з кістки або деревини у формі усіченого конуса. Болстер та наверхища мали вигляд латунних або мідних ковпачків. Кістяні й металеві деталі ратища могли бути вкритими гравіюванням, чеканкою і всічкою латуні, міді або срібла. Майже кожний лохар виготовляли під конкретного володаря.

Іноді ратище має дві частини, розширюється на кінці та декорується орнаментом. Лохар складається втричі, унаслідок чого його розмір зменшується до 240 мм. Клинок серпа можна було розвернути на більший кут, а клинок, шийка та ратище знаходилися майже на одній осі, збільшуючи розмір до 500 мм. У такому положенні можна було завдавати ріжучо-рублячі удари (рис. 7.42—7.43).

7.42. Складаний утричі лохар

7.43. Складаний утричі лохар

Відомо, що серп у народів Центральної Азії є сакральним предметом. Відомо про танець із серпами, що відтворює процес жнив, який виконують винятково

чоловіки, а також жіночий танець із серпами (танець лелеки), пов'язаний із культом родючості. У деяких районах Афганістану серп використовували для перерізання пуповини новонародженому, а також вважали надійним захистом від злих духів.

У 1871 р. англійці в Індії прирівняли сільськогосподарський інструмент до зброї, відзначивши, що знаряддя праці використовують для завдання травм і вбивства [92], тому на початку XX ст. лохар внесено до «Переліку закону про зброю», у якому зазначено заборонену до носіння зброю.

7.2.1.2. Бактрійські бойові серпи

Бактрійський меч-серп (лат. *Bactrianus Gladius Falcis*, англ. *Bactrian Sword-Sickle*) — серповидний меч-серп завдовжки 460 мм із кованої міді, дещо схожий на хопеш, але з вигнутим профілем, який закінчується потовщенням як у булави (рис. 7.44—7.45), розповсюджений у Бактрії (сучасна територія Таджикистану, Узбекистану й Афганістану). Клинок має тупий товстий обух, що звужується в центральній частині. Хвостовик клинка вставляли в ратище, виготовлене зі слонової кістки або шкіри.

Рис. 7.44. Бактрійський меч-серп без ратища (2500—2000 р. до н. е.)

Рис. 7.45. Бактрійський меч-серп без ратища (2500—2000 р. до н. е.)

7.2.1.3. Вірменські бойові серпи

Серп-ятаган (лат. *Falx-Asinase*, англ. *Scimitar-Sickle*) — ятаган із серпоподібним клинком завдовжки 691 мм, заточений по зовнішній кромці (рис. 7.46). Клинок однолезовий і вигнутий із трьома глибокими вузькими долами. Поверхня клинка позолочена, покрита гравіюванням у вигляді переплетених виноградних лоз.

Ратище бронзове, характерне для турецької та близькосхідної холодної зброї, прикрашене гравіюванням полювання на вовків.

Наверштя роздвоєне, нагадує козяче копито з гравіюванням чоловічої фігури.

Рис. 7.46. Вірменський серп-ятаган (1-ша пол. XIX ст.)

7.2.1.4. Індійські бойові серпи

Куйтс (лат. *Kuts*, англ. *Kuts*) — бойовий серп, схожий на фалькс (рис. 7.47).

Рис. 7.47. Куйтс

Банк (лат. *Ripat*, англ. *Bank*), або **ханджар** — традиційний бойовий серп завдовжки 110—250 мм маратхів, що проживають на території індійського штату Махараштра (рис. 7.48—7.51).

Ці серпи згадано в одній із балад «Шаширі каван», присвяченій взяттю монгольської фортеці Сінхагад військами під проводом легендарного маратхського генерала Танаджі Малузаре на прізвисько Сімха (лев). Військо маратхів описано як «12000 чоловіків, озброєних ціпками та серпами, заткнутими за пояс».

Рис. 7.48. Індійський банк зі сталевими клинком і піхвами, інкрустований золотом та сріблом, ратище зі слонової кістки (XIX ст.)

Рис. 7.49. Індійський банк зі сталевими клинком і піхвами, інкрустований золотом, нефритом, перлинами та оксамитами, ратище зі слонової кістки (XIX ст.)

Рис. 7.50. Індійський банк зі сталевим клинком і болстером, накладки ратища — із рогу (XVIII—XIX ст.)

Рис. 7.51. Індо-перський банк зі сталевим клинком і ратищем, прикрашеним срібними візерунками (XIX ст.)

Аюдха-каті (лат. *Ayudha Katti*, англ. *Ayudha Katti*), або **айда-каті**, або **айдха-каті** — бойовий ніж-серп завдовжки 540 мм (рис. 7.52—7.55), зброя та знаряддя народу кодагу. Має широкий вигнутий листоподібний клинок завдовжки приблизно 500 мм із заточкою по внутрішній кромці та на вершці зазвичай у вигляді пластини краплеподібного перетину.

Рис. 7.52. Аюдха-каті

Рис. 7.53. Аюдха-каті (XVIII ст.)

Рис. 7.54. Різновид бойового аюдха-каті без наверхщя

Рис. 7.55. Аюдха-каті

Аюдха-каті походить від знаряддя для прорізання густих заростей. На відміну від більшості клинків аюдха-каті носять без піхов. Форма клинка схожа з турецьким ятаганом і північноіндійським сосун патах, що свідчить про

його спорідненість із давньогрецьким клинком копіс. Клинок завдовжки приблизно 380 мм, завширшки до 90 мм.

7.2.1.5. Індонезійські бойові серпи

Целурит (лат. *Celurit*, англ. *Celurit*), або **челурит**, або **члурит**, або **арек**, або **сабіт**, або **карит** (на Філіппінах) — вид бойового серпа завдовжки 380—460 мм, традиційний для мадурців, одного з народів Індонезії, лезо якого завдовжки 190 мм вигнуте як півмісяць (рис. 7.56—7.59). Часто використовували в мадурській дуелі — чарок [8, 94, 119, 166].

Рис. 7.56. Індонезійський каріт (поч. XX ст.)

Рис. 7.57. Целурит (кін. XIX ст.)

Рис. 7.58. Целурит (Східна Ява)

Для виготовлення леза серпа спочатку використовували бронзу, на початку нашої ери і до сьогодні — сталь.

Ратище зазвичай виготовляли з деревини (наприклад, квіткова деревина, деревина стингі, гуава клутук, темохо та ін.), рідше — із рогу. Для кращого кріплення леза в ратищі нерідко використовували металеве кільце — больстер. На навершці іноді кріпили мотузку завдовжки 100—150 мм, яку можна використовувати як темляк або для підвищування чи прив'язування серпів.

Піхви виготовляли зі шкіри буйвола, бика або іншої худоби, вони мали зав'язку на кінці ратища для безпеки. Щоб легше було виймати серп із піхов, прошивають лише $\frac{3}{4}$ піхов серпа.

Рис. 7.59. Целурит (репліка)

Форма целуриту відрізняється від форми аналогічних знарядь інших районів Малайського архіпелагу, які називають аритом або сабітом. Її характерними рисами є відносно невеликий вигин леза та обов'язкове гостре вістря. Целурит носять на поясі, у піхвах як ніж або кинджал. Через війну целурит залишився єдиним озброєнням, доступним островітянам, а навички володіння ним виявилися особливо затребуваними [151, 234].

За формою леза целурит може бути з квітковим лезом, або з лезом курячого пір'я вулу. За розмірами вони можуть бути п'яти розмірів — від 5 (найменшого) до 1 (найбільшого).

Призначеному для чарок целуриту приписують деякі сакральні властивості [160, 234].

Прийоми з целуритом є елементами індонезійського різновиду бойового мистецтва силат (рис. 7.60) [133, 160, 234].

Рис. 7.60. Тренування із силату

Куджанг (лат. *Kujang*, англ. *Kujang*) (назва на західній Яві), або **куді** (лат. *Kudi*, англ. **Kudi**) (назва на східній Яві) — яванський бойовий серп, розповсюджений серед етнічної групи сунді (рис. 7.61—7.64). Походить від сільськогосподарського серпа в період раннього середньовіччя між IV та VII ст. н. е. Сунді вважали, що у формі кунджга криється магічна сила, тому його використовували для магічних обрядів.

Рис. 7.61. Куджанг (Західна Ява)

Рис. 7.62. Куджанг

Рис. 7.63. Куджанг

Рис. 7.64. Куджанг

Легенда свідчить, що під час медитації царю було наказано переробити форму куджангу відповідно до форми острова Джава Двіпа (сучасна назва — Ява). Він викликав майстра Мпу Вінду Супо і наказав зробити зброю згідно з його описом. Особливостями створеного серпа стала форма у вигляді острова Ява і три отвори або виточення на обуху клинка, які символізували три іпостасі божественної глави в індуїзмі — Брахма, Вішну та Шива, а також тодішній політичний устрій Яви, що мав три найбільші царства — Пенггінг Вівараддя (східна частина острова), Камбанг Путіх (північно-східна частина острова) і королівство Паджаджаран Макукухан (західна частина острова). Відтоді куджанг став церемоніальною зброєю знаті.

Легендарними майстрами, які виготовляли куджанг, були Мпу Віндусарпо, Мпу Рамаяді та Мпу Меркукундо.

Його використовували як амулет і талісман знаті давнього королівства Паджаджаран Макукухан за часів правління Прабху.

Цікаво, що відступництво населення Яви в бік ісламу наклало відбиток на форму куджангу: було змінено форму клинка, якому почали надавати контури, близькі до написання арабської літери «сін», що відображала

основні концепції мусульманського богослов'я. Нова форма куджангу нагадувала про відданість ісламу та дотримання його вчення. Три отвори на обуху замінили на п'ять, нагадуючи про п'ять стовпів ісламу — хамсат аркан альіслам.

Сьогодні форми серпа різноманітні (рис. 7.65), а кількість отворів може варіювати (2, 3, 4, 5, 7), так само, як і розміри клинка (від довжини долоні до довжини ліктя). В обробці широко використовують кольорові метали, клинок зазвичай виконують із зварної сталі.

Виокремлюють чоловічі та жіночі куджанги (чоловічі мають більш виражене вістря клинка).

Рис. 7.65. Сучасний куджанг

Куджанг використовували в бойовому мистецтві силат такі майстри, як Пак Херман, Абу Ріта.

Сьогодні яванці часто використовують куджанги для прикрашання будинку, тому що вважають, що вони приносять удачу, славу та здоров'я. Здебільшого їх розташовують вертикально, попарно, на почесному місці, лезами назустріч одне одному. За місцевою легендою, категорично заборонено фотографуватися, стоячи між двома ножами, адже вважають, що порушник заборони неодмінно помре протягом року.

Немусульманські конфесії також ушановують куджанг (наприклад, буддисти в п'яти отворах бачать п'ять основних заповідей буддизму (панчашила) — не убий, не бери чужого, не бреш, не пиятикуй, не чини перелюбу).

7.2.1.6. Китайські бойові серпи

У Китаї бойовий серп існує у двох варіантах:

- із доволі коротким і відносно прямим лезом і дещо вигнутим ратищем, техніка володіння ним — різноманітні чипляючі та підбиваючі удари лезом й обухом;
- із прямим ратищем і двобічним лезом, техніка володіння ним — різноманітні підрізаючі удари (цзичжуалянь, цаолянь, чжубан, гоубан).

Часто китайський серп використовують як парну зброю [89].

Басан (лат. *Basan*, англ. *Basan*, кит. 巴桑) — бойовий серп, різновид курячого серпа, що має один центральний зуб й один бічний серпоподібний гак у вигляді курячого кігтя (рис. 7.66). Його названо на честь басана — вогнедишного курчати зі східного королівства, пір'ям якого прикрашають верхню частину ратища. Завдовжки приблизно 450 мм із бойовою частиною завдовжки приблизно 80 мм.

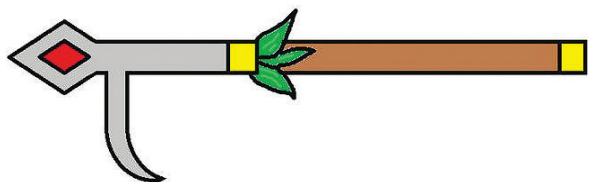

Рис. 7.66. Басан

Дгра зор (лат. *Dgra Zor*, англ. *Dgra Zor*, тиб. དྲག་ཟོར།) або **дра зор** — сакральний серп Тибету, що використовують для обезголовлювання і відсікання кінцівок.

Дордже (лат. *Jidaolian*, англ. *Jidaolian*, кит. 機到連) — ритуальний серп Тибету (рис. 7.67) завдовжки 137 мм і завширшки 58 мм, пов'язаний із концепцією просвітлення в тибетському буддизмі, він утворений із чотирьох спиць на піднятій центральній опорі, установлений на вершині квітки лотоса, яка обертається навколо серпоподібного залізного леза.

Лезо призначене для ритуалів зняття шкіри.

Рис. 7.67. Дордже (поч. XX ст.)

Холянь (лат. *Holian*, англ. *Holian*, кит. 霍利安 — вогняний серп або вогняний гак), або **хогоу** — різновид гоубана, клинки якого формою нагадують язика полум'я або риб'ячого хвоста, одне вістря якого спрямоване вниз і утворює лезо серпа, а друге — вертикально вгору та використовується для завдання колючих ударів (рис. 7.68). Довгоратищний варіант завдовжки приблизно 2000 мм, парний варіант — 700—800 мм.

Рис. 7.68. Холянь

Цаолянь (лат. *Caolian*, англ. *Caolian*, кит. 曹莲 — серп, який зрізає траву) — бойовий серп (рис. 7.69) із ратищем завдовжки 500—650 мм і клинком — 180—190 мм, глибина виїмки (показник її кривизни) — 27—29 мм. Із цією зброєю тренувався чернець Жужун (династія Цин).

Рис. 7.69. Цаолянь

Цзідаолянь (лат. *Jidaolian*, англ. *Jidaolian*, кит. 機到連), або **цзічжуалянь** — холодна зброя, різновид курячих серпів, центральний зуб якого більший та має серпоподібну форму, а бічний — протилежно спрямований у вигляді серпоподібного невеликого кігтя (рис. 7.70—7.73).

Рис. 7.70. Цзідаолянь

Рис. 7.71. Парні цзічжуалянь

Рис. 7.72. Китайський монах із парними цзідаолянь

Рис. 7.73. Цзічжуалянь

Цзілянь (лат. *Jilian*, англ. *Jilian*, кит. 吉連) — холодна зброя, різновид курячих серпів, центральний зуб якого має списоподібну форму, а бічний (бічні) — у вигляді серпоподібного кігтя (рис. 7.74). Використовують як одиночну, так і як парну зброю. Уважається особистою зброєю стилю Сінь Люхе.

Рис. 7.74. Цзілянь

Хушоубан (лат. *Hushouban*, англ. *Hushouban*, кит. 護手板) — комбінована холодна бойова зброя, що поєднує дубину й серп (рис. 7.75).

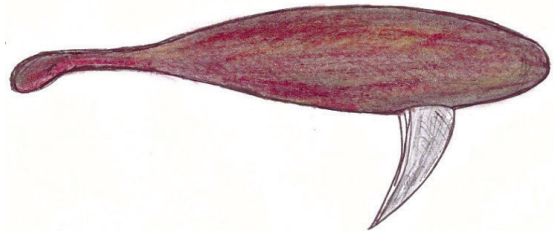

Рис. 7.75. Хушоубан

Хушоуфу (лат. *Hushoufu*, англ. *Hushoufu*, кит. 護手府) — комбінована холодна бойова зброя, що поєднує сокиру й серп (рис. 7.76).

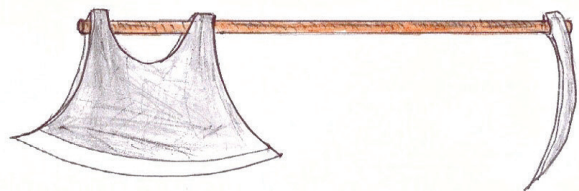

Рис. 7.76. Хушоуфу

7.2.1.7. Корейські бойові серпи

Нат (лат. *Nat*, англ. *Nat*, кор. 낫) — зброя, яка походить від сільськогосподарського серпа (рис. 7.77). Зазвичай воїни носили два серпи: один використовували для затримання супротивника або відвернення його атаки, а другий — для завдання ударів. Зараз нат використовують у хапкідо.

7.77. Тренування з натом

7.2.1.8. Малайзійські бойові серпи

Арит (лат. *Arit*, англ. *Arit*) — холодна зброя у вигляді широкого серпа з одnorучним або дворучним ратищем (рис. 7.78). Спочатку арит був сільськогосподарським інструментом

для рубки цукрової тростини та інших рослин (трави, рису, кукурудзи тощо) [90]. Одним ударом великого арита за раз можна було зрізати 30—40 очеретів. Пізніше його почали використовувати як зброю. Варіанти арита різняться формою леза: бендо, бабатан та пенгарітан (рис. 7.79).

Рис. 7.78. Арит

Рис. 7.79. Різновиди аритів

Бабатан (лат. *Babatan*, англ. *Babatan*) — різновид малайського бойового серпа завдовжки 400—600 мм (рис. 7.80—7.83) із великим округло вигнутим лезом, що найбільше схожий на європейський серп. Довжина ратища варіює, існують варіанти для однієї та обох рук.

Рис. 7.80. Бабатан

Рис. 7.81. Бабатан

Рис. 7.82. Бабатан

Рис. 7.83. Бабатан (XX ст.)

Бендо (лат. *Bendo*, англ. *Bendo*) — різновид малайського бойового серпа завдовжки 400—600 мм для ближнього бою, для якого характерне пряме з невеликим вигином на кінці лезо (рис. 7.84—7.88). Використовували жителі Індонезії, Малайзії, Філіппін, Східного Тимору.

Рис. 7.84. Бендо (XX ст.)

Рис. 7.85. Бендо

Рис. 7.86. Бендо

Рис. 7.87. Бендо

Рис. 7.88. Бендо з піхвами

Пенгарітан (лат. *Pengaritan*, англ. *Pengaritan*) — різновид малайського бойового серпа з вигином леза посередині, під кутом приблизно 90°. Зовні схоже на бендо, але має довшу вигнуту частину леза (рис. 7.89—7.92). Використовували жителі Індонезії, Малайзії, Філіппін, Східного Тимору.

Рис. 7.89. Пенгаритан

Рис. 7.90. Пенгаритан

Рис. 7.91. Пенгаритан

Рис. 7.92. Індонезійка з пенгаританом

Семак уданг (лат. *Semak Udang*, англ. *Semak Udang*) — малайсько-індонезійський кинджал із

S-подібним дволезовим серпоподібним клинком колючо-ріжучої дії (рис. 7.93—7.94).

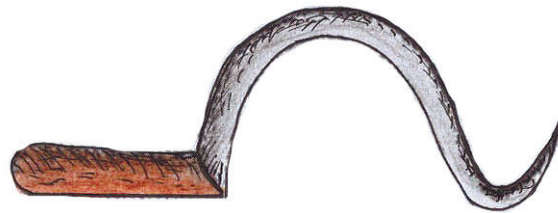

Рис. 7.93. Семак уданг

Рис. 7.94. Бойова бронзова частина семак уданга завдовжки 160 мм і завтовшки 3 мм (1200—800 рр. до н. е.)

Сегу (лат. *Segoo*, англ. *Segoo*) — малайзійський бойовий серп, аналог японської ками (рис. 7.95).

Рис. 7.95. Сегу

7.2.1.9. Непальські бойові серпи

Кукрі (лат. *Kukri*, англ. *Kukri*, неп. खुकुरी) або **кхукпі**, або **хукрі**, або **хокрі**, або **кукурі** — бойовий ніж-серп гуркхів (рис. 7.96—7.98).

Рис. 7.96. Кукрі (репліка)

Рис. 7.97. Кукрі армії гуркхів (кін. XIX ст. — поч. XX ст.)

Однолезовий клинок має різкий вигин вниз у вигляді крила яструба. Між п'ятою і лезом — виїмка чо у формі сліду корови — священної в Непалі тварини. Заточка леза має V-подібну форму й забезпечує максимальний розщиплювальний ефект під час зіткнення з перешкодою. Центр ваги зміщено вперед від ратища, що дає змогу завдавати потужні рублячі удари, використовуючи насамперед інерцію зброї, а не м'язові зусилля. З обох боків клинка є доли (імітація «Меча Шиви»).

Рис. 7.98. Військовий воронений кукрі МКІІ, який видавали підрозділам британських гуркхів (1917)

Ратище має катушкову форму з увігнутими бічними поверхнями. У центральній частині є потовщення у формі кільця, призначені для зручності тримання в руці. Піхви дерев'яні, обтягнуті шкірою. У комірках піхов зазвичай розміщуються два додаткових предмети — чакмак (інструмент для заточки леза) і карда (невеликий ніж для дрібних робіт), іноді таких предметів у піхвах може знаходитися до десяти (рис. 7.99).

Рис. 7.99. Додаткові приладдя кукрі

Згідно з однією з версій, кукрі походить від серпа, яким користувалися мешканці гірської країни Непалу.

Інша версія свідчить, що ніж походить від грецької зброї (копіс), яка потрапила в цей регіон з армією Олександра Македонського, а до того прийшла до Еллади з Африки (кхопеш). Вважається, що кукрі існував 2500 років тому, однак набув популярності лише під час англо-непальської війни (1814—1815) після формування британсько-індійської армії (горкха).

Кукрі — це не лише зброя або домашній ніж у непальському суспільстві, він пов'язаний із традиційними віруваннями, цінностями та міфами, а також має релігійне значення. Уважають, що кукрі, витягнуте з піхов, має відчуття крові, перш ніж знову повернутися назад.

Сьогодні в Непалі кукрі озброєні не лише військові, а й поліцейські.

Кхурмі (лат. *Khurmi*, англ. *Khurmi*) — бойовий ніж-серп, жіноча версія кукрі (рис. 7.100).

Рис. 7.100. Кхурмі (репліка)

Рам дао (лат. *Ram Dao*, англ. *Ram Dao*) — ритуальний меч-серп (рис. 7.101—7.102) завдовжки 495—810 мм.

Рис. 7.101. Рам дао (долина Катманду, Непал, ХІХ ст.)

Рис. 7.102. Рам дао (долина Катманду, Непал, ХІХ ст.)

Це вишукані мечі-серпи з долини Катманду, призначені для

жертвопринесення тварин, перерізанню їм шиї або повністю обезголовлювання на церемоніях для заспокоєння індуїстської богині Калі (у XVIII ст. у Непалі відмовилися від принесення їй людських жертв). Леза виготовлені зі сталі, мають тонке гравіювання квіткових і геометричних смуг й інкрустовані латунню з обох боків із оком і бровою. З обох сторін зображено хамса (святий лебідь). Ратище дерев'яне з металевими болстером і навершцям.

Пізніше рам дао поширилися на території Бенгалії (сьогодні ця територія поділена між Бангладеш та Індією), передня частина клинка дещо змінилася, вістря загинають угору (рис. 7.103—7.104).

Рис. 7.103. Бенгальський рам дао

Рис. 7.104. Бенгальський рам дао (кільця зі дзвониками призначені для дзвону під час проведення ритуалів)

Кухілон (лат. *Kuhilon*, англ. *Kuhilon*) або **кхухілон** — бойовий ніж-серп із широким вигнутим клинком, аналог індійського аюдха-каті (рис. 7.105).

Рис. 7.105. Кухілон

7.2.1.10. Японські бойові серпи

Японські бойові серпи традиційно класифікують за цивільним або військовим призначенням. Цивільні серпи мають коротке лезо у вигляді дзьоба папуги. До них належать окінавські серпи й варіанти ками, яку використовували ніндзя. Серп військового типу має лезо вакідзасі, що кріпиться перпендикулярно до ратища і може мати обоюдогостру заточку. Зброю тримали однією або обома руками.

Гекен (лат. *Hesk*, англ. *Hesk*, яп. げけん) — бойовий серп на довгому ратищі з додатковим лезом у вигляді півмісяця на обуху (рис. 7.106). Гекен був перетворений з ками, його використовували самураї, на яких були покладені поліцейські функції, проти кінних воїнів.

Рис. 7.106. Гекен

Какусі-гама (лат. *Kakushi-gama*, англ. *Kakushi-gama*, яп. かくしがま) або **тата-гама**, або **ната-гама** — маленький одноручний бойовий серп, менший за каму.

Кама (лат. *Kama*, англ. *Kama*, яп. かま), або **нітьо-гама**, або **ірана** — бойовий серп рублячо-ріжучої дії з коротким вигнутим лезом, насадженим перпендикулярно до короткого ратища (рис. 7.107—7.108). Найбільш поширений на Окінаві.

Рис. 7.107. Ками з піхвами

Рис. 7.108. Парні ками

Прототипом ками був сільсько-господарський інструмент для збирання рису, який набув бойового значення після анексії Окінави Японією та введення заборони на холодну зброю, замість якої використовували серпи, вила, молотила (нунчаки) та розпушувачі ґрунту (саї). Кама була дуже легкою та швидкою зброєю.

Найчастіше серп був дещо вигнутим, із широким сталевим лезом, заточеним по внутрішній кромці, і недорогим. Ратище завдовжки 150—600 мм, лезо завдовжки 150—300 мм.

В окремих випадках кама мала складаний клинок (для зручності й скритності носіння) та захисну гарду (для захисту кисті руки й використання її як кастета). Наверштя ратища іноді було посилене сталевими кільцем. Довга металева трубка біля клинка (якщо вона була) не давала змогу перерубувати ратище мечем.

Каму застосовують подібно до європейського клевця (колюча дія), але завдяки лезу вона може завдавати рублячі й ріжучі удари. Найефективніше використовувати в ближньому бою або як металеву зброю. За допомогою ками можна було підрізати ноги людям і коням, обезголовлювати вершників, відхиляти уколи списів та удари мечів. У самурайських школах бугей каму розглядали як бронебійну зброю спрямовану проти супротивника в обладунках із завданням важких травм, перерізання м'язів, сухожилів, життєво важливих вен та артерій. Певного поширення ками набули на флоті, де їх застосовували як багри

для підтягування ворожих човнів під час абордажу та обрубання морських водоростей, що ускладнювали пересування суден на мілководді.

Недоліками ками під час фехтування є непридатність для колючих випадів, а під час парирування ратище без додаткового захисту можна було легко перерубати.

Ці серпи популярні в ніндзя, які використовували їх не тільки як зброю, а як й інструмент для перерізання загороджень із мотузок, пасток, ниток, прикріплених до сигнальних тріскачок, прорізування проходів у чагарниках і густому лісі. Камадзюцу — традиційне японське мистецтво бою з камою (рис. 7.109), належить до програми навчання у школах Ямамото Мухен-рю, Ягю Синган-рю, Іккан-рю, Іссін-рю, Касіма Синкагер-рю, Кентоку-рю та ін.

Рис. 7.109. Обладунки спортсменів, які займаються камадзюцу

Кама-хоко-ярі (лат. *Kama-hoko-yari*, англ. *Kama-hoko-yari*, яп. 釜鉾槍) — холодна ратищна зброя завдовжки до 1440 мм у вигляді двозуба, центральний зуб якої має списоподібну форму, а бічний — серпа (рис. 7.110—7.112).

Рис. 7.110. Старовинний кама-хоко-ярі

Рис. 7.111. Японські воїни з кама-хоко-ярі (реконструкція)

Рис. 7.112. Кама-хоко-ярі з піхвами
(період Едо)

Кусарі-гама (лат. *Kusari-gama*, англ. *Kusari-gama*, яп. 鎖鎌) або **наге-гама** — комбінована холодна зброя у вигляді серпа з ланцюгом й обтяжувачем (фундо) різноманітної форми.

З'явилася серед японських селян [217] для зрізання рису або трави для коней у період Асука [174]. За іншою версією, кусарі-гама виникла в період Муроматі [139]. У період Едо кусарі-гама була особливо популярною серед жінок [163]. Популярність цієї зброї в епоху Сенгоку зумовлена боротьбою провінцій і прихованими вбивствами.

Спочатку воїни використовували цю зброю для розрубання перешкод із рослин і прорубування шляху, пізніше — як замасковану під сільськогосподарський інструмент зброю, до серпа додавши ланцюг із фундо (рис. 7.113—7.116).

Рис. 7.113. Кусарі-гама із шипованим фундо

Рис. 7.114. Кусарі-гама з циліндричним фундо

Рис. 7.115. Кусарі-гама зі сферичним фундо

Рис. 7.116. Бойові серпи різного розміру та форми, що використовували ніндзя Тогакуре рю

Ратище завдовжки до 600 мм, клинок — до 200 мм. Клинок розташований перпендикулярно ратищу, заточений по внутрішній кромці й закінчується вістрям. Ланцюг завдовжки до 2500 мм зазвичай кріпили до ратища біля наверстця, інколи — до обуха.

Техніка бою кусарі-гамою полягає в заплутуванні ворога ланцюгом з подальшою атакою камою (рис. 7.117).

Рис. 7.117. Фехтування з використанням тренувальних кусарі-гами й нагінати

Також, обернувши ланцюг з фундо, серп можна було метати в супротивника. Завдяки ланцюгу ця зброя давала змогу комбінувати дальній та ближній бій. Фундо могло оглушати або обеззброювати противника, серп — відбивати атаки, завдавати колючо-ріжучих ушкоджень і добивати супротивника. Іноді замість фундо використовували вибухові пакети, шматки палаючої тканини, смолоскипи або живих змій.

Кусарігамадзюцу — японське мистецтво бою з кусарі-гама, належить до програми навчання у школах Тендо-рю, Кога-ха Курокава-рю Ніндзюцу [95], Суйо-рю, Будзинкан і Синто Мусо-рю [217]. Різні школи кусарігамадзюцу використовують кусарі-гама різних форм (ланцюг може бути прикріплено до ратища або знаходиться біля леза, яке може бути зігнутим або прямим). Від особливостей будови кусарі-гаму залежать методи його застосування (рис. 7.118). Кусарігамадзюцу активно практикували різні клани ніндзя за часів феодальної Японії [217, 252].

7.118. Тренування з бойового мистецтва корю («стара школа») з використанням кусарі-гами

Кіокецу-сьоге (лат. *Kyoketsu-shoge*, англ. *Kyoketsu-shoge*, яп. 教決所外 — гнучка зброя дальньої дистанції) — бойовий серп із кинджалоподібним центральним наконечником на короткому ратищі, із довгим ланцюгом, мотузкою або людським (кінським) волоссям завдовжки 3000—5000 мм і металевим кільцем на кінці (рис. 7.119—7.120). Його використовували ніндзя провінції Іга. Вважають попередником кусарі-гами.

Рис. 7.119. Кіокецу-сьоге

Рис. 7.120. Кіокецу-сьоге

Кіокецу-сьоге — багатофункціональна зброя. Леза й вістря використовували для завдання колючо-ріжучих ударів, ланцюг або шнур — для лазіння, захоплення ворога в пастку, його зв'язування тощо. Цією зброєю можна було заплутати меч або іншу зброю і вирвати її з рук супротивника. Шнур і кільце іноді використовували для обмотування ніг ворога, щоб він спіткнувся. Зазвичай кільце було плоским для зручності завдання і відхилення ударів, його також використовували як допоміжний засіб для скелелазіння.

Нагацука-гама (лат. *Nagatsuka-gama*, англ. *Nagatsuka-gama*, яп. 長塚釜) — бойовий серп на довгому ратищі завдовжки 1000—1500 мм.

Наге-гама (лат. *Nage-gama*, англ. *Nage-gama*, яп. なげがま) — короткий бойовий серп із довгим ланцюгом без важкого фундо, який кріпився до ратища, та невеликими гаками у верхній частині ратища для перехоплення зброї супротивника (рис. 7.121). Наге-гама була завдовжки 350—400 мм, лезо завдовжки 200—250 мм і ланцюг — приблизно 2500 мм. Японські воїни застосовували наге-гами під час оборони замків і фортець, або розкручували на ланцюгу та кидали в нападників, а потім одразу смикали назад. Шпигуни-ніндзя використовували її як ефективну комбіновану зброю [285].

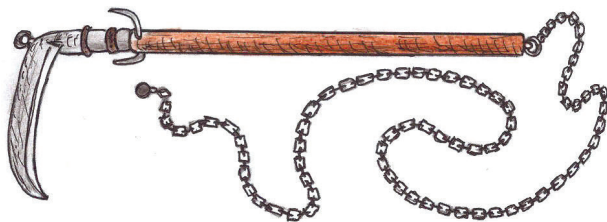

Рис. 7.121. Наге-гама

Наї-гама (лат. *Nai-gama*, англ. *Nai-gama*, яп. ナイガマ) — серп завдовжки 6 сяку (182 мм)) — бойовий серп на довгому ратищі колючо-ріжучої дії (рис. 7.122) завдовжки 1500—2500 мм. Використовували у XII—XIII ст. для підрізання ніг коням, обрубання морських водоростей, які ускладнювали рух човна на мілководді, та як багор на флоті.

Рис. 7.122. Тренування з наї-гама

Нітьо-гама (лат. *Nicho-gama*, англ. *Nicho-gama*, яп. にかま), або **ніче-гама** — невеликі парні бойові серпи, однакові або різні завдовжки (рис. 7.123).

Рис. 7.123. Нітьо-гама

О-гама (лат. *O-gama*, англ. *O-gama*, яп. おがま), або **оо-гама** (великий серп) — бойовий серп із цубою (рис. 7.124) завдовжки приблизно 1200 мм. Є різновид о-гами з прихованим у ратищі ножом.

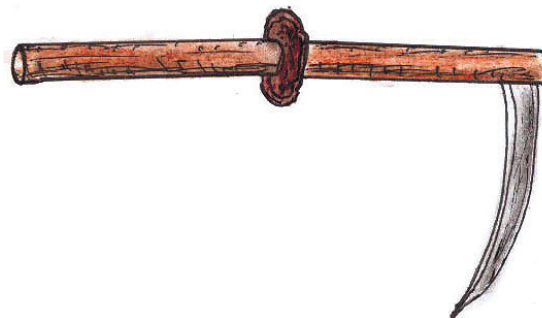

Рис. 7.124. О-гама

Оно-гама (лат. *Ono-gama*, англ. *Ono-gama*, яп. おのがま) — кама з гардою, яка виконує функцію кастета із шипами (рис. 7.125).

Рис. 7.125. Оно-гама

Рокусяку-гама (лат. *Rokushaku-gama*, англ. *Rokushaku-gama*, яп. 六尺鍬) — бойовий серп із ратищем завдовжки 1820 мм і невеликим лезом завдовжки приблизно 100 мм (рис. 7.126).

Рис. 7.126. Тренування з рокусяку-гама

Синобі-гама (лат. *Shinobi-gama*, англ. *Shinobi-gama*, яп. シノビガマ — шпигунський серп) — складаний бойовий серп на короткому ратищі, лезо якого притиснуто до ратища у складеному положенні (рис. 7.127).

Рис. 7.127. Сінобі-гама

Со-гама (лат. *So-gama*, англ. *So-gama*, яп. 双鎌) — серп із двома клинками завдовжки приблизно 90 і 120 мм на довгому ратищі завдовжки приблизно 1670 см (рис. 7.128).

Рис. 7.128. Тренування із со-гама

Тобігучі (лат. *Tobiguchi*, англ. *Tobiguchi*) — холодна зброя, серп-сокира періоду Едо завдовжки 300—520 мм (рис. 7.129—7.131). Іноді до ратища кріпили довгий ланцюг із гаками для захоплення супротивника з подальшим завдаванням ударів серпом. В окремих випадках використовували пожежники.

Рис. 7.129. Тобігучі часів Едо (1600—1868)

Рис. 7.130. Тобігучі часів Едо (1600—1868)

Рис. 7.131. Тобігучі з ланцюгом та гаками

Тоей-ноборі-гама (лат. *Toei-nobori-gama*, англ. *Toei-nobori-gama*, яп. 東映のぼりガマ), або **сокира-серп** — холодна ратищна зброя завдовжки 1700 мм із бойовою частиною у вигляді серпа з розширеним сокироподібним вістрям і заточеною нижньою та передньою кромками (рис. 7.132).

Рис. 7.132. Тоей-ноборі-гама

7.2.2. Американські бойові серпи

Американський бойовий серп (лат. *American Falcem Pugna*, англ. *American Battle Sickle*) — саперний серп із невеликим клинком завдовжки до 100 мм, розташований під кутом 90° до довгого ратища завдовжки 2730—3650 мм, який є на озброєнні армії США (рис. 7.133).

Рис. 7.133. Американський морський піхотинець із бойовим серпом

Ці серпи американці активно використовували в Афганістані. Завдяки розкладанню серпа військовослужбовець може безпечно визначити наявність вибухового пристрою в ґрунті (рис. 7.134) і спричинити контрольовану детонацію ураженої ділянки.

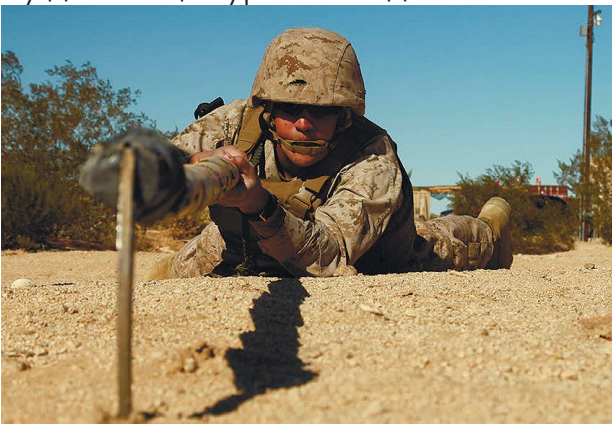

Рис. 7.134. Морський піхотинець із бойовим серпом

Для морських піхотинців створили бойовий серп (рис. 7.135) для зменшення ризику поранення або смерті під час виявлення саморобних вибухових пристроїв. Якщо піхотинці натрапляли на мурашину стежку або розрихлену землю, вони розкладали серп і досліджували підозрілу ділянку. Мурашина стежка — це зруйнований ґрунт, що вкриває дрот або тягне шнур. Серпи мають довге ратище, що дає можливість перевірити територію з укриття або уберегтися від безпосередньої небезпеки. Зазвичай вибухові пристрої підривали на місці (рис. 7.136).

Рис. 7.135. Американський морський піхотинець із бойовим серпом в Афганістані

Рис. 7.136. Солдат 82-ї повітряно-десантної дивізії, який ховається під час контрольованого підриву

Корво (лат. *Corvo*, англ. *Corvo*) — невеликий бойовий серп жителів Латинської Америки, який використовували для перерізання горла й обезголовлювання ворога (рис. 7.137). Вістря клинків нерідко вигнуті під кутом 90°. Під час Другої Тихоокеанської війни (1879—1883), яку вела Чилі проти Перу та Болівії, більшість чилійських солдатів носили корво (рис. 7.138).

Відомо про випадок, коли чилійський солдат увірвався в перуанський польовий госпіталь й обезголовив усіх поранених, які там знаходилися. Часто траплялося, що майже 90% тіл на полі бою були обезголовлені, оскільки

чильці не брали полонених (за винятком капітуляції всієї армії). Також вони перерізали горлянки своїм пораненим співвітчизникам.

Рис. 7.137. Корво в сучасній чилійській армії

Рис. 7.138. Лейтенант чилійської армії Х. Л. Х. Гандарільяс з корво за поясом (1879)

Корво розробив аргентинський генерал, губернатор Буенос-Айреса 1-ї пол. XIX ст. Х. М. де Росас. Вони слугували відмітним знаком мазоркерос (членів воєнізованої організації «Мазорка»), що складалася з відданих прихильників Росаса. Корво залишалися улюбленою зброєю чилійських шахтарів навіть наприкінці XIX ст. Зазвичай ними завдавали удари, намагаючись розпороти живіт та поранити обличчя. У деяких країнах короткі серпи для відсікання кінцівок та обезголовлювання є популярними навіть у наш час (наприклад, 1986 р. сальвадорських повстанців обезголовлювали за допомогою корво).

Корво виробництва FAMAE (*Fabricas y Maestranzas del Ejercito*) знаходиться на озброєнні спеціальних підрозділів чилійської армії.

Сака трипас (лат. *Saca Tripas*, англ. *Saca Tripas*) — складаний мексиканський серп іспанського типу, який у середині XIX ст. був одним із найпоширеніших видів зброї (рис. 7.139). Більшість ударів, які завдавали цим серпом, були спрямовані в живіт або пах, тому його називали потрошителем або кишкочером і часто використовували для дуелей.

Рис. 7.139. Сака трипас

Спочатку його використовували для розділювання кіз й овець і він був поширений у Мексиці, Іспанії, Чилі, Бразилії та Аргентині. Ратище зазвичай виготовляли з козячого рогу, лезо — із кованої сталі. Загальна довжина серпа — 250—280 мм. Вигнуте лезо має вигляд яструбиного дзьоба завдовжки приблизно 130 мм (рис. 7.140—7.143).

Рис. 7.140. Сака трипас у розкладаному положенні

Рис. 7.141. Сака трипас у складаному положенні

Рис. 7.142. Морський сака трипас у розкладаному положенні

Рис. 7.143. Морський сака трипас у складаному положенні

7.2.3. Африканські бойові серпи

Бендж (лат. *Benje*, англ. *Benje*) — серпоподібний меч-серп завдовжки приблизно 600 мм, поширений серед народу бенге в Конго, Центральноафриканській Республіці та Південному Судані (рис. 7.144—7.145). Клинок мав крутий вигин у центральній частині, поздовжні доли біля обуха та леза, між якими наносили малюнки. Ратище обмотували латунними смужками та смужками зі шкіри рептилій.

Рис. 7.144. Бендж (Конго, поч. XX ст.)

Рис. 7.145. Бендж (Конго, поч. XX ст.)

Ваншипта (лат. *Wanshipita*, англ. *Wanshipita*) — сталевий серп народу гаанда (рис. 7.146), що не мав вираженого вістря, а на обусі розташовані голки та невелика сокирка. Використовували для полювання, захисту від ворогів і церемоніальних заходів. Під час ритуальних танців у процесі поховання його тримали над головою, відзначаючи останній шлях до смерті.

Рис. 7.146. Ваншипта (Нігерія, серед. XX ст.)

Гбайя (лат. *Gbaya*, англ. *Gbaya*), або **за** — холодна зброя, яку народ гбайя використовував як бойовий і церемоніальний серп (рис. 7.147—7.148). Його носили через плече. Клинок і ратище виготовляли з кованої сталі з використанням плетеної шкіри. Серп використовували також як металю зброю.

Рис. 7.147. Гбайя (ЦАР, поч. XX ст.)

Рис. 7.148. Гбайя (Камерун, поч. XX ст.)

Гілій афар (лат. *Gilius Afar*, англ. *Gilius Afar*), або **колхад** — кинжал-серп, бойова холодна зброя, розповсюджена серед кочівників у Східній Африці (Ефіопія, Еритрея, Джибуті й Сомалі) (рис. 7.149—7.152).

Рис. 7.149. Гілій араф із кованим клинком, дерев'яним ратищем і піхвами зі шкіри крокодила (кін. XIX ст.)

Рис. 7.150. Гілій араф завдовжки 405 мм із клинком завдовжки 280 мм

Рис. 7.151. Гілій араф (поч. XX ст.)

Клинок дволезовий, має вигнуту листоподібну форму завдовжки від 100 до 650 мм. Лезо тонке, але достатньо гнучке й пружне. Існує чоловічий (довгий) і жіночий (укорочений) різновид. Жіночі серпи-кинджали були меншими за розміром, завдовжки приблизно 610 мм, із красивим наборним

ратищем. Ратище аналогічне шотелу або має катушкоподібну форму. Призначено для завдання колючо-ріжучих і рублячих ударів.

Рис. 7.152. Ефіопські жінки з гілій афарами

Кондо (лат. *Condo*, англ. *Condo*) — холодна зброя завдовжки 820—840 мм у вигляді меча-серпа народу бенге, згин леза якого завдовжки 60 мм приблизно посередині під різними кутами та шпорою біля п'яти (рис. 7.153—7.154). На відміну від макраки, не має вираженої елмані.

Рис. 7.153. Кондо (Конго, ЦАР, кін. XIX ст.)

Рис. 7.154. Кондо (Заїр, поч. XX ст.)

Луба (лат. *Luba*, англ. *Luba*) — холодна зброя завдовжки 370 мм і завширшки 223 мм у вигляді дволезового ритуального ножа-серпа (рис. 7.155). Сталевий клинок приблизно через

70 мм роздвоюється на дві частини, кожна з яких симетрично звужується двома вістрями назовні. Уздовж обухів — прості декоративні рисунки, на ратищі висічені три канелюри.

Рис. 7.155. Луба (1-ша пол. XX ст.)

Маджия (лат. *Majia*, англ. *Majia*), або **банда**, або **бінджа** — шабельний ніж-серп завдовжки 430—560 мм із вираженим вигином клинка в центральній частині й потовщенням в передній, не має вираженого вістря (рис. 7.156—6.159). Ратище дерев'яне. Цей елегантний шабельний ніж-серп був символом влади літніх чоловіків. Інколи використовували як танцювальний інструмент для посвячених жінок.

Рис. 7.156. Маджия (Конго, поч. XX ст.)

Рис. 7.157. Маджия (Конго, поч. XX ст.)

Рис. 7.158. Маджия (Конго, кін. XIX ст.)

Рис. 7.159. Маджия (Конго, кін. XIX ст.)

Матакам (лат. *Matakam*, англ. *Matakam*) — металевий серп із клинком змієподібної форми (рис. 7.160—7.161).

Рис. 7.160. Матакам (Нігерія, Камерун, серед. XX ст.)

Рис. 7.161. Матакам

Макрака (лат. *Macraca*, англ. *Macraca*) — холодна зброя бойовного центральноафриканського племені занде. Вигин клинка починається від ратища, поступово переходить у плоске лезо з гострим кінцем (рис. 7.162—7.166). Характерною особливістю є трикутний виступ типу елмані у верхній частині обуха, у місці вигину клинка є шпора на п'ятці з боку леза. Лезо іноді вкривали візерунками. Ратище — кістяне або дерев'яне. Макраку також використовували для страт.

Рис. 7.162. Макрака

Рис. 7.163. Макрака з племені азанде

Рис. 7.164 Макрака (кін. XIX ст.)

Рис. 7.165. Макрака

Рис. 7.166. Воїн занде з макракою

Мамбуле (лат. *Mambule*, англ. *Mambule*), або **мамбеле** — меч-серп із вираженим згином і потовщенням біля вістря (рис. 7.167—7.168), надзвичайно ефективний проти легкоброньованих ворогів.

Рис. 7.167. Мамбуле

Рис. 7.168. Мамбуле

Мудер (лат. *Muder*, англ. *Muder*), або **скорпіон** — металевий серп завдовжки 530—800 мм із довгою або широкою перекладиною (рис. 7.169—7.170).

Мудер як зброю використовували інгесани, які мешкають у провінції Блакитний Ніл (Судан). Зараз цей серп використовують чоловіки як модний аксесуар.

Рис. 7.169. Мудер (Судан)

Рис. 7.170. Мудер (Судан)

Нгаліо (лат. *Ngalio*, англ. *Ngalio*) — холодна статусна зброя завдовжки 500 мм і завширшки 170 мм у вигляді металевий серпа народу сара (Чад), який кидали як бумеранг (рис. 7.171).

Рис. 7.171. Нгаліо

Нгонді (лат. *Ngondi*, англ. *Ngondi*) — бойовий ніж-серп завдовжки 460—550 мм із плавним вигином сталевого кованого клинка у передній частині (рис. 7.172—7.173). Ратище обмотане мідною стрічкою та прикріплено до хвостовика латунним цвяхами. Це була водночас і престижна, і функціональна зброя народів якома й нгбанді. На відміну від менших подібних клинків, які з'явилися пізніше й використовувалися в обрядах, нгонді розробили для бойового використання.

Рис. 7.172. Нгонді (Конго, ЦАР, кін. XIX ст. — поч. XX ст.)

Рис. 7.173. Нгонді (Конго, ЦАР, кін. XIX ст. — поч. XX ст.)

Нгулу (лат. *Ngulu*, англ. *Ngulu*), або **нгала**, або **бангала** — холодна зброя народу нгомбе у вигляді меча-серпа для бойових зіткнень і ритуальних обрядів (рис. 7.174—7.175). Назву отримав від ченців-місіонерів за місцем їх знаходження на р. Конго.

Клинок був із хвилястими вигинами та виступами і закінчувався серпоподібним вістрям. Ратище декоративне, фігурне. Їх виготовляли та продавали

переважно люди нгомбе із Центрального Заїру.

Рис. 7.174. Нгулу (Заїр, поч. XX ст.)

Рис. 7.175. Нгулу (Заїр, поч. XX ст.)

Серпи спочатку використовували для страти рабів під час жертвоприношення або під час поховання (рис. 7.176). У XIX ст. після бельгійської колонізації цей звичай скасували і заборонили, а серп набув статусного характеру для керівної та соціальної еліти на ознаку престижу.

Хоча страти людей під час церемоній були заборонені на початку 1920-х років, а жертви були замінені козами або вівцями, призначенням цих серпів стала символізація високого статусу й сили їх власників (рис. 7.177). Нгулу використовували в танці лікбету, що міг тривати до двох діб, а також як грошову одиницю.

Рис. 7.176. Страта з використанням нгулу (позування на камеру)

Рис. 7.177. Шаман, який тримає в руці нгулу (Конго)

Нкунду (лат. *Nkundu*, англ. *Nkundu*) — бойовий ніж-серп (рис. 7.178) завдовжки 404 мм, завширшки

136 мм зі стальним клинком, вістря загнуте в бік дерев'яного ратища завтовшки 21 мм із мідною обмоткою та латунними цвяхами для кріплення.

Рис. 7.178. Нкунду (Конго, поч. XX ст.)

Трумбаш (лат. *Trumbash*, англ. *Trumbash*), або **мангбету** — холодна зброя зі серпоподібним загнутим уперед клинком (рис. 7.179—7.180), заточеним по внутрішній кромці або з двобічною заточкою. По центру — ребро жорсткості. У клинку є декілька поперечних наскрізних отворів. Ратище завдовжки до 500 мм переважно циліндричної форми з деревини або слонової кістки. Трумбаш використовували як металеву зброю і платіжний засіб.

Рис. 7.179. Трумбаші

Рис. 7.180. Трумбаш

Угершо (лат. *Ugersho*, англ. *Ugersho*) — ніж-серп завдовжки приблизно 500 мм із загином і потовщенням клинка в передній частині (рис. 7.181). Зараз використовується не як зброя, а переважно як куштовий серп.

Рис. 7.181. Угершо (Руанда, поч. XX ст.)

Хопеш (лат. *Kheresh*, англ. *Kheresh*), або **хепеш**, або **кхопеш** — бойовий серп (слово позначало передню ногу тварини), що застосовували в Давньому Єгипті, різновид холодної ратищної зброї завдовжки 500—600 мм вагою до 2000 г, що має серпоподібну рублячо-ріжучу частину (напівкруглий клинок) і коротке ратище (рис. 7.182—7.183).

Рис. 7.182. Бронзовий хопеш часів Рамсеса II

Рис. 7.183. Хопеш із Сихема (Наблус, прибл. 1750 р. до н. е.)

Цю зброю широко застосовували у близькосхідних війнах, але його форми там були більш згладженими (рис. 7.184—7.185). Клинок міг мати як зовнішнє, так і подвійне заточення (іноді ближня до ратища частина мала зовнішнє заточення, а дальня — внутрішнє).

Основною рублячою частиною була зовнішня вигнута серповидна частина клинка. Хопеш відрізняла висока пробивна здатність.

Хопеш став символом Нового царства, із ним часто зображували фараонів, також його знаходили в гробницях єгиптян (зокрема, у гробниці Тутанхамона). Незаточені хопеші мали церемоніальний статус. Як зброю активно використовували приблизно до 1300 р. до н. е.

Рис. 7.184. Асирійський бронзовий серпоподібний меч-серп (прибл. 1300 р. до н. е.) [225]

Рис. 7.185. Ханаанський бронзовий меч-серп (прибл. 1400 р. до н. е.)

Чамба (лат. *Chamba*, англ. *Chamba*) — церемоніальний серп народу чамба, вістря якого з'єднане з основою клинка завдовжки приблизно 600 мм змієподібною смужкою (рис. 7.186). Клинок кріпили до ратища втулкою та шкіряною мотузкою.

Рис. 7.186. Чамба (Нігерія, кін. XIX ст. — поч. XX ст.)

Шотел (лат. *Shotel*, англ. *Shotel*) — ефіопський серп-меч завдовжки понад 1000 мм із сильно вигнутим клинком з однобічною заточкою по внутрішній кромці або з двобічною заточкою (рис. 7.187—7.190).

Рис. 7.187. Шотел (Ефіопія, XIX ст.)

Рис. 7.188. Шотел (Ефіопія, XIX ст.)

Рис. 7.189. Шотел

Рис. 7.190. Шотел у руках шотеля (ефіопського фехтувальника)

7.2.4. Європейські бойові серпи

Білгук (лат. *Belguk*, англ. *Belguk*), або **білхук** — ратищна холодна зброя, англійський варіант італійської ронколи, кривий косо-(серпо-)подібний клинок із загостреним внутрішнім лезом, насадженим на коротке ратище (рис. 7.191) [7]. Його також використовували американські військові (рис. 7.192).

Рис. 7.191. Білгуки

Рис. 7.192. Американські військові з англійським білгуком

Кригише (лат. *Bellum Falce*, англ. *War Sickle*, нім. *Kriegssichel*) — холодна ратищна зброя завдовжки 2200—2300 мм у вигляді німецького серпа на довгому ратищі (рис. 7.193—7.195), призначена для підрубання ніг коням із вершниками. Виготовляли штучно, бойову частину зазвичай завдовжки приблизно 430 мм загострювали по внутрішній кромці. Для зміцнення кріплення втулку кріпили за допомогою текстильної намотки або металевих смуг, які до того ж запобігали перерубанню ратища.

Рис. 7.193. Бойова частина кригише (Німеччина, 1600)

Рис. 7.194. Кригише (Німеччина, 1600—1700)

Рис. 7.195. Кригише із сучасним ратищем (Німеччина, 1600—1700)

Ромфея (лат. *Romphea*, англ. *Romphea*, дав.-гр. *ῥομφαία*) — холодна ратищна зброя колючо-ріжучої дії ближнього бою, яку носили зі щитом і двома дротиками (рис. 7.196). Ромфея з'явилася приблизно у V ст. до н. е., її активно використовували понад тисячу років.

Більшість ромфей були кованими з дещо вигнутими клинками, прикріпленим до ратища, яке здебільшого було коротше за лезо. Ромфеї були дуже схожі на фалькси, але вигин їх клинка був меншим.

Клинок завдовжки приблизно 600—800 мм, ратище — приблизно 500 мм, маса — 770 г.

Рис. 7.196. Ромфея

Ромфея була на озброєнні фракійських важких піхотинців і вершників. Її можна було використовувати однією або обома руками. Ромфеї використовували римляни, візантійці, греки, македонці, даки.

Ронкола (лат. *Roncola*, англ. *Roncola*) — італійська холодна ратищна зброя, бойовий серп (рис. 7.197), який використовували воїни, мисливці, а в мирний час селяни як сучкоруб.

Рис. 7.197. Ранкола (Італія, XVII ст.)

Серпете (лат. *Serpette*, англ. *Serpette*), або **серпеті** — французька холодна ратищна зброя, бойовий серп (рис. 7.198). У французькій армії серпете був на озброєнні тривалий час, пройшовши Першу та Другу світові війни, конфлікти в Індокитаї, Алжирі й Конго. Широкого розповсюдження набув у французьких колоніях. Форма серпа залишалася незмінною, змінювалися лише матеріали ратища й покриття піхов (шкіра, шкірозамінник, брезент).

Рис. 7.198. Серпете

Сика (лат. *Sika*, англ. *Sika*), або **фракійській меч** — меч-серп завдовжки 300—450 мм із характерною вигнутою формою клинка для обходження щита супротивника й завдання ударів у спину або бік (рис. 7.199—7.200). Довжина піхов — приблизно половина довжини клинка.

Рис. 7.199. Сика (I—II ст. до н. е.)

Рис. 7.200. Сика (I—II ст. до н. е.)

Використовували також даки, готи та іллірійці для обезголовлювання та відсікання кінцівок. Цар даків Децебал, оточений римлянами, скоїв самогубство, перерізавши горло сикою. Із часом сику витіснили ромфея і фалькс, її використовували лише як допоміжну зброю.

Фалькс (лат. *Falx*, англ. *Falx*), або **фракійська махайра** — холодна ратищна зброя, дворучний бойовий серп, який використовували фракційці й даки (рис. 7.201).

Рис. 7.201. Археологічні знахідки (зверху ліворуч — лезо фалькса) [176]

Фалькс з'явився за правління імператора Доміціана, його попередником був сільськогосподарський серп, довжина якого не перевищувала 300 мм. Римляни називали таку зброю *falx supina* — зворотний серп (така назва зустрічається у творі Горация «Сатири»).

Фалькс був схожий на вигнутий меч завдовжки 600—1000 мм, широкий у середині та в основі, клинок кріпили на ратищі довжиною до 1000 мм (рис. 7.202).

Рис. 7.202. Фалькс

Фалькс із довгим ратищем можна було тримати широким хватом обома руками, що з огляду на вигнуте лезо давало змогу завдавати удари «з відтягом». Рублячі удари фальксом

здавали всією вагою тіла згори вниз. Серпоподібним лезом також можна було виривати щит у супротивника. Фалькс розрізав дерев'яний або шкіряний щит, лляний або шкіряний обладунок і кольчугу (рис. 7.203).

Рис. 7.203. Реконструктори, озброєні фальксами та іншою зброєю

Даки були багатим народом, але важкі фалькси з якісної сталі міг собі дозволити далеко не кожен воїн. Більшість простих даків озброювалися списами та щитами, фалькс залишався зброєю вождів та їхньої бойової дружини [111—112, 173, 178, 190, 209, 214].

Харп (лат. *Harp*, англ. *Harp*), або **гарпа** — різновид давньогрецького крем'яного або алмазного серпа. Цю зброю згадують у грецьких і римських джерелах майже завжди в міфологічних контекстах. Наприклад, Кронос отримав його від матері (рис. 7.204—7.205).

Також харпом міфічний герой Персей відрубав голову одній з трьох сестер Горгон — Медузі, тому його, онука Кроноса, часто зображували озброєним серпом.

Рис. 7.204. Харп (репліка)

Рис. 7.205. Серп (харп) Кроноса

7.3. Символізація серпів

7.3.1. Серп у міфології

Вважають, що винахідниками серпу в міфології є боги. Біблійний міф приписує виготовлення першого серпа Ною. Греки вважали, що цей інструмент викували на замовлення самого Кроноса чарівники-тельхіні з острова Родос і саме таким серпом він кастрував свого батька Урана.

Серп також вважають атрибутом багатьох давніх богів місяця та родючості: аккадського Сіна, малоазійського Пріапа, римського Сільвана, галльського Езуса та ін.

Багато європейських народів використовували серп як оберіг, що захищав їх від злих духів лісу. Вважали, що непрохані нічні гості не зможуть

переступити поріг будинку, якщо в нього встромити заговорений серп.

У християн серп використовували як символ достатку і емблему смерті.

У слов'янському язичництві серп є символом богині смерті та зими — Морани (Мари) (рис. 7. 206).

Рис. 7.206. Морана (І. Ожиганов, фрагмент)

7.3.2. Серп у геральдиці

Серп — один з атрибутів правителів, символ-знак Місяця та «місячних» богинь, а також землеробства. У давніх греків серп був приналежністю богині родючості Деметри. Серп зображено на гербах багатьох міст, сіл, комун, символізуючи важливість землеробства (рис. 7.207—7.212).

Рис. 7.207. Герб комуни Аслінга (земля Тіроль, Австрія)

Рис. 7.208. Герб комуни Брюттена (кантон Цюрих, Швейцарія)

Рис. 7.209. Герб комуни Офвіллера (регіон Гранд-Еста, Франція)

Рис. 7.210. Герб с. Кріни (земля Саксонія-Анхальт, Німеччина)

Рис. 7.211. Герб м. Ремшайд (земля Північний Рейн-Вестфалія, Німеччина)

Рис. 7.212. Герб м. Дехантскірхен (Австрія)

7.3.3. Серп у живопису

Серпам присвячено багато робіт відомих художників, наприклад, М. Пимоненка (рис. 7.213), К. Русецького (рис. 7.214), О. Венеціанова (рис. 7.215) та ін.

Рис. 7.213. Жнива на Україні (М. К. Пимоненко, 1896)

Рис. 7.214. Жниця (К. Русецький, 1845)

Рис. 7.215. На жнивах. Літо (О. Г. Венеціанов, серед. 1820-х р.)

7.3.3. Серп у пам'ятниковстві

Пам'ятник дакійському фальксу є в румунському м. Орастіє (рис. 7.216). Пам'ятник у формі серпа знаходиться біля воріт старого іспанського м. Камбрілс (рис. 7.217).

Пам'ятник битві під Беблінгеном (12 травня 1525 р.) можна побачити на перехресті вул. Штутгартер і Фрідріха-Герстлахера у м. Беблінген (рис. 7.218). Німецька селянська війна пройшла в контексті протестантської реформації в південно-західній Німеччині в 1524—1525 рр. Це було одне з перших великих селянських повстань в історії Західної Європи.

Рис. 7.216. Пам'ятник фальксу (м. Орастіє, Румунія)

Рис. 7.217. Пам'ятник серпу (м. Камбрілс, Іспанія)

Рис. 7.218. Пам'ятник битві під Беблінгеном (1525) у Німеччині

7.3.5. Серп у нумізматиці

Зображення серпа містять старовинні (рис. 7.219—7.220) і сучасні монети (рис. 7.221—7.227).

Рис. 7.219. Туріако (II ст. до н. е.)

Рис. 7.220. Пісідія (Етенна, I ст. до н. е.)

Рис. 7.221. Пісідія (Етенна, I ст. до н. е.)

Рис. 7.222. Драхма (Єгипет, I ст. н. е.)

Рис. 7.223. Лаціум (Рим, III ст. н. е.)

Рис. 7.224. Персія (Александрійська імперія, IV ст. н. е.)

Рис. 7.225. 1 пенго (Угорщина, 1941)

Рис. 7.226. 2 крони (Чехословаччина, 1972)

Рис. 7.227. 20 сентаво (Чилі, 1924)

7.3.6. Серп у філателії

Серпи та серпоподібну зброю зображено на марках Чехословаччини (рис. 7.228), Румунії (рис. 7.229),

Австрії (рис. 7.230), Югославії (рис. 7.231), Непалу (рис. 7.232), Угорщини (рис. 7.233), Китаю (рис. 7.234), Лаосу (рис. 7.235) та ін.

Рис. 7.228. Поштова марка (Чехословаччина, 1976)

Рис. 7.229. Поштова марка (Румунія, 1973)

Рис. 7.230. Поштова марка (Австрія, прибл. 1920)

Рис. 7.231. Поштова марка (Югославія, 1978)

Рис. 7.232. Поштова марка (Непал, 1949)

Рис. 7.233. Поштова марка (Угорщина, 1946)

Рис. 7.234. Поштова марка (Китай, 1919)

Рис. 7.235. Поштова марка (Лаос, 1984)

7.4. Класифікація серпів

За призначенням серпи нами поділено на:

- бойові;
- господарсько-побутові;
- меморіальні;
- музейні;
- національні;
- ритуальні;
- сувенірні (репліка, бутафорія);
- художні.

На підставі проведених досліджень наукових праць [7, 8, 61, 89, 90, 92, 94, 95, 111, 112, 119, 139, 151, 160, 163, 166, 169, 170, 173, 174, 176, 178, 190, 209, 214,

217, 225, 234, 252, 285] й експертного досвіду бойові серпи класифіковано за такими ознаками:

- вид;
- походження;
- матеріал виготовлення ратища;
- матеріал виготовлення леза;
- вид леза;
- спосіб тримання;
- довжина ратища;
- спосіб кількісного використання;
- спосіб ураження;
- форма ратища;

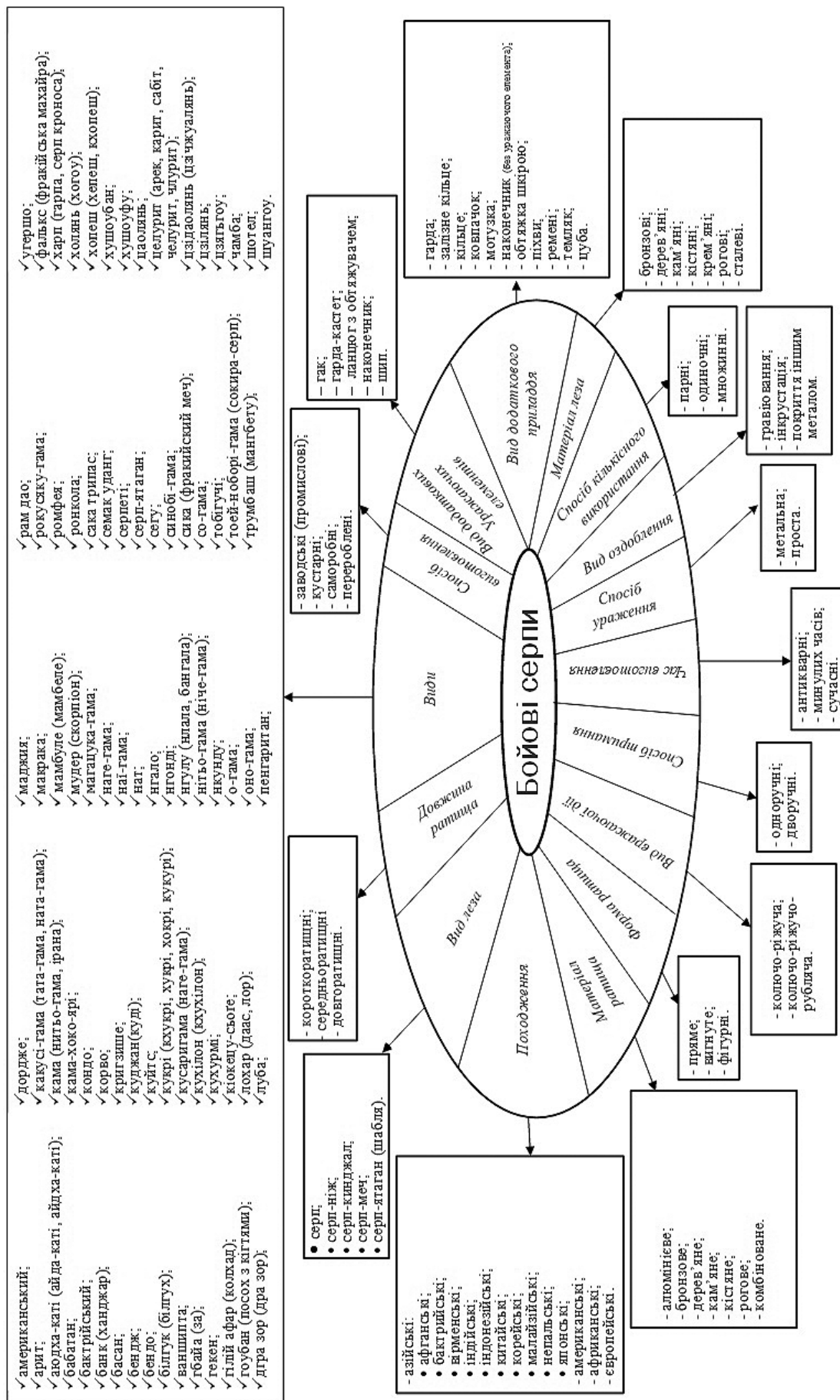

Рис. 7.236. Класифікація бойових серпів

- вид уражаючої дії;
- вид додаткових уражаючих елементів;
- вид додаткового приладдя;
- вид оздоблення;
- спосіб виготовлення;
- час виготовлення (рис. 7.236).

Серпи за видом:

- американський;
- арит;
- аюдха-каті (айда-каті, айдха-каті);
- бабатан;
- бактрійський;
- банк (ханджар);
- басан;
- бендж;
- бендо;
- білгук (білгук);
- ваншипта;
- гбайа (за);
- гекен;
- гілій афар (колхад);
- гоубан;
- дгра зор (дра зор);
- дордже;
- какусі-гама (тата-гама, ната-гама);
- кама (нитьо-гама, ірана);
- кама-хоко-ярі;
- кондо;
- корво;
- кригзише;
- куджан (куді);
- куйтс;
- кукрі (кхукрі, хукрі, хокрі, кукурі);
- кусаригама (наге-гама);
- кухілон (кхухілон);
- кхурмі;
- кіокецу-сьоге;
- лохар (даас, лор);
- луба;
- маджия;
- макрака;
- мамбуле (мамбеле);
- мудер (скорпіон);
- нагацука-гама;
- наге-гама;
- наї-гама;

- нат;
- нгало;
- нгонді;
- нгулу (нлала, бангала);
- нітьо-гама (ніче-гама);
- нкунду;
- о-гама;
- оно-гама;
- пенгаритан;
- рам дао;
- рокусяку-гама;
- ромфея;
- ронкола;
- сака трипас;
- семак уданг;
- серпеті;
- серп-ятаган;
- сегу;
- синобі-гама;
- сика (фракійський меч);
- со-гама;
- тобігучі;
- тоей-ноборі-гама (соки-ра-серп);
- трумбаш (мангбету);
- угершо;
- фалькс (фракійська махайра);
- харп (гарпа, серп кроноса);
- холянь (хогоу);
- хопеш (хепеш, кхопеш);
- хушоубан;
- хушоуфу;
- цаолянь;
- целурит (арек, карит, сабіт, челурит, члурит);
- цзідаолянь (цзічжуалянь);
- цзілянь;
- цзягьгоу;
- чамба;
- шотел;
- шуангоу.

Серпи за походженням:

- азійські (афганські, бактрійські, вірменські, індійські, індонезійські, китайські, корейські, малайзійські, непальські, японські);
- американські;
- африканські;

- європейські.

Серпи за матеріалом виготовлення ратища:

- алюмінієві;
- бронзові;
- дерев'яні;
- кістяні;
- рогові;
- комбіновані.

Серпи за матеріалом виготовлення леза:

- бронзові;
- глиняні;
- дерев'яні;
- кам'яні;
- кістяні;
- крем'яні;
- рогові;
- сталеві.

Серпи за видом леза:

- серп;
- серп-ніж;
- серп-кинджал;
- серп-меч;
- серп-ятаган (шабля).

Серпи за способом тримання:

- одnorучні;
- дворучні.

Серпи за довжиною ратища:

- короткоратищні;
- середньоратищні;
- довгоратищні.

Серпи за способом кількісного використання:

- парні;
- одиночні;
- множинні.

Серпи за способом ураження:

- метальна проста зброя;
- ручна зброя.

Серпи за формою ратища:

- пряме;
- вигнуте;

- фігурне.

Серпи за видом уражаючої дії:

- колючо-ріжуча;
- колючо-ріжучо-рубляча.

Серпи за видом додаткових уражаючих елементів:

- гак;
- гарда-кастет;
- ланцюг із обтяжувачем;
- наконечник (списо-, ножо- або кинджалоподібний);
- шип.

Серпи за видом додаткового приладдя:

- гарда;
- залізне кільце;
- кільце;
- ковпачок;
- мотузка;
- наконечник (без уражаючого елемента);
- обтяжка шкірою;
- піхви;
- реміні;
- темляк;
- цуба.

Серпи за оздобленням конструкції:

- гравіювання;
- інкрустація;
- покриття іншим металом.

Серпи за способом виготовлення:

- заводські (промислові);
- кустарні;
- саморобні;
- перероблені (наприклад, із сільськогосподарського знаряддя).

Серпи за часом виготовлення:

- антикварні (виготовлені понад 100 років тому та мають художнє, наукове, історичне, етнографічне та інше значення);
- минулих часів;
- сучасні.

8. ОЗНАКИ ХОЛОДНОЇ РАТИЩНОЇ ЗБРОЇ, УТВОРЕНОЇ З СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗНАРЯДДА

Ознаки ратищної зброї, яку за криміналістичною класифікацією відносять до категорії холодної зброї:

- цільове призначення;
- наявність конструктивних уражаючих елементів;
- відповідність масогабаритних характеристик ратищної зброї фізичним можливостям людини, що дає змогу метати її або застосовувати її як ручну зброю;
- достатність мускульної енергії людини для ефективного ураження живої цілі за одноразового застосування ратищної зброї;
- відсутність зручного способу застосування зброї для виконання господарсько-побутових або виробничих робіт;
- наявність конструктивних елементів, що сприяють застосуванню ратищної зброї для ураження живої цілі й заважають виконанню господарсько-побутових або виробничих робіт;
- достатня міцність конструкції ратищної зброї для багаторазового її використання як холодної зброї з врахуванням способу її використання.

Згідно з чинною методикою дослідження холодної зброї [45], холодна ратищна зброя повинна бути призначена для ураження живої цілі та придатна для неодноразового ураження. Якщо вона частково або повністю цьому не

відповідає, то вона не належить до категорії холодної зброї.

Призначеність визначають за наявністю сукупності конструктивних ознак (елементів певного виду, матеріалу, форми та розмірів, а також способу їх з'єднання), які дають змогу класифікувати об'єкт до певного різновиду холодної зброї.

Придатність визначають за наявністю технічного забезпечення як окремих елементів, так і всієї конструкції, достатністю її уражуючих властивостей, а також безпечністю використання.

Ці критерії повністю відповідають сучасним екземплярам ратищної зброї та новоробів, виготовлених за типом відомих старовинних зразків цільового призначення.

Тому старовинні екземпляри холодної ратищної зброї, яка була на озброєнні як окремих воїнів, так і військових формувань згідно з їх цільовим призначенням, необхідно визначати як таку, що належить до категорії бойової холодної зброї, а господарсько-побутові (зокрема такі, що за потреби інколи використовували як зброю під час битв) — не кваліфікувати як холодну зброю. Водночас важливим критерієм для старовинної зброї є визначення придатності до використання за цільовим призначенням, що пов'язано зі значним терміном зберігання, який може нараховувати сотні або тисячі років, унаслідок чого ратище зазвичай зазнає критичних пошкоджень або повністю втрачається, а бойова частина — лише частково.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрне інформаційне агентство. URL: <https://agravery.com> (дата звернення: 18.02.2022).
2. Алфьоров О. Молівдовули Київських князів другої половини XI — кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції о. Шереметьєва). *Сфрагістичний щорічник*. 2010. Вип. II. С. 5—74.
3. Алфьоров О. Печатки Київської митрополії XI—XIV ст.: клір та інституції. Каталог колекції Музею Шереметьєвих. Київ, 2021. 240 с.
4. Алфьоров О. Пломби дорогичинського типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації. *Сфрагістичний щорічник*. 2011. Вип. 1. С. 205—207.
5. Белецкий С. В. Несколько замечаний о двузубце из могильника Бодзя в центральной части Польши. *Slavia Antiqua*. 2018. № 59. С. 265—280.
6. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Український Тризуб. Історія дослідження та історичний реконструкт. Запоріжжя, 2008. 264 с.
7. Білгук. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%B3%D1%83%D0%BA> (дата звернення: 29.01.2022).
8. Біленчук П. Д., Кофанов А. В., Сулява О. Ф. Зброезнавство: правові основи обігу вогнестрільної зброї : монографія. Київ, 2004. 456 с.
9. Боевой ухват. URL: <http://www.abc.net.au/tv/collectors/txt/s1411700.html> (дата звернення: 29.01.2022).
10. Боевые ви́лы. URL: <https://andrewbek-1974.livejournal.com/1543085.html> (дата звернення: 01.02.2022).
11. Болсуновский К. В. Родовой знакъ Рюриковичей, великихъ князей кievскихъ. Геральдическое изслѣдованіе, предназначенное къ чтенію на XIV Археологическомъ Съѣздѣ в г. Черниговѣ. Кіевъ : Типо-литографія С. В. Кульженко, 1908. 8 с.
12. Велесова книга / перекл. Б. Яценко. Київ, 1995. 391 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел ; 5-те вид. Київ ; Ірпінь, 2005. 1305 с.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп. на CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь, 2009. 1736 с.
15. Вилы для собирания клемов. URL: <https://englishlib.org/dictionary/ru-en/> (дата звернення: 01.02.2022).
16. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995. 335 с.
17. Гломозда К. Ю. Тризуб // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2013. Т. 10 : Т—Я. 784 с.
18. Глотова І. Історія аграрних знарядь: від плуга до комбайна. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/istoria-agrarnih-znarad-vid-pluga-doombajna> (дата звернення: 13.01.2022).
19. Горленко В. Українська етнографія. URL: <http://etno.uaweb.org/mynuvshyna/r03.html> (дата звернення: 29.01.2022).

20. Грабельки. URL: <https://newacropolis.org.ua/articles/grabelki> (дата звернення: 29.01.2022).
21. Грушевський М. Український герб. Народна Воля. Київ, 1917.
22. «Пальма» — оружие сибирских народов. URL: <https://klinokmag.com.ua/article.php?id=1030> (дата звернення: 29.01.2022).
23. Січинський В. Тризуб і прапор України. Львів, 1995. 61 с.
24. ДСТУ 8973:2020 Лопати. Технічні умови. Київ, 2020. URL: http://online.budstandart.com.ua/catalog/doc-page.html?id_doc=89477 (дата звернення: 26.02.2022).
25. ДСТУ EN ISO 4254-1:2017 Сільськогосподарські машини. Вимоги щодо безпеки. Ч. 1. Загальні вимоги. Київ, 2019. 39 с.
26. Енциклопедія Трипільської цивілізації / авт. кол.: Н. Б. Бурдо та ін. Т. 1. Кн. 1. Київ, 2004. 703 с.
27. Енциклопедія українознавства : словникова частина / голов. ред. В. Кубійович. Париж, 1955. Т. 9 : Тимошенко-Хмельницький Богдан / голов. ред. В. Кубійович. 1980. с. 3205—3600.
28. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук та ін. Київ, 1989. Т. 3 : Кора—М / укл.: Р. В. Болдирєв та ін. 552 с.
29. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук та ін. Київ, 2006. Т. 5 : Р—Т / укл.: Р. В. Болдирєв та ін. 704 с.
30. Зінченко О. Таємниця княжого тризуба. Що символізує наш герб? URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/578/> (дата звернення: 21.03.2022).
31. Карнаух А. А. Тризуб как знак Великой богини Киевской Руси. 2 изд., испр. и доп. Днепропетровск, 2015. 80 с.
32. Кельты и викинги / под ред. Дж. Казелли ; тексты Ф. Реками, Б. Сфераццо ; пер. с итал. А. А. Перепада. Харьков, 2004. 88 с.
33. Клиновое оружие Европы в Средневековье. URL: https://swordmaster.org/euro_med_blades3.html (дата звернення: 24.01.2022).
34. Клімат-маркет Україна. URL: <https://klimat-market.com.ua/ua/p550063142-kosa-donnaya-grabli.html> (дата звернення: 21.03.2022).
35. Ключев О. М., Нікітюк В. Г., Коломійцев О. В. Бойові сокири. Книга перша : монографія. Харків, 2021. 110 с.
36. Колода В. В. О проявлении этнического синкретизма в среде лесостепного салтовского населения (на примере материалов раскопа-4 селища Коробовы Хутора). Древности: Харьковский историко-археологический ежегодник. 2006—2008. Т. 7. С. 126.
37. Колюмни Литовсько-руських князів. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Recueil_d'armoiries_polonaises_COA_of_Columns.svg (дата звернення: 29.01.2022).
38. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254 к/96-ВР (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 29.01.2022).
39. Куза (зброя). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 29.01.2022).
40. Ложе справедливости. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 29.01.2022).
41. Лопати, сапки та вила. URL: <https://mayak-rivne.com/catalog/lopati-sapki-ta-vila-uk/page=1> (дата звернення: 21.03.2022).
42. Манин М. Английский билль (1): шипы, крючья, клинки. URL: <https://proshloe.com/anglijskij-bill-1.html> (дата звернення: 29.01.2022).
43. Манин М. Английский билль (2): не только лучники. URL: <https://proshloe.com/anglijskij-bill-2.html> (дата звернення: 29.01.2022).
44. Марка Укрпошти «Тризуб», 2003. URL: <http://www.stamp.kiev.ua/ukr/stamp/?p=1&fi=1&rubrID=12> (дата звернення: 21.02.2022).

45. Методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів : зі зм. і доп. Київ, 2014. 72 с.
46. Монета ДВУЗУБЕЦ (пиковая монета-лопата) — деньги лопатой. URL: <https://ulliana-art.livejournal.com/143322.html> (дата звернення: 25.01.2022).
47. Мрачный жнец или коса на боевой службе. URL: <https://warbook.club/oruzhie/holodnoe/kosa/> (дата звернення: 23.01.2022).
48. Музичук С. Українські військові нарукавні емблеми під час Другої світової війни 1939-45 рр. Знак. 2004. Ч. 33. С. 9—11.
49. Мусин А. Е. Двужубец Рюриковичей: начало и конец легенды. Stratum plus. Археология и культурная антропология. 2020. № 6. С. 263—275.
50. О Государственном Гербе Литвы : Закон Литовской Республики от 20.05.2003 г. № I-130. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.74219?jfwid=rivwzvrvpg> (дата звернення: 21.02.2023).
51. Онацький Є. Українська мала енциклопедія : у 8 т. 16 кн. Буенос-Айрес : Літери Ком—Ле, 1958. Т. 1, кн. II : Літери В—Г. С. 276.
52. Онацький Є. Українська мала енциклопедія : у 8 т., 16 кн. Буенос-Айрес : Літери Ком—Ле, 1960. Т. 3, кн. 6 . С. 736.
53. Онацький Є. Українська мала енциклопедія : у 8 т., 16 кн. Буенос-Айрес, 1960. Т. 4, кн. 7 : Літери Ле—Ме. 130 с.
54. Онацький Є. Українська мала енциклопедія : у 8 т., 16 кн. Буенос-Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1966. Т. 8, кн. 15 : Літери Ст—Уц. С. 1929—1930.
55. Пальма? URL: <https://guns.allzip.org/topic/79/1256603.html> (дата звернення: 29.01.2022).
56. Пастернак О. Пояснення Тризуба, герба Великого Київського князя Володимира Святого. Київ, 1991. 44 с.
57. Пастернак Я. Археологія України: первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. Торонто, 1961. 788 с.
58. Пожежный инвентар: сокири, лопаты, ломы. URL: <https://euroservis.com.ua/ua/ruchnoy-pozharnyy-instrument-lomy-lopaty-topory/> (дата звернення: 29.01.2022).
59. Рембрандт. URL: <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.5216> (дата звернення: 29.01.2022).
60. Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. Советская Археология. 1940. № 6. С. 227—257.
61. Серп. URL: <https://cz.pinterest.com/valerjiu/> (дата звернення: 21.03.2022).
62. Січинський В. Український тризуб і прапор. Вінніпег, 1953. С. 24.
63. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1978. Т. 9 : С / ред. тому: І. С. Назарова та ін. 916 с.
64. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1980. Т. 11 : Х-ь / ред. тому С. І. Головащук. 699 с.
65. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1970—1980. Т. 1 : А-Б. 799 с.
66. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1971. Т. 2 : Г-Ж. 550 с.
67. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1972. Т. 3 : З. 744 с.
68. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1973. Т. 4 : І-М. 840 с.
69. Словник української мови : у 4 т. / за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907—1909. Т. 2 : З—Н. 588 с.
70. Сокульський А. Л. Тризуб — княжий клич Рюриковичів і герб Київської Русі: виникнення, еволюція, значення. *Сіверщина в історії України*. 2015. Вип. 8. С. 99—101.
71. Спілка української молоді. URL: http://ukrainianworldcongress.org/committees/KUMO/index_ua.html (дата звернення: 29.01.2022).

72. Тарапон О. Тризуб. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. Корсунь-Шевченківський, 2015. 911 с.
73. Трембіцький В. Український Національний та Державний Герб. Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. Джерзі Сіті-Нью Йорк, 1967. С. 168—174.
74. Украинская геральдика насчитывает около 200 вариаций изображений трезубца. В Киевской Руси почти каждый правитель видоизменял герб под себя. URL: <http://topnews.pl.ua/society/2017/03/07/86728-amp.html> (дата звернення: 21.03.2022).
75. Устройство косы. URL: <https://www.pinterest.com/pin/624311567085117720/> (дата звернення: 29.01.2022).
76. Фризен О. И., Яблонский Л. Т. Клинковое оружие ранних кочевников Южного Приуралья: культурно-хронологический аспект. *История оружия и военного дела*. 2017. Ч. 1. Эпоха раннего железа. С. 101—114.
77. Чеботарев Н. Двуручное древковое оружие «билль». URL: <https://proshloe.com/dvuruchnoe-drevkovoe-oruzhie-bill.html> (дата звернення: 12.01.2022).
78. Черевичник Д. Л. К вопросу о функциях хазарского складного серпа. Альманах «История оружия» (Історія зброї). 2013. № 8—9. URL: <https://swordmaster.org/2019/12/02/hazarskij-skladnoj-serp.html> (дата звернення: 21.03.2022).
79. Черевичник Д. Л. Навахи из Музея истории оружия. *История оружия*. 2012. Вып. 5—6.
80. Черных А. П. Древний мир сквозь призму звуко смысла: Трилогия. Донецк, 2003. 434 с.
81. Шишкин К. Европейское алебардоподобное оружие. URL: <http://vif2ne.org/nvk/forum/archive/1464/1464686.htm> (дата звернення: 23.03.2022).
82. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : в 86 т. Санкт-Петербург, 1904. Т. 82 и 4 доп. С. 577—956.
83. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : в 86 т. Санкт-Петербург, 1892. Т. 7. 480 с.
84. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : в 86 т. Санкт-Петербург, 1895. Т. 15. 478 с.
85. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : в 86 т. Санкт-Петербург, 1896. Т. 18. 480 с.
86. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : в 86 т. Санкт-Петербург, 1901. Т. 33А. 479—960 с.
87. Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ, 2004. Т. 6 : Т—Я. 768 с.
88. 10.000 Meisterwerke der Malerei (DVD-ROM). The Yorck Project. Publishing GmbH, 2002. URL: https://www.researchgate.net/figure/Fuente-The-Yorck-Project-10000-Meisterwerke-der-Malerei-DVD-ROM-2002_fig2_329509088.jpg/ (date accessed: 21.03.2022).
89. A Military History of China / R. Higham et al. Kentuck : University Press of Kentucky, 2012. 344 p.
90. Alat Pertanian Arit atau Sabit. URL: <http://htn-alatpertanian.blogspot.com/2009/05/alat-pertanian-arit.html> (date accessed: 12.01.2022).
91. Allan J., Gilmour B. Persian Steel: The Tanavoli Collection. New York, 2000.
92. Annual report / The Post Office of India. 1904-1905. Calcutta, 1905.
93. Arbir. URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/Arbir> (date accessed: 21.03.2022).
94. Arianto H. Krishna. Tradisi Carok pada Masyarakat Adat Madura. Forum Ilmiah. 2011. Vol. 8. № 2. P. 146—155.
95. Armas Tradisionais Ninjutsu. URL: <http://ninjutsumoderno.no.comunidades.net/index.php?pagina=1078230718> (date accessed: 29.01.2022).

96. *Armi e Armature Lombarde* / L. G. Boccia et al. Milan, 1980. 203 p.
97. Bashford D. *Notes on Arms and Armor*. New York, 1916. 149 p.
98. Bellew H. C. *A Dictionary of the Pukhto or Language, in which the words are traced to their sources in the Indian and Persian languages*. Lahore : Rai Sahib M. Gulab Singh&sons, 1901. 355 p.
99. Bibliothèque nationale de France. *Les Grandes Chroniques de France* URL: <http://expositions.bnf.fr/fouquet/reperes/34/b.htm> (date accessed: 29.01.2022).
100. Blackmore H. L. *Armouries of the Tower of London: Ordnance v. 1*. Stationery Office Books; First Edition. London, 1977. 436 p.
101. Blackmore H. L. *Gunmakers of London, 1350-1850. Supplement*. Museum Restoration Service. London, 1999. 156 p.
102. Blackmore H. L. *Hunting Weapons Arms & Armor Series*. Walker, 1972. 401 p.
103. Blackmore H. L. *Hunting Weapons from the Middle Ages to the Twentieth Century*. London : Dover Publications Inc., 2003. 401 p.
104. Boccia L. G., Coelho E. T. *Armi Bianche Italiane*. Milan, 1975, 367 p.
105. Boeheim W. *Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18 «Jahrhunderts»* Leipzig, 1890. 694 s.
106. Böheim W. *Artists of the World Online, Allgemeines Künstlerlexikon Online, AKL Online* / Hrsg.: A. Beyer, B. Savoy. Berlin : K. G. Saur Verlag, Verlag Walter de Gruyter, 2009. DOI: 10.1515/AKL (date accessed: 29.01.2022).
107. Böheim W. *Die Zeugbücher des Kaisers Maximilian I. // Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*. 13. Bd., 1892. P. 94—201.
108. Böheim W. *Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Leipzig : Verlag von E. A. Seemann, 1890. 696 s.
109. Böheim W. *Meister der Waffenschmiedekunst vom XIV. Bis ins XVIII. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der Kunst und des Kunsthandwerks*. Moser, Berlin 1897.
110. Bohm J. *K otazce o vzniku feudalismu v ceskych zemich*. Cesky lid 6, 1951, 162—180.
111. Borangic C. *Falx dacica. I. Propunere pentru o tipologie a armelor curbe dacice*. Nemvs. 2006. № 1—2. P. 47—105.
112. Borangic C. *Incursiune in Arsenalul Armelor Curbe Tracice. Falx Dacica. Terra Sebus*. 2009. № 1. P. 43-61. URL: http://cclbsebes.ro/docs/sebus/08_Borangic.pdf (date accessed: 08.02.2022).
113. Borangic C. *Sica. Tipologie și funcționalitate*. Nemvs. 2009. № 7—8. P. 22—73.
114. Briggs G. *National Heraldry of the World*. New York : Viking Press, 1974.
115. Bruno T., Gamber O. *Katalog der Leibrüstammer — I. Teil der Zeitraum von 500 bis 1530*. Wien : Verlag Anton Schroll, 1976. 130 s.
116. Cari Tahu, *Mengapa Pisau Yang Bernomor 1 Begitu Istimewa?* URL: <http://masjiwopogog.wordpress.com/2010/09/03/peralatan-sehari-hari-warga-desa/> (date accessed: 29.01.2022).
117. Carlo P. *Roma mitraica*. Udine : C. Lorenzini, stampa 1986. 131 p.
118. *Catalogue of seals in the Department of Manuscripts in the British Museum*. Vol. V. London, 1898. 878 p.
119. Celurit / Clurit Madura. URL: <http://kebudayaanindonesia.net/kebudayaan/850/celurit-clurit-madura> (date accessed: 23.01.2022).
120. Chai L. Y. *Zhong Hua Wu Shu Ci Dian*. Anwei: Anwei Ren Ming Chu Pan She, 1987.
121. Chen Z. M. *Chen Shi Chuan Xie Hui Pian*. Shanghai, 1935.
122. Chevers N. *Medical Jurisprudence in India*. The Calcutta Review. 1871. Vol. LII. P. 40.
123. Chicago Field Museum. URL: <https://bradfordsystems.com/case-studies/chicago-field-museum/?campaignid=19194847172&adgroupid=> (date accessed: 21.03.2022).
124. Chuck W. *The Illustrated Encyclopedia of Weaponry: from Flint Axes to Automatic Weapons* ; 1st ed. Hylas Publishing, 2006. 240 p.

125. Chuck W. The Illustrated History of Guns: From First Firearms to Semiautomatic Weapons. Skyhorse, 2017. 263 p.
126. Cleveland Museum of Art. URL: <http://www.holodnoe-oruzhie.ru/guan-dao> (date accessed: 29.01.2022).
127. Copeland J. 17th Century Pewterer. *The Magazine Antiques*. 1938. P. 188—190.
128. Cotter J. L., Hudson J. P. New Discoveries at Jamestown. Washington : D.C., 1957. URL: https://www.hellenicaworld.com/USA/Literature/Cotter_Hudson_/en/NewDiscoveriesAtJamestown.html#worshipping (date accessed: 11.02.2022).
129. Cunningham D. Taiho-jutsu: Law and Order in the Age of the Samurai. Boston; Rutland, Vermont; Tokyo: Tuttle Publishing, 2004.
130. Der Rüstungsboom in der Steiermark von 1575 bis 1590. In: Peter Krenn/Gerhard Pferschy (Hgg.), *Die Steiermark. Brücke und Bollwerk. Katalog der Landesausstellung*, 1986. S. 247—253.
131. Die Kriegerüstung im europäischen Mittelalter. In: Harry Kühnel (Hg.), *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung. Vom Alten Orient bis zum ausgehenden Mittelalter*. 1992. LXX—LXXXI.
132. Die ritterliche Bewaffnung in der Steiermark vom 12. Jahrhundert bis in die Zeit Herzog Ernsts des Eisernen. In: Peter Krenn/Gerhard Pferschy (Hgg.), *Die Steiermark. Brücke und Bollwerk. Katalog der Landesausstellung*. 1986. S. 102—108.
133. Direktorat Jenderal Kebudayaan Republik Indonesia. URL: <https://www.kemdikbud.go.id/main/tentang-kemdikbud/daftar-pejabat/kebudayaan> (date accessed: 23.01.2022).
134. Draeger D. F. *Weapons and Fighting Arts of Indonesia*. Tuttle Pub, 1992. 256 p.
135. Eine Neuerwerbung des Landeszeughauses aus den USA. In: Landesmuseum Joanneum Graz, Jahresbericht. 1993. N. F. 23 (Graz 1994). S. 91—98.
136. *Encyclopædia Britannica*. 11 ed. 32 v. in 16. United States : Horace Everett Hooper, 1910—1911. Vol. 25.
137. Fan bian chan. URL : <http://www.club-shaolin.ru/order/chan.htm> (date accessed: 29.01.2022).
138. Flewett W. E. Leonardo, the Goldsmith, and the "Playthings of Princes. *Journal of the Arms and Armour Society*. 1988. Vol. XVI. No. 1. P. 49—50. Pl. 12.
139. Friday K. F., Humitake S. Legacies of the word: the Kashima-Shinryū and samurai martial culture. University of Hawaii Press, 1997. 227 p.
140. Gamber O., Beaufort C. *Kunsthistorisches Museum, Wien. Katalog der Leibrstkammer*, II. Busto Arsizio, 1990. 183 p.
141. Gatin C.-L *Manuel de travaux de campagne de l'officier d'infanterie ; French Ed.* France : HACHETTE LIVRE-BNF, 1915. 160 p.
142. Gerhard Seifert: *Fachwörter der Blankwaffenkunde. Deutsches Abc der europäischen blanken Trutzwaffen. (Hieb-, Stoß-, Schlag- und Handwurfwaffen)*. Verlag Seifert, Haig 1981.
143. Goßler N. Die mittelalterliche Steigbügel aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostpreussen). *Studien zu Typologie, Chronologie und Kulturgeschichte. Acta Praehistorica et Archaeologica*. 2013. № 45. S. 109—216.
144. Graff D. A. *Medieval Chinese Warfare 300—900*. London : Routledge, 2001. 298 p.
145. Graff D. A. *The Eurasian Way of War*. London: Routledge, 2016. 218 p.
146. Grancsay S. Two Chinese Swords. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*. 1930. T. 25 (9). P. 194—196
147. *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle de Pierre Larousse / par M. Pierre Larousse*. 1866—1877. 1195 p.
148. Guy B. Disremembering 1798. An Archaeology of Social Forgetting and Remembrance in Ulster. *History and Memory*. 2013. Vol. 25, №. 1. P. 9—50.
149. Guy F. Laking, Francis Henry Cripps-Day. *A record of European armour and arms through seven centuries*. London : Bell, 1920—1922. 412 c.

150. Hanson C. The Mongol Siege of Xiangyang and Fan-ch'eng and the Song military. 2004. URL: <https://deremilitari.org/2014/05/the-mongol-siege-of-xiangyang-and-fan-cheng-and-the-song-military/> (date accessed: 12.01.2022).
151. Hasugian M. R. Pesilat Underground Ikut Festival Malioboro 2014. Tempo. 2014. URL: <https://nasional.tempo.co/read/578293/pesilat-underground-ikut-festival-malioboro-2014> (date accessed: 12.01.2022).
152. Hedeman A. D. The Royal Image: Illustrations of the Grandes Chroniques de France, 1274—1422. Berkeley : University of California Press, 1991. URL: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft8k4008jd/> (date accessed: 29.01.2022).
153. Imperial Austria. Bericht über die Wanderausstellung des Joanneums in den USA. Landesmuseum Joanneum Graz, Jahresbericht. 1991. N. F. 21 (Graz 1992). S. 147—154.
154. Jean-Denis G. G. Lepage: Medieval Armies and Weapons in Western Europe. Verlag McFarland, 2014. 279 s.
155. Jwing-Ming Y. The Martial Artist's Guide to Ancient Chinese Weapons. An Easy Reference Guide. 1999. C. 78—81.
156. Katalog der Leibrstkammer, II, Busto Arsizio, 1990, 183 p.
157. Keller M. C. The Anglo-Saxon Weapon Names Treated Etymologically and Archaeologically. Heidelberg, 1906. P. 159—160.
158. Kobudo Shinkokai Embu, Shimogamo. URL: <https://www.koryu.com/photos/gamotendo3.html> (date accessed: 23.03.2022).
159. Krenn P. Schwert und Spieß. Landeszeughaus Graz am Steiermärkischen Landesmuseum Joanneum. Deutsch—Englisch. Kunstverlag Hofstetter, 1997. S. 62.
160. Krishna H. A. Tradisi Carok pada Masyarakat Adat Madura. *Forum Ilmiah*. 2011. Vol. 8. № 2. P. 146—155.
161. Krzysztofowicz-Kozakowska S. Malarstwo Polskie w zbiorach za granicą : album. Polska : Wydawnictwo Kluszczyński, 2000. 128 s.
162. Kunsthistorisches Museum, Vienna, Führer durch die Sammlungen. Vienna, 1988. 410 p.
163. Kusarigamajutsu at SamuraiWiki. URL: <http://wiki.samurai-archives.com/index.php?title=Kusarigamajutsu> (date accessed: 29.01.2022).
164. Larousse P. Dictionnaire Encyclopédique Larousse. Paris : Berger-Levrault, 1898.
165. Larousse P. par M. Grand dictionnaire universel du XIXe siècle : français, historique, géographique, mythologique, bibliographique. T. 1A. Paris, 1866—1877. 1195 p.
166. Latief W. A. Carok: Konflik Kekerasan Dan Harga Diri Orang Madura. Yogyakarta : LKiS Pelangi Aksara, 2002. 267 p.
167. Les Grandes chroniques de France. Paris, 1920.
168. Lorge P. A. Chinese Martial Arts: From Antiquity to the Twenty-First Century. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 265 p.
169. Mair P. H. De arte athletica I. Dresden : Mscr. Dresd. 244 s.
170. Mair P. H. De arte athletica II. Dresden : Mscr. Dresd. 328 s.
171. Metropolitan Museum of Art. URL: https://outreach.wikimedia.org/wiki/GLAM/Newsletter/May_2014/Contents/USA_report#GLAM-Wiki_tour_of_the_Metropolitan_Museum (date accessed: 29.01.2022).
172. Mitreo di Felicissimus. URL: <https://www.ostia-antica.org/regio5/9/9-1.htm> (date accessed: 21.03.2022).
173. Moisil C. Monetele împăratului Traian privitoare la războaiele cu Dacia și cucerirea Daciei. BSNR. 1929. XXIV, № 69—72. P. 11—38.
174. Mol S. Classic Weaponry of Japan: Special Weapons and Tactics of the Martial Arts ; 1 ed. Tokio : Kodansha International, 2003. 218 p.
175. Museu Valencià d'Etnologia from València, España. Objectes de la Sala Horta i Marjal. URL: <https://www.flickr.com/people/79027397@N04> (date accessed: 29.01.2022).
176. Muzeului National de Istorie a Transilvaniei. URL: <https://www.mnit.ro/> (date accessed: 21.03.2022).

177. Nauka o urzqdzeniu kos i pik. Warszawa, 1830.
178. Nemeti S., Fodorean F., Nemeth E., Cociş S. *Dacia felix. Studia michaeli bărbulescu oblata*. Cluj-Napoca, 2007. 82 p.
179. New York Public Library. URL: <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47db-93af-a3d9-e040-e00a18064a99> (date accessed: 29.01.2022).
180. Niesiecki K. *Herby i familie rycerskie tak w Koronie jako y w W.X.L. Lwów*, 1728.
181. Niesiecki K. *Korona Polska przy Złotey Wolnosci Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiętobliwością Ozdobiona*. Lwów : w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1740. T. 3. 938 s.
182. Niesieckiego S. J., Bobrowicz J. N. *Herbarz polski Kaspra*. 1841. T. 6. S. 107—124.
183. Nieuwenhuis P., Linnemann J. *Dansk Biografisk Lexikon*, Kibenhavn : Gyldendal, 1887—1905.
184. Oakeshott R. E. *The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry*. London : Lutterworth Press, 1960. 358 p.
185. Okolski S. *Orbis Polonus*. Krakow, 1642. T. 1—3.
186. Olufsen O. *The Emir of Bokhara and his Country. Journeys and Studies in Bokhara*. 1911. P. 493.
187. Paget W. H. *A Record of the Expeditions Undertaken Against the North-West Frontier tribes*. Calcutta, 1874.
188. Paprocki Bartosz. *Herby rycerstwa polskiego*. Kraków, 1584. 964 s.
189. Perret J.-J. *L'art du coutelier. Partie I ; French Ed. HACHETTE LIVRE-BNF*, 1771. 394 p.
190. Petculescu L. *Armata romană. Dacia în timpul lui Traian : Catalog*, 2006. P. 27—34.
191. Peterson H. L. *Arms and Armor in Colonial America*. Stackpole Company. Harrisburg, Pa, 1956. 350 p.
192. Petre Z. *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geţi, laşi*. 2004. 127 s.
193. Phillips C., Axelrod A. *Wars in the Age of Revolution and Empire (1750 to 1900)*. URL: <https://www.infobasepublishing.com/Bookdetail.aspx?> (date accessed: 10.01.2022).
194. Phillips C., Axelrod A. *Wars in the Ancient World (Prehistory to 600 CE)*. URL: <https://www.infobasepublishing.com/Bookdetail.aspx?> (date accessed: 10.01.2022).
195. Phillips C., Axelrod A. *Wars in the First Global Age (1450 to 1750)*. URL: <https://www.infobasepublishing.com/Bookdetail.aspx?> (date accessed: 10.01.2022).
196. Podolefsky Sol. *Di geshikhte fun di Kazarn un zeyer ideshe meluche in tsentrel Eyrope*. New York : Rokhman, 1971.
197. Portal official do governo de Angola. URL: <https://governo.gov.ao/ao/governo/ministros> (date accessed: 29.01.2022).
198. Rajewski Z. A. *Sierpy skladane z okresu wczesnodziejowego, SA, 1.1, 1948. S. 551—559*.
199. Rapin A. *Les armes des Celtes. Des messages enfouis sous rouille MEFRA*. 2007. Vol. 108.2. P. 505—522.
200. Ratajczyk L. *Polska wojna partyzancka 1863-1864*. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1966. 396 s.
201. Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing; Hardcover with Jacket edition, 2009. 400 p.
202. República de Moçambique. URL: <http://www.mozambique.mz/> (date accessed: 29.01.2022).
203. Risuke O. *Katori Shinto-ryu: Warrior Tradition*. Koryu Books, 2009. 317 p.
204. Royal Armouries Museum Leeds. URL: <https://nat-ka.livejournal.com/417725.html> (date accessed: 29.01.2022).
205. Royal Armouries. URL: <https://royalarmouries.org/> (date accessed: 29.01.2022).
206. Royalarmouries. URL: <https://collections.royalarmouries.org/object/rac-object-40712.html> (date accessed: 29.01.2022).

207. Rustoiu A. *Commentaria archaeologica et historica* (IV). 1. Navigating on the Danube, from Ptolemy the son of Lagus to Neacșu of Câmpulung. 2. "Panoplies" of weapons and warrior identities from the "Celtic" to the "Dacian horizon" in Transylvania. *Ephemeris Napocensis*. 2021. № 31. P. 69—90.
208. Rustoiu A. Slashing knives (hiebmesser) — Curved dagger (sica, — ae). Their function and symbolic role in the La ene panoply of weapons. *Acta Musei Porolissensis*. 2016. Vol. 38. P. 199—221.
209. Rustoiu A. Thracian sica and Dacian falx. The History of a „National" Weapon". *Dacia Felix*. Studia Michaeli Bărbulescu oblata, Cluj-Napoca. 2007. P. 67—82.
210. Rüstung und Kriegswesen im Spätmittelalter. In: Otto Fraydenegg-Monzello (Hg.), *Schatz und Schicksal*. Steirische Landesausstellung. Neuberg, 1996. S. 113—120.
211. Rüstung und Kriegswesen im Spätmittelalter. In: *Regionale Identitätsfindung durch Herrschaftsteilung im spätmittelalterlichen Österreich? Symposium zum Zeitalter des Teilungsvertrages von Neuberg an der Mürz (1379) am 28./29. September 1995*. S. 36—40.
212. Sater W. F. *Andean Tragedy: Fighting the War of the Pacific, 1879—1884*. London : University of Nebraska Press Lincoln, 2007. 442 p.
213. Schedelmann H. *Die Grossen Bchsenmacher*. Brunswick, 1972. P. 10—11.
214. Schmitz M. *The Dacian threat, 101-106 AD*. Armidale, Australia: Caeros Pty Ltd, 2005. 39 p.
215. Schöler E. *Fränkische Wappen erzählen und Geschichte*. Degener, Neustadt an der Aisch, 1992. Bd. 1.
216. Seifert G. *Fachwörter der Blankwaffenkunde. Deutsches Abc der europäischen blanken Trutzwaffen. (Hieb-, Stoß-, Schlag- und Handwurfwaffen)*. Verlag Seifert, Haig. 1981.
217. Shinto M.-R. *Kusarigamajutsu*. URL: <http://www.kenshin.com.au/kusarigamajutsu/> (date accessed: 29.01.2022).
218. Sigurdsson G. *The Medieval Icelandic Saga and Oral Tradition*, Harvard University 2004. URL: http://nrs.harvard.edu/urn-3:hul.ebook:CHS_SigurdssonG.The_Medieval_Icelandic_Saga_and_Oral_Tradition.2004 (date accessed: 12.02.2022).
219. Spetum. URL: <https://dbpedia.org/page/Spetum> (date accessed: 12.01.2022).
220. Stattier E. Zagadnienie funkcji sierpyw skladanych. *Slavia Antiqua*. 1962/ T. IX. S. 329—334.
221. Stewart A. T. Q. *The Summer Soldiers: The 1798 Rebellion in Antrim and Down*. Newtownards : Blackstaff Press Ltd, 1995. 304 p.
222. Stewart A.T.Q. *The Summer Soldiers: The 1798 Rebellion in Antrim and Down*. Blackstaff Press Ltd., 1996. 294 p.
223. Stone G. G. *A Glossary of the Construction, Distribution and Use of Arm and Armor in All Countries and in All Times*. New York, 1961. 419 p.
224. The Getty Center. URL: <https://www.getty.edu/> (date accessed: 29.01.2022).
225. The Metropolitan Museum of Art. URL: <https://andrewbek-1974.livejournal.com/1174575.html> (date accessed: 01.03.2022).
226. The United Republic of Tanzania official site. URL: <https://www.tanzania.go.tz/> (date accessed: 29.01.2022).
227. Thomas B., Gamber O., Schedelmann H. *Arms and Armour, Masterpieces by European Craftsmen from the Thirteenth to the Nineteenth Century*. London, 1964. № 41.
228. Thorburn S. S. *Bannu: or our Afghan frontier*. London, 1876.
229. Tincey J., Hook R. *The Armada Campaign 1588*. GB : Caliver Books, 1996. 64 p.
230. Tincey J., Hook R. *The Armada Campaign, 1588; 2 ed*. Spain, 1988. 64 p.
231. Tirri A. C. *Islamic Weapons: Maghrib to Moghul*. USA, 2004.
232. Werner E. T. C. *Chinese Weapons ; VI ed*. Bangkok : Orchid Press, 1986. 102 p.
233. Werner E. T. C. *Chinese weapons*. Shanghai : The Royal Asiatic Society North China Branch, 1974. 128 p.

234. Wiyata A. Latief. Carok: Konflik Kekerasan Dan Harga Diri Orang Madura. Yogyakarta : LKiS Pelangi Aksara, 2002. 267 p.
235. Wooden tools and fire technology in the early Neanderthal site of Poggetti Vecchi / B. Aranguren, A. Revedin, A. Nicola, C. Fabio and et. Proceedings of the National Academy of Sciences. 2018. Vol. 115 (9). P. 2054—2059. DOI:10.1073/pnas.1716068115 (date accessed: 29.01.2022).
236. Woodinville Seiryukai Kagami Biraki. URL: <https://www.koryu.com/photos/kg00tendo.html> (date accessed: 27.02.2022).
237. Worcester Art Museum. URL: <https://andrewbek-1974.livejournal.com> (date accessed: 14.02.2022).
238. Zimbabwe. URL: <http://www.gta.gov.zw/> (date accessed: 29.01.2022).
239. 『신편 일본사 사전』. 京大日本史辞典編纂会、東京創元社、1994.
240. 『日本大百科全書』. 第2版. 東京: 小学館, 1994-1997. 全26冊.
241. 〔ライト版〕 日本大百科全書 + 国語大辞典』, 2001.
242. バンドル版.
243. バンドル版.
244. 中国武术大辞典. 作者: 中国武术大辞典编辑委员会编著出版社, 1991.
245. 作者: 徳虔 出版社: 北京体育学院出版社 出版时间, 1991. 1159 p.
246. 小学館/ソニー 『日本大百科全書 [第2版] 』.
247. 小学館 『スーパー・ニッポニカ [総合版] 日本大百科全書 + 国語大辞典』, 1998.
248. 小学館 『スーパー・ニッポニカ 〔ライト版〕 日本大百科全書 + 国語大辞典』, 1999.
249. 小学館 『スーパー・ニッポニカ, 2001.
250. 小学館 『スーパー・ニッポニカ, 2002.
251. 小学館 『スーパー・ニッポニカ, 2003.
252. 戸隠流忍法資料館—忍者からくり屋敷. URL: <http://www.ninpo.org.ua/ninjutsu/museums/togakure.html> (date accessed: 29.01.2022).
253. 日本大百科全書. 2版. 東京: 小学館, 1994—1997, 26冊.
254. 日本大百科全書. 東京: 小学館, 1984—1994, 26冊.
255. 版〕 日本大百科全書 + 国語大辞典』, 2001.
256. 版〕 日本大百科全書 + 国語大辞典』, 2002.
257. 版〕 日本大百科全書 + 国語大辞典』, 2003.
258. 神之田常盛. 剣術神道霞流. 萩原印刷株式会社, 2003.

Показчик зброї

Айда-каті 134	Брендисток 8
Айдха-каті 134	Брендисток-сокира 9
Американський бойовий серп 147	Буа као 49
Анкас 85	Буке-но-она 68
Анкус 85	Бут чі 105
Анкуша 85	Ваншипта 150
Арбір 63	Ведмежа лапа 122
Арек 134	Вольдо 66
Арит 138	Вукедо 64
Атгейр 70	Вуса дракона 25
Ацтекська коса 70	Г'яку-ярі 31
Аюдха-каті 134	Галгоричанг 29
Б'ян ча 21	Гарпа 159
Ба 49	Гбайа 150
Бабатан 139	Гвоздильні граблі 50
Багатозуб африканський 35	Гекен 142
Багнет-лопата 107	Гілій афар 151
Бактрійський меч-серп 132	Глева 72
Бангала 154	Глевія 72
Банда 152	Глефа 72
Банк 133	Гокдо 66
Басан 137	Гонг-тсар 21
Бачаму 27	Гоубан 86
Бендж 150	Гоулянциан 86
Бендо 139	Гоулянь дао 64
Біл 71	Гуань дао 64
Білгук 156	Даас 131
Білхук 156	Даба 21
Біль 71	Дан 25
Бінджа 152	Данг буддійського типу 29
Бісенто 68	Данг па 29
Бісюе юаньян фань 20	Дан-джі 21
Бісюе юаньянбо 121	Двозуб африканський 35
Біюнь чу 121	Двозуб європейський 9
Бойовий заступ 105	Двозуб яванський 18
Бойовий рогач 12	Дгра зор 137
Брандшток 8	Дезарконер 9

Дезаронер 9
Дезарсонер 9
Дзьоте 51
Дзюмондзі-ярі 31
Динба 50
Динг ба 16
Дордже 137
Дуаньба чжуйхуньчань 105
Дугуча 19
Дурбаш 18
Дяо динг ба 16
Еонвольдо 66
За 150
Залізна лопата 106
Зручна лопата 106
Імао 86
Іншуа 27
Іньцзяодат 86
Ірана 142
Каварі-гата-ярі 31
Кагі-ярі 31
Кайшань шуанцзюе 121
Какусі-гама 142
Кама 142
Кама-хоко-ярі 143
Карит 134
Катакама-ярі 31
Кіокецу-сьоге 145
Кокдо 66
Колхад 151
Кондо 151
Корво 148
Косар 74
Кригзише 157
Крила фенікса 25
Крігсензе 74
Кува 121
Кугемдо 66
Куджанг 135
Куді 135
Куе 121
Куза 75
Куйтс 133
Кукрі 140
Кумаде 122
Кусарі-гама 144
Кухілон 142
Кхальгорицхан 87

Кхопеш 155
Кхурмі 141
Ладжатанг 105
Лансянь 27
Лацзятан 105
Лембінг 18
Лінсток 11
Ліншток 11
Лопата з квадратним лезом 106
Лопата з кільцями 106
Лопата золотого дзвона 106
Лопата коров'ячого рогу 106
Лопата небесного лотоса 106
Лор 131
Лохар 131
Луба 151
Лунсьютан 25
Люцерн хамер 10
Лянгу леча 19
Лянь 66
Магарикунета 33
Магарі-ярі 31
Маджия 152
Макрака 152
Мамбеле 153
Мамбуле 153
Мангбету 155
Мартель-де-фер 120
Матакам 152
Мезрак 18
Менкетчер 10
Мітре 51
Мотика-кирка 120
Мотика-сокира 120
Мудер 153
Нагацука-гама 146
Наге-гама 146
Нагіната 68
Нагіната-носакі 70
Наї-гама 146
Намагакі 70
Нанфанг дан па 21
Нат 138
Ната-гама 142
Нга ба сунг 16
Нгала 154
Нгаліо 153
Нгонді 154

Нгулу 154
Нітьо-гама 142
Ніче-гама 146
Нкунду 154
Нунті бо 33
О-гама 146
Омі-ярі 32
Оно-гама 146
Оо-гама 146
Острога 11
Па 51
Пайба 51
Пайбаму 51
Палемка 67
Палма 67
Пальма 67
Пальник 11
Пенгарітан 140
Перо шведське 12
Півмісячний заступ 105
Полінезійська коса 67
Посох із кігтями 86
Потрійний наклъ 10
Рам дао 141
Ранкона 12
Рогатка 12
Рогач бойовий 12
Рогулина 12
Рогуля 12
Рокусяку-гама 146
Ромфея 157
Ронкола 157
Рунка 8
Рунка-сокира 9
Сабіт 134
Сака трипас 149
Сангга 18
Санггамара 18
Санча 22
Саньгу ле яньча 22
Саньяндао 22
Саньсюйча 22
Сань-цзянь-ляндженьдао 23
Сасумата 33
Сегу 140
Семак уданг 140
Серпете 158
Серпеті 158

Серп-ятаган 133
Сибірська пальма 67
Сика 158
Симо-камадзюмондзі-ярі 69
Синобі-гама 311
Синобі-кумаде 111
Синобі-кумаде-спис 112
Ситамуко-дзюмондзі-ярі 32
Ситамуко-кама-ярі 32
Скорпіон 153
Сов 76
Совна 76
Совня 76
Со-гама 147
Содегарамі 87
Сокира-серп 147
Спетум 13
Су-ярі 88
Там тьєм тхіонг 17
Танг 23
Танпха 29
Тап чі 17
Тата-гама 142
Тау тау 23
Те лянхуа 28
Теоао 121
Тесаочжоу 28
Тецяо 106
Тигровий тризуб 23
Тобігучі 147
Тоей-ноборі-гама 147
Тотянь ча 19
Тризуб «Нічний бій» 26
Тризуб «Розкати грому» 26
Тризуб африканський 35
Тризуб бірманський 16
Тризуб європейський 14
Тризуб Лю Цзиня 24
Трисула 18
Тришула 17
Трумбаш 155
Туотянь ча 19
Угершо 155
Укедао 66
Утикагі 88
Фалк 77
Фалькс 158
Фальшарда 77

Фанбянь чань 106
Фантянь цзі 29
Фашард 77
Фей ча 24
Фошар 77
Фракійська махайра 158
Фракійській меч 158
Фукуро-ярі 33
Фусцина 14
Футомато-ярі 33
Хай мос ба дя 17
Ханджар 133
Харп 159
Хепеш 155
Хера 107
Хогоу 137
Хоко 88
Холянь 137
Хопеш 155
Ху ші санча дзі 23
Хушоубан 138
Хушоуфу 138
Хушоучань 107
Хьопдо 66
Цаолянь 137
Целурит 134
Цзі 28
Цзідаолянь 137
Цзілянь 138
Цзінлун яньюедао 64
Цзічжуалянь 137
Цзюе 121

Цзючиндинпа 51
Цзяньгоу 86
Цинлун цзі 29
Цисінба 24
Цукубо 52
Цукусі-нагіната 70
Ча 20
Чагань 20
Чай янг до 66
Чамба 156
Чанцянь лян 66
Чань 107
Чапка 121
Челурит 134
Чженфен 25
Чжу 51
Чжуа 51
Члурит 134
Шайкістен 15
Шаолінська лопата 105
Шевей-цзі 19
Шотел 156
Шрі-ланкійський тризуб 30
Штрикало 85
Шуангоу 87
Шуанту мішао 19
Шула 17
Юаньбао тетан 25
Юеячань 105
Ягара могара 52
Янчитан 26

Зміст

Вступ	4
1. Вила	4
1.1. Господарсько-побутові вила	4
1.2. Бойові вила	6
1.2.1. Європейські бойові вила	6
1.2.2. Азійські бойові вила	16
1.2.2.2. В'єтнамські бойові вила	16
1.2.2.3. Індійські бойові вила	17
1.2.2.4. Індонезійські бойові вила	18
1.2.2.5. Іранські (перські) бойові вила	18
1.2.2.6. Китайські бойові вила	19
1.2.2.7. Корейські бойові вила	29
1.2.2.8. Шрі-ланкійські (цейлонські) бойові вила	30
1.2.2.9. Японські бойові вила	31
1.2.10. Африканські бойові вила	35
1.3. Символізація вил	36
1.3.1. Вила в міфології	36
1.3.2. Вила на логотипах автомобілів	36
1.3.3. Вила в геральдиці	37
1.3.4. Вила у філателії	39
1.3.5. Вила в нумізматиці	40
1.3.6. Вила в живопису й мозаїчному мистецтві	41
1.3.7. Вила в пам'ятниковознавстві	42
1.3.8. Вила у сфрагістиці	42
1.4. Класифікація вил	44
2. Граблі	48
2.1. Сільськогосподарські граблі	48
2.2. Бойові граблі	48
2.2.1. В'єтнамські бойові граблі	49
2.2.2. Китайські бойові граблі	49
2.2.3. Японські бойові граблі	51
2.3. Символізація граблів	53
2.3.1. Граблі в міфології	53
2.3.2. Граблі в геральдиці	53
2.3.3. Граблі в живопису	55
2.3.4. Граблі в пам'ятниковознавстві	55
2.3.5. Граблі в боністиці	55
2.3.6. Граблі в філобутоністиці	55
2.3.7. Граблі в сигнуманістиці	56
2.3.8. Граблі як подарунок	56
2.4. Класифікація граблів	56

3. Коса	59
3.1. Сільськогосподарські коси	59
3.2. Бойові коси	60
3.2.1. Азійські та океанійські бойові коси	63
3.2.1.1. Індонезійські бойові коси	63
3.2.1.2. Китайські бойові коси	64
3.2.1.3. Корейські бойові коси	66
3.2.1.4. Папуа-новогвінейські бойові коси	67
3.2.1.5. Північноазійські бойові коси	67
3.2.1.6. Японські бойові коси	68
3.2.2. Американські бойові коси	70
3.2.3. Європейські бойові коси	70
3.3. Символізація коси	78
3.3.1. Коса в міфології	78
3.3.2. Коса в геральдиці	79
3.3.3. Коса в живописі	79
3.3.4. Коса у пам'ятниковознавстві	80
3.3.5. Коса у нумізматиці	80
3.3.6. Коса у філателії	80
3.4. Класифікація кіс	81
4. Багор	84
4.1. Господарські багри	84
4.2. Бойові багри	85
4.2.1. Індійські бойові багри	85
4.2.2. Китайські бойові багри	86
4.2.3. Корейські бойові багри	87
4.2.4. Японські бойові багри	87
4.3. Символізація багрів	88
4.3.1. Багри у геральдиці	88
4.3.2. Багри у філателії	89
4.3.3. Багри у нумізматиці	89
4.4. Класифікація багрів	90
5. Лопата	92
5.1. Сільськогосподарські лопати	93
5.2. Спортивні лопати	95
5.3. Армійські лопати небойового призначення	96
5.3.1. Давні армійські лопати	96
5.3.2. Піхотні саперні лопати	97
5.3.3. Гібридні армійські лопати	103
5.4. Бойові лопати	104
5.4.1. В'єтнамські бойові лопати	105
5.4.2. Китайські бойові лопати	105
5.4.3. Японські бойові лопати	107
5.5. Багнет-лопати	107
5.5.1. Багнет-лопати Мексики	107
5.5.2. Багнет-лопати СРСР	107
5.5.3. Багнет-лопати США	108
5.5. Символізація лопат	110
5.5.1. Лопати в геральдиці	110
5.5.2. Лопати в нумізматиці	110
5.5.3. Лопати в пам'ятниковознавстві	111
5.5.4. Лопати як подарунок	112
5.5.5. Лопати у філобутоністиці	112
5.5.6. Лопати у філателії	112
5.6. Класифікація лопат	113

6. Мотика	116
6.1. Сільськогосподарські мотики	117
6.2. Армійські мотики (кирки) небойового призначення	118
6.3. Бойові мотики	120
6.3.1. Європейські бойові мотики	120
6.3.2. Азійські бойові мотики	121
6.3.2.1. Китайські бойові мотики	121
6.3.2.2. Японські бойові мотики	122
6.4. Символізація мотики	122
6.4.1. Мотики в геральдиці	122
6.4.2. Мотики в сігнуманістиці	123
6.4.3. Мотики в нумізматиці	123
6.4.4. Мотики в філобутоністиці	123
6.4.5. Мотики в живопису	123
6.4.6. Мотики в пам'ятниковознавстві	123
6.5. Класифікація мотик	124
7. Серп	126
7.1. Сільськогосподарські серпи	126
7.2. Бойові серпи	130
7.2.1. Азійські бойові серпи	131
7.2.1.1. Афганські бойові серпи	131
7.2.1.2. Бактрійські бойові серпи	132
7.2.1.3. Вірменські бойові серпи	133
7.2.1.4. Індійські бойові серпи	133
7.2.1.5. Індонезійські бойові серпи	134
7.2.1.6. Китайські бойові серпи	137
7.2.1.7. Корейські бойові серпи	138
7.2.1.8. Малайзійські бойові серпи	138
7.2.1.9. Непальські бойові серпи	140
7.2.1.10. Японські бойові серпи	142
7.2.2. Американські бойові серпи	147
7.2.3. Африканські бойові серпи	150
7.2.4. Європейські бойові серпи	156
7.3. Символізація серпів	159
7.3.1. Серп у міфології	159
7.3.2. Серп у геральдиці	160
7.3.3. Серп у живопису	160
7.3.3. Серп у пам'ятниковознавстві	161
7.3.5. Серп у нумізматиці	161
7.3.6. Серп у філателії	162
7.4. Класифікація серпів	162
8. Ознаки холодної ратищної зброї, утвореної з сільськогосподарського знаряддя	166
Список використаних джерел	167
Показчик зброї	177

Наукове видання

Тюленєв Сергій Анатолійович,
Нікітюк Віталій Григорович

**РАТИЩНА ХОЛОДНА ЗБРОЯ,
УТВОРЕНА З СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗНАРЯДДЯ**

Книга друга

Монографія

Відповідальний за випуск О. О. Свідерський
Верстальник І. В. Лущик
Дизайнер обкладинки А. С. Тяпкін

Підписано до друку 30.11.2023. Формат 60×84/8. Папір крейдований.
Гарнітура Cambria. Друк офсет. Ум. друк. арк. 21,14. Зам. №
Наклад 100 прим.

Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»,
вул. Золочівська, 8-А, м. Харків, 61177, Україна
Тел. +38 (057) 372-12-20. E-mail: hniise@hniise.gov.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК №7420 від 09.08.2021

Виготовлено у друкарні ТОВ «Промарт»
вул. Весніна, 12, м. Харків, 61023, Україна
Тел. +38 (057) 717-28-80
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 5748 від 06.11.2017